

2BUVLAK
2000

ISSN 1005-0876

بۇلاق

源泉(布拉克)

بىرلەك

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 71 - سان

2000

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مەھمەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت

ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت

ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت

ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت ئىشلىتىش ھەققىدە مەسئۇلىيەت

بۇلاق

2000 - يىللىق 2 - سان
مۇندەرىجە

- (801) ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن
تارىخى رەشىدىي مرزا ھەيدەر كۆرەگان (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھمەتتۇردى مرزىئەخمەت
- ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن
تۇردى موللىنىڭ شېئىر - قوشاقلرى (21)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: تۇرسۇنمۇھەممەت ساۋۇت
- تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى
بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى ھېرمان ۋامبىرى (30)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز
- خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن
ئۇيغۇر خەلق ماقالى - تەمسىللىرىدىن (50)
توپلاپ رەتلىگۈچى: مەمتېلى سايت
- مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر
ھايات بېغى (پوۋېست) ل. بات (63)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: جېلىل مۇھەممەت
- مەشھۇر شەخسلەر
ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر قىزى نازۇگۈم توغرىسىدا (87)
ئابدۇرېشىت ھېلىمھاجى

ئەدەبىي مۇھاكىمە

مىللەتنىڭ گۈزەل كەلگۈسى بالىلىق دەۋردىن باشلىنىدۇ (92)
ئايگۈل ئابدۇرېھىم

ئەجدادلار نەسەبى

«قابۇسنامە»دىكى پەند - نەسەتلەر توغرىسىدا (102)
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى، ماینۇر روزى

گېئوگرافىيە تەتقىقاتى

يەر ناملىرى توغرىسىدا نىياز كېرىمى (109)

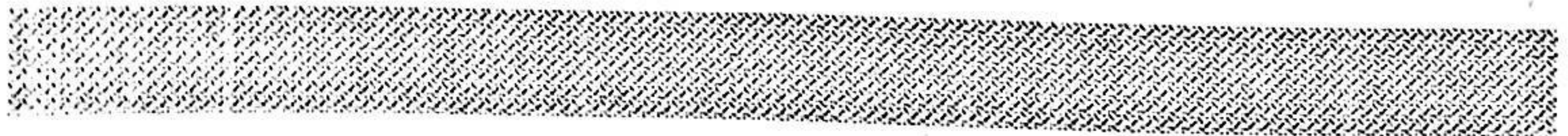
* * *

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى
نەققاش: تۇردى قادىر نازىرى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالى

* * *

(108) مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى، تۆتىنچى بەتلەردىكى فوتو سۈرەتلەرنى: ئابلىز
خوجانىياز تارتقان.

مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بەتلەردە: ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى
ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىق نەمۇنىلىرى، «يىپەك يولى» (بېرلىن دىتريش رايونى
نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى) ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
مۇزېي» (جۇڭگو مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى نەشرى) ناملىق
كىتابلاردىن ئېلىندى. (ئابلىز سالىم ھېمەت فوتۇسى)

تارىخى رەشىدى

مرزا ھەيدەر كۆرەگان

موللامۇھەممەدنىياز ئىبن ئەلدۇلغەفور تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

«تارىخى رەشىدى» نىڭ مۇقەددىمىسى

ئۇ پادىشاھقا ھەددى ھېسابسىز مەدھىيە ۋە قىياسسىز مىننەتدارلىقلار بولسۇنكى، ئۇ زات شەك - شۈبھىسىز ئەڭ قەدىمىدۇر، مەڭگۈلۈكتۇر ۋە ئەيب - نۇقسانسىزدۇر. «ئۇ يەككە - يېگانىدۇر، ئۇنىڭ شېرىكى يوقتۇر» دېگەن ئايەت ئۇنىڭغا دەلىلدۇر. ئۇ ھەكىم (ئالىم) گە ئۈزلۈكسىز ماختاش ۋە تەشەككۈرلەر بولسۇنكى، ئۇنىڭ ھېكمىتى ئۈمىدسىزلىك ۋادىسىدا سەرسان بولغانلارنىڭ يۈزىگە رەھمەت ئىشىكىنى ئېچىپتۇ. غەم - قايغۇ كوچىلىرىدا سەرگەردان بولغانلارنىڭ قولىغا ئۈمىد گۈللىرىنى بېرىپتۇ. «ئاللاننىڭ رەھىمىتىدىن ئۈمىدسىزلەنمەڭلار» دېگەن ئۇلۇغ سۆزى بۇنىڭغا ئىسپاتتۇر. ئۇنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىدا يەر يۈزىنىڭ تەكەببۇرلىرى خارۇ زار ۋە بىئىتباردۇر. پەقىرلىق ۋە ئاجىزلىق باياۋاندىكى ئىگە - چاقىسىز ۋە سەرمايسىز بىچارىلەر ئۇنىڭ ساخاۋەتلىك داستىخانىدىن نېسىۋىدار ۋە بەھرىمەندۇر. شۇ قەدەر خەير - نېھسان ئىگىسىدۇركى، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىنىڭ بەرىكىتىدىن قوبۇل قىلىنغۇچىلارنىڭ كۆڭلىگە ئىقبال قۇياشى نۇر چېچىپتۇ. ئەيىبلەرنى ياپقۇچىدۇركى، پەلەكتەك قۇدرەتلىك پادىشاھلار ئۇنىڭ ئىلاھىيەت دەرگاھىدا ئىلتىجا ۋە تەلپ قولىرىنى تاۋازۇ ۋە يېلىنىش بىلەن ئېچىپتۇ. قۇدرەت ئىگىسىدۇركى، تۈرك جەڭگىۋارى دەپ ئاتالغان بەھرام (مىررىخ، مارس سەييارىسى) ئۇنىڭ ئۇلۇغ بارگاھىدا خىزمەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىغان بەشىنچى مەجلىس (ئاسمان) پاسىبانىدۇر. ھىندى باتۇرى دەپ ئاتالغان كەيۋان (زۇھەل، ساتۇرىن) يۇلتۇزى ئۇنىڭ سەلتەت پەردىسى ئالدىدا تۇرشاۋۇللۇققا بەلگىلەنگەن يەتتىنچى ئايۋان (ئاسمان) قاراۋۇلىدۇر. قېرى ئاتارۇد (سەييارىسى) بولسا ئەبەدىيلىك دىۋانىدا ئوز ئەمرى بىلەن ياراتقان، «نۇن. قەلەم بىلەن ۋە ئۇلار يازغان نەرسىلەر بىلەن» مەشغۇل بولۇشقا بەلگىلىگەن نازارەتچىدۇر. نەزم:

جەنابىدا شاھانى كەردۇن مەدار،

ئېرۇر ئاجىزۇ قاسرۇ خاكسار.

نە سەركەشگە فىل - غەۋر قەھر ئەيلەگەي،

نە ئۆزى ئايتقانلارنى كەتكىلى دېگەي.
 ئاڭغا خاس ئېرۇر كىبرىياۋۇ مەنىي،
 كى مۈلكى قەدىم ئولدى، زاتى غەنىي.

ئۇ زاتنىڭ جامالى بارگاھىنىڭ ئىشىكى شۇ قەدەر يۈكسەكدۈركى، ئوي - پىكىر
 خەۋەرچىسى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇلۇغ سايىسىگە يېتىشكە ئاجىز، ئۇلۇغلۇق دەرگاھىنىڭ
 سەينالىرى شۇ قەدەر كەڭدۈركى، خىيال جاسۇسى ئۇنىڭ ئەتراپلىرىغا يېقىنلىشىشقا
 ئامالسىزدۇر. نەزم:

ئىززۇ ئەزىزۇ ئەھدۇ زۇلجەلال،
 جەللۇ جەللىلۇ سەمەدۇ لايەزال،
 دەرگەھى پاكىدا ئاننىڭ شاھلار،
 قول ئاچىبان، رەھمەتنى ئەيلەپ سۇئال.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا پاك سالاملار ۋە بارلىق ئۇلۇغ مەدھىيىلەر بولسۇنكى، ئۇنىڭ
 لەۋھەلىرىنىڭ سەھىپىسى «ئاللا ھەقىقەتەن پەيغەمبەرگە رەھمەت يوللايدۇ، پەرىشتىلەرمۇ
 ھەقىقەتەن (پەيغەمبەرگە) مەغپىرەت تىلەيدۇ» دېگەن مەزھەمەت يارلىقى بىلەن
 زىننەتلەنگەن، نەزم:

نۇرىغە بائىس ئېرۇر پەرتەۋى قۇدۇس مەلەكۇت،
 فۇيۇزىگە قائىمى ئەرش جەلالى جەبەرۇت،
 نىسارى دەرگاھى سۇلتان سەلاتىنى باتاجۇ تەخت،
 ۋە مەرەمى ھەرەمى لى مەئەللاھۇ ۋەقت.

ئۇ شۇ قەدەر ئىلىم ۋە دۆلەت ئىگىسىدۈركى، ئىيسا رۇھۇللا: «مەن ھەقىقەتەن ئاللا
 ئەۋەتكەن، مەندىن بۇرۇن كەلگەن تەۋراتنى تەستىقلىغۇچى، مەندىن كېيىن كېلىدىغان ئەھمەد
 ئىسىملىك پەيغەمبەر بىلەن خۇش خەۋەر بەرگۈچى پەيغەمبەرمەن» دېگەن بېشارەتنى ئۇپۇقنىڭ
 ھەممە ئەتراپلىرىغىچە يەتكۈزگەن ۋە بۇ بېشارەتنىڭ شاراپىتى بىلەن «ئاللاننىڭ ئىزنى
 (رۇخسىتى) بىلەن ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرمەن» دېگەن شەرەپلىك مەنزىلگە يېتىشتى.

نەزم:
 چۇ ئىيسا مەقدەمىڭدىن بەردى مۇژدە،
 بۇ مۇژدە يۇمىنىدىن تىرگۈزدى مۇردە.
 مۇسا ئەلەيھىسسالاممۇ «ئاللا ئەھمەد (مۇھەممەد) نىڭ ئۈممەتلىرىنى ياراتقاي» دېگەن
 ئارزۇ قوللىرىنى ئۇنىڭ ئەبەدىيلىككە ئۇلانغان دۆلىتىنىڭ غانجۇغىسىغا قويدى. ئاشۇ
 ئارزۇنىڭ بەرىكىتى بىلەن ئاپئاق خاسىيەتلىك قولغا ئېرىشىپ، بەخت - سائادەت تاپتى.

نەزم:
 مۇھەممەد نۇرى ئەينى ئەھلى بىيىنىش،
 گۈلى بوستان سەرايى ئافەردىنىش.

يۈزى ئول جىھەتدىن ئېرۇر چۈن قۇياش،
يۈزىن قىلدى تۆرتۈنچى چەرخ ئۈزرە پاش.

نەزم:

ئولكىم ئانىڭدە خەتمە ئېرۇر ئىلم ئىلە سەخا،
ئەمىزادەنى رەسۇل ئېرۇر، شاھى لافەتا.

دۇئا ۋە سالاملار بولسۇن.

يەنە ئىككى شاھزادە ئىمامغا سانسىز سالام، مەدھىيىلەر بولسۇنكى، ئۇلار پەيغەمبەر
ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆز قارچۇقىلىرى، جىگەر پارىلىرى، ئەرشكە يەتكەن بۈيۈك زاتنىڭ
ئامراق نەۋرىلىرى، پۈتكۈل ئالەمنى ياراتقۇچى ۋە پەرۋىش قىلغۇچى تەڭرىنىڭ دوستى
(مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) نىڭ كۆز نۇرلىرىدۇر. نەزم:

دەينۇ ئۇلار ھەم بۇلاردىن تەمام،
ھەمەسگە يەتكەي دۇرۇدۇ سەلام.

ياخشىلارنىڭ خوجىسى، خۇش خەۋەرلەرنىڭ مەنبەسى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ
شەرەپلىك تاغىلىرى بولغان ھەزرىتى ئەمىر ھەمزە ۋە ھەزرىتى ئەبباس — ئۇلار شەرئەت
چېدىرىغا تۇۋرۇك، دىن ئۆيىگە ئاساس ئىدى — قاتارلىقلارغا ۋە پاكلىقتا نامى كامال تاپقان
ئون ئۇلۇغ ساھابىگە ۋە ئۇلارنىڭ پاك روھلىرىغا كۆپتىن كۆپ دۇئا ۋە سالاملار بولغايكى
خىلاپەت تەختى ئۇلار ۋۇجۇدى بىلەن زىننەتلەنگەنىدى، ئۇلار (ھاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ چېۋەر
سەركەردىلىرى، شەرئەت دۇنياسىنىڭ قابىل ھاكىملىرى) ئىدى — تەڭرىتائالا ئۇلارنىڭ
ھەممىسىدىن رازى ۋە مەمنۇن بولغاي.

بۇلاردىن كېيىن، ئۆتكۈر كۆزلۈكلەر نەزەرىگە ۋە دانىشمەنلەر كۆڭلىگە شۇ نەرسە
مەخپىي قالمىغايكى، تەڭرىنىڭ مۇقەددەس ساماۋى سۆزلىرىدىن ئىبارەت بولغان ئالاقىشقا
سازاۋەر ئۇلۇغ كىتاب «قۇرئان» بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا چۈشكەن بۈيۈك مۆجىزىلەر
ۋە ئوچۇق — ئاشكارا ھۆججەتلەردىن بولۇش، «ئاللا سۆزلىرىنىڭ توپلىمى» سۈپىتى بىلەن
تەرىپلىنىدۇ. ۋە ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، بۈيۈك ۋە مۇقەددەس تەڭرىنىڭ يەككە
يېگانىلىقى، ئىككىنچىسى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام — ئۇنىڭغا تەڭرىنىڭ دۇئا ۋە سالاملىرى
بولغاي — شەرئىتىنىڭ ھۆكۈملىرى، قالغان قىسمى بولسا تارىخلاردىن تەركىب تاپقاندۇر.
دېمەك، «ئۇنى پەقەت پاك بولغانلارلا تۇتىدۇ» دېگەن ئايەت مەقسەتلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر
قىسمى قەدىمدە ئۆتكەنلەرنىڭ ئەھۋاللىرىنى بىلىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ مەنە بولسا، تارىخ
ئىلمىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئىسپاتلايدىغان ئوچۇق دەلىل، كۈچلۈك پاكىتتۇر. بۇ ئىلمىنىڭ
پايدا — مەنپەئەتلىرىنى ھەر ساھە، ھەر تائىپە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك ئېتىراپ
قىلىدۇ. كۆپ ساندىكى خالايىق، بەلكى ئالەم ئەھلىنىڭ ھەممىسى بۇ ئىلمىگە ئەمەل قىلىدۇ
ۋە بۇرۇن ئۆتكەنلەردىن رىۋايەت، ھېكايەتلەر كەلتۈرىدۇ. ئۇنى ئۆزلىرىگە دەلىل — ھۆججەت
قىلىدۇ. ئۇنىڭغا قەتئىي رىئايە قىلىدۇ. بولۇپمۇ تۈركىي قوۋملەردە، ھەممە ھادىسىلەر،
ھەرقانداق بىر مۇھىم ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە، بەلكى پۈتكۈل مۇئامىلە — ئالاقىلەردە ئۇلارنىڭ

سۆزلىرى بىناسىنىڭ ئاساسى ئىلگىرى ئۆتكەنلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە ھېكايەتلىرىگە تايانغان بولمىدۇ. شۇ تۈپەيلىدىن قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئاجىز بەندىسى پېقىر مىرزا ھەيدەر ئىسمى بىلەن تونۇلغان مۇھەممەد ھەيدەر ئىبىن مۇھەممەد ھۈسەين گۆرەگان ئۆزۈمنىڭ ئاجىز ۋە ئىقتىدارسىزلىقىمغا قارىماي، زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن ئىلاجىسىز بۇ ئېغىر ئىشقا قەدەم قويدۇم. چۈنكى، موغۇل خاقانلىرى شەھەر ۋە دىيارلارنى ئىشغال قىلىشتىن بارا - بارا كۆڭۈللىرى سوۋۇپ، سەلتەنەتلىرىدىن يىراقلاپ ئاۋات ئالەمنى تاشلاپ، بىپايان جەزىرىدە ۋە مال - دۇنيالىرى بىلەنلا قانائەتلىنىدىغان بولدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئارىسىدا تارىخ يېزىلماپتۇ. ئۇلار ئۆتكەنلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن ئاڭلىمىۋالغان رىۋايەتلىرى ئارقىلىقلار ھېكايەت قىلىشىدۇ. ھالا تارىخقا توققۇز يۈز ئەللىك بىر بولغان بۈگۈنكى كۈندە بۇ تائىپە ئارىسىدا بۇنداق ھېكايەتلەرنى يادقا بىلىدىغانلاردىن بىر كىشىمۇ قالماپتۇ. پېقىرنىڭ بۇنداق مۈشكۈل ئىشقا جۈرئەت قىلىشىم شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈر بولدىكى، ئەگەر بۇ ئىشقا مەن جۈرئەت قىلىنسام ئىدى، موغۇل خانلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى ھايات سەھىپىسىدىن پۈتۈنلەي يوقالغان بولاتتى. مەن قانچىلىك ئويلىغان ۋە ئەقىل كۆزى بىلەن كۆزەتكەن بولساممۇ، لېكىن ئۆزۈمدە بۇ ئىشقا يارىغۇدەك لايقەتنى تاپالمىدىم، چۈنكى كىتابنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە سۆز بېشى بۈيۈك تەڭرىنىڭ ھەمدۇ ساناسى ۋە كەرەملىك پەيغەمبىرىمىزنىڭ مەدھىيە ۋە دۇئاسى بىلەن زىننەتلىنىپ، كۆركەملەشتۈرۈلدى، ئەمما مەن ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن. نەزم:

مەنى بىيچارە سەۋدازە دەئى سەرگەردان،
 قايسى تىل بىرلە دەيىن ھەمدىنى خۇداۋەندان.
 مەن كىمۇ ھەمدىگە، ھەيھات، دىلىم لەرزە قىلۇر،
 ماڭا بەس، سۈرسەم ئەگەر زىكرى ھەدىسىغە زەبان.

شۇڭا، تەۋەررۈك ۋە تەمەننا يۈزىسىدىن «زەپەرنامە» نىڭ - بۇ ئارفلار يېتەكچىسى، تەرىقەت ئەھلىنىڭ يول باشچىسى، ئەسلىي ئىلىملار ۋە تارماق ئىلىملارنىڭ يېتۈك ئالىمى، نەقىل ئىلمىنىڭ پېشىۋاسى مەۋلانا شەرەپىددىن ئەلى يەزدىي (تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت ۋە مەغپىرەت ئاتا قىلغاي) نىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىندۇر - مۇقەددىمىسى، ئىپتىداسىنى ئەينەن نەقىل قىلدىم. چىڭگىزخاندىن تاكى تۇغلۇق تېمۇرخانغىچە بولغان موغۇل خانلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى ۋە موغۇل ئەھلىنىڭ ھېكايەتلىرى مەۋلانانىڭ ئەسىرىدىمۇ كېيىنكى تارىخلاردىمۇ زىكىر قىلىنغان. ئەمما، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىنكى خانلارنىڭ ئەھۋاللىرى تارىخ كىتابلىرىدا شەرھلەنمىگەن. پەقەت بەزى جايلاردا سۆز مۇرىتى كېلىپ قالغاندا باشقا خاقانلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇشتا ئۆز بايانلىرىغا تەرتىپ ھاسىل قىلىش يۈزىسىدىن، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن قانچىلىك بايان قىلىش كېرەك بولسا شۇنچىلىك يېزىپتۇ. ئۇنىڭدىن زىيادە يېزىشقا ئىلتىپات قىلىشماپتۇ. دېمەك، بۇ پېقىر بۇ تارىخنىڭ ئىپتىداسىنى تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ زىكىرلىرىدىن باشلىدىم.

بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۈچ: بىرى، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن ئىلگىرىكى خانلارنىڭ ئەھۋاللىرى تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان. تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىنكى خانلار زىكىرىنى ھېچ كىتابتا شەرھى قىلمىغان. دېمەك، تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنمىغان بۇ ھېكايەتلەرنى يېزىپ چىقىش لايىق كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇر كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇر خاندىن ئىلگىرى

ئۆتكەن خانلارنىڭ زىكىر تەۋەرىۋك زىيارەتگاھلارنىڭ تەزكىرىلىرىدە بايان قىلىنىپتۇ. شۇڭا، ئۇلارنى يەنە قايتا بۇ كىتابتا تەكرار قىلماق گوياكى پۇرات دەرياسى لېۋىدە قۇدۇق قازغاندەك ئىش بولىدۇ. ئىككىنچى سەۋەب شۇكى، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن، ھېچبىر خانغا ئۇ دەرىجىدە ئۇلۇغ ئالىي مەرتىۋە، ئۇ قەدەر كۆپ پەتىھى - نۇسرەت ۋە ئۇ قەدەر ئۇلۇغلۇق ۋە سەلتەنەت مۇيەسسەر بولماپتۇ. ئۈچىنچى سەۋەب شۇكى، موغۇل خانلىرىدىن ئاشۇ تۇغلۇق تېمۇر خان ئىسلام شاراپىتىگە مۇشەرىپ بولغاندىن كېيىن، تامام موغۇل ئەھلى كۆپۈرلۈك ئاسارىتىدىن خالاس بولۇپ، باشقا خالايقىلارغا ئوخشاش ئىسلام ھۆرىيىتىگە داخىل بولۇپتۇ. دېمەك، مۇشۇ زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن بۇ تارىخ تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ مۇبارەك زىكىرلىرى بىلەن ئىپتىدا قىلىندى.

يەنە ئۈچ تۈرلۈك مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن بۇ تارىخ «تارىخى رەشىدىي» ئاتالدى. بىرىنچىدىن، تۇغلۇق تېمۇر خان ھەزرىتى مەۋلانە ئەرشىددىننىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولۇپتۇ. بۇنىڭ بايانى پات - يېقىندىلا زىكىر قىلىنغۇسى. ئىككىنچىدىن، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن ئىلگىرى بەراق خان ۋە بەراق خاندىن كېيىن كېپەك خان مۇسۇلمان بولۇپتۇ. ئەمما، موغۇل خانلىرى ۋە موغۇل ئۇلۇسى ئىسلامدا رۇشىدى^① رۇشىد تاپماپتۇ. بەلكى مۇرتەد بولۇپ (يېنىۋېلىپ)، جەھەننەم يولىنى تۈتۈپتۇ. ئەمما، بۇ دۆلەتمەن تۇغلۇق تېمۇر خان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، موغۇل ئۇلۇغسىغا ئىسلامدا تەلتۆكۈس رۇشىدى ھاسىل بولدى. بۇ كىتابنىڭ ئىپتىداسى تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ زىكىرلىرى بىلەن باشلانغان بولغاچقا، بۇ تارىخنى «رەشىدىي» ئىسمى بىلەن ئاتىماق مۇناسىپ كۆرۈلدى. ئۈچىنچىدىن، ئاشۇ موغۇل خانلىرىنىڭ ئاخىرى بۇ كۈنلەردە ئەبدۇررەشىد خاندۇر. بۇ تارىخ ئۇنىڭ ئېتىغا ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالىغا ئاتاپ يېزىلىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۈچ تۈرلۈك مۇناسىۋەت بىلەن بۇ تارىخقا «تارىخى رەشىدىي» دەپ ئات قويۇلدى. بۇ تارىخ ئىككى دەپتەرگە بۆلۈندۈ. بىرىنچى دەپتەردە، تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنىڭ بايانلىرىدىن، تاكى ئەبدۇررەشىد خاننىڭ زىكىرىغىچە بايان قىلىندۇ. ئىككىنچى دەپتەردە، يېقىرىنىڭ ئەھۋاللىرىم ۋە ئۆزبېك، چاغاتاي خانلىرى ۋە باشقىلارنىڭ ئەھۋاللىرىدىن پېقىر كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىم - چۈنكى، مەن ئۇ جامائەتكە ئەسىرداش ئىدىم - ۋە ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى بايان قىلىندۇ. چۈنكى پېقىرنى پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزىنىڭ كەم - كۈتسىز ئىنايىتى بىلەن موغۇل ئۇلۇسىدىن تاشقىرى، ئۇلاردىن پەرقلق ۋە ئۇلارغا بىھاجەت قىلىپتۇ. خانلار مېنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىمدىن، بەلكى خال ۋە ھاممىلىرىمدىن بولغان تۇرۇقلۇق ئۇلاردىن ماڭا شۇ دەرىجىدە ناچار، شۇنچە ناساز ئىشلار ۋە تۇراقسىز مۇئامىلىلەر سادىر بولدىكى، ئىككىنچى دەپتەردە، بۇ ھەقتە ئازراق زىكىر قىلىندۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى قىساس ئۆچمەنلىك شۇ دەرىجىدە دۈركى، مەسىلەن پېقىرنىڭ ئىسمىم ھەيدەردۇر، بۇ «ھاياتلىق مەندىدۇر» دېگەن مەنىگە ئىگە. ئۇلار ئەگەر بۇ مەنىنى پەملىسە، ئەلۋەتتە مېنىڭ بۇ پىكىرىمگە قارشى بىر مۇھىم ئىشنى ئىختىيار قىلىدۇ. نەزم:

سەن ئەگەر ئەيلەسەڭ بېھىشتكە ئەزىم،
ئۆزگىلەر دەۋزەخ ئىختىيار قىلۇر.
مېنىڭ ھەسبۇ ھالىم بۇدۇركى، نەزم:

① رۇشىدى - (1) توغرا يول تېپىش، توغرا يولغا چۈشۈش؛ (2) يېتىلىش، يېتىۋاتىش، كامالەت.

سېنىڭدۇر غەمىڭ يارى ناگۈزىرىمدۇر،
جەفا قىلۇر ئېسەڭ ئول بارچە دىلپەزىرىمدۇر.

ماڭا بەس ئۇشبۇ سائادەتكى، چۈن مېنى كۆرسەڭ،
دىلىڭغا كەچسەكى: ئۇشبۇ گەدا ئەسىرىمدۇر.

پېقىرنىڭ ئاتا - ئانامنىڭ ئاتىسى تا نەچچە پۇشتىغىچە ھەممىسى خانلارنىڭ نەۋرە تۇغقانلىرىدۇر. بۇ تەرەپتىن نەسەب ئاشۇنداق: شۇ تۈپەيلىدىن پېقىر ئۈچ ياش ۋاقتىدا ناھايىتى غېرىب ۋە يېتىملىك ھالىتىدە سۇلتان سەئىدخاننىڭ خىزمىتىگە مۇشەرىپ بولغانىدىم. سۇلتان سەئىدخان ئاتىلىق شەپقىتى بىلەن مېنى يېتىملىك تەسىرىدىن خالاس قىلدى. مۇھەببەت ۋە تۇغقانلىق مېھرى - شەپقىتىنى شۇ قەدەر چىڭ ۋە ئۈزۈنغىچە كۆرسەتتىكى، ئۇنىڭغا ھەتتا خاننىڭ بۇرادەرلىرى ۋە پەرزەنتلىرىمۇ ھەسەت قىلىشاتتى. تاكى 24 يىل ئۇ خاننىڭ جەننەت ماكان خىزمىتىدە ھۈنەر - كەسىپلەردىن ئەخلاق - پەزىلەتلەردىن ۋە ئىلىم مەرىپەتلەردىن تەلىم ئېلىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇلۇغلۇق ۋە ھەشەمەت بىلەن ھايات كەچۈردۈم. خەت پۈتمەك، شېئىر ئېيتماق، ئىنشا (نەسىر يېزىقچىلىقى) رەسساملق، نەققاشلىق ئىلىملىرىدە، زاماننىڭ مۇمتاز، بەلكى ماھىرلىرىدىن بولدۇم. يەنە ئۆزگە ھۈنەرلەردە، مەسىلەن خاتەم بەند (مۆھۈر - ئۈزۈكچى) لىك، ھەككاك (تاشچى، تاش ئويمىچى) لىق، زەرگەرلىك، سەرراج (ئىگەرچى) لىق، چۆپ تاراش (ياغاچ قىرغۇچى، قىرىمچىلىق) لىق، مۇغەننىي (نەغمىچى، سازەندە) لىك، ئوقياچىلىق ۋە باشقا تۈرلۈك كەسىپلەردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرلەپ شەرھىلەنسە گەپ ئۈزىرايدۇ. قىسقىسى، ھەممە ھۈنەر - سەنئەتلەردە شۇ دەرىجىگە يەتتىمكى، ئۇ ھۈنەر - كەسىپلەرنىڭ يېتۈك ئالىملىرى ۋە ماھىر ئۇستازلىرى پېقىرغا شاگىرت بولماققىمۇ ئاجىز كەلدى. بۇ ھەممە پەزىلەت ۋە ھۈنەرلەرنى ئىگىلىشىمگە خاننىڭ سايە - سەۋەبلىرى ۋە تىرىشچانلىقلىرى سەۋەب بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەلتەنەت ئىشلىرى، كېڭەش مەسلىھەت ئۇسۇللىرى، جەڭ قائىدىلىرى، كېچىلىك ھۇجۇم، ئوقيا ئېتىش، ئوۋ ئوۋلاش، ئوۋغا يېتەكچىلىك قىلىش، قاتارلىق دۆلەت ئىشلىرىدا زۆرۈر لازىم بولغان بارلىق كەسىپلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇستازىم، ۋە تەربىيىچىم ھەزرىتى خان ئىدى. يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ھۈنەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە يەنە خانغا شاگىرت ئىدىم. ئاشۇنداق سائادەتمەن خاننىڭ پەرزەنتىدىن پېقىرغا شۇقەدەر مۇئامىلەلەر يەتتىكى ئۇنىڭدىن پامانران ۋە قاتتىقراق مۇئامىلە يوق ئىدى. ئۇ مۇئامىلەلەرنى خاننىڭ ماڭا قىلغان ئېھسانلىرى ۋە مۇرۇۋۋەتلىرىگە مۇقابىلە قىلىمەن. مەيلى قوبۇل قىلسۇن، مەيلى رەت قىلسۇن، بۇ كىتابنى خاننىڭ پەرزەنتىنىڭ ئېتىغا ئاتاپ يازمەن. تاكى بۇ كىتاب مەندىن ئۇنىڭغا ۋە ئالەم ئەھلىگە يادىكار قالغاي. بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ ئىسمىدىن ئېلىندى. ئۇنىڭ مۇبارەك ئۇنۋانلىرىنى يىغىنچاق ئېيتقاندا مۇنداق: خاقان ئىبنۇل - خاقان سۇلتان ئىبنۇس - سۇلتان ئەلمۇتەۋەككىل ئەللاھۇل - مەلىكۇل - مەننان ئەبۇل - مۇزەففەر ئەبدۇررەشىدخان ئىبنى سۇلتانۇل - مەبرۇر ۋە خاقانۇل - مەغفور ئەسسەئىدۇش - شەھىد ئەبۇل فەتھ سۇلتان سەئىدخان غازى خان، نەزم:

سېنىڭنى ئايتماقغە ھەيدەر تىلى،
ئېرۇر گۇڭگۇ، نەھەد مەقالەتدۇر.
مۇھىتى ئەزىم شاھى ئەبدۇررەشىد،
كى ئول كوهىقافى جەلالەتدۇرۇر،
كى جاھى جەلالىڭدىن، ئەي شەھرىيار،
دېمەك مۇندىن ئارتۇق مەلالەتدۇرۇر.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىپتىداسى

ھەممىنى ياراتقۇچى مۇقەددەس تەڭرى ئەزەل كۈنىدە پۈتۈن روھلارنى ياراتقاندا، «مەن كىم» دېگەن نىداسى بىلەن پۈتكۈل ئەرۋاھلارغا ئورتاق خىتاب قىلدى. بەزىلەرنى سا ئادەت بىلەن «پۈتكۈل مەۋجۇداتنى ياراتقۇچى ئاللا» دېيىش شەرىپىگە ئېرىشتۈرۈپ، توغرا جاۋاب بېرىشكە مۇۋەپپەقىيەت قىلدى. بەزىلەرنى خارلىق بىلەن «ئاللا ئۇلارنىڭ دىللىرىنى ۋە قۇلاقلىرىنى پېچەتلىۋەتكەن، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى پەردىلەنگەن» دېگەن داغۇ ھەسرەتلىك تامغىنى ئۇلارنىڭ پېشانىسىگە باستى. «ئۇلار گاسدۇر (ياخشىلىقنى ئاڭلىمايدۇ)، گاجىدۇر (ياخشى ئىشنى سۆزلىمەيدۇ)» دېگەن ئايەتنىڭ مۆھۈرىنى ئۇلارنىڭ تىللىرىغا باستى. تەڭرىتائالانىڭ شۇنچە كامىل ھېكمىتى ئالدىدا ئالدىنقى قوۋمىگە ئۇ تەۋپىق - ھىدايەت ۋە كېيىنكى گۇرۇھقا بۇ گۇمراھلىق پالاكتەلەر ئەقىل دائىرىسىدىن تاشقىرىدۇر. تەڭرىنىڭ ھېكمىتى ھەققىدە ئارتۇقچە پىكىرلەرنى قىلىش مەنىنى قىلىنغان. بەندە بولسا رازىلىق ۋە تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇلغان. بۇ جەھەتتىن ئىمان گەرچە دىن بىلەن تەستىقلاپ تىل ئىنقىزار قىلىش دېمەكتۇر، ئەمما ھەقىقەتتە ئىمان غەيبىگە ئىشىنىش دېمەكتۇر. بۇ دۆلەتكە ئەقىل يولى بىلەن يول تاپماق مۇمكىن ئەمەس. نەزم:

ئاڭا ئەقىل ئېرۇر جۈملەسى پىچ - پىچ،
خۇدادىن بۆلەك يوق جاھان ئىچرە ھىچ.

ھىدايەت ئەزەللىدۇر، ئىنايەت ئەبەدىدۇر، ھىدايەت غەيبىگە ئىمان كەلتۈرمەكتىن ئىبارەتتۇر. ئۇنىڭ مۇھەببىتى ھېچبىر كەشىپات ئىگىسى توسۇپ قالالمايدىغان مەكتەپتۇر. ھەزرەتى ئەلى — تەڭرى ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — دىن «مەرىپەت (تونىماق) دېگەن نېمە» دەپ سورالغاندا، ئۇ زات جاۋاب بېرىپ: «مەن خۇداۋەندى ئالەمنى خۇداۋەندى ئالەم بىلەن تونۇدۇم، خۇداۋەندى ئالەمدىن باشقىلارنى خۇداۋەندى ئالەمنىڭ نۇرى بىلەن تونۇدۇم.» دېگەنلىكتىن. قىسقىسى، تەڭرىتائالا تەننى ياراتتى، ئۇنىڭ تىرىكچىلىكى، ھاياتلىقىنى تۇپراقغە ھاۋالە قىلدى. كۆڭۈلنى ياراتتى، ئۇنىڭ ھاياتلىقىنى ئۆزىگە ھاۋالە قىلدى. دېمەك، ئەقىلدە تەننى ھايات قىلماق قۇدرىتى يوقتۇر. ئۇنداقتا قانداقمۇ كۆڭۈلنى ھايات قىلالىسۇن. شۇڭا، خۇدايتائالا بۇ ھەقتە «ئەسلىدە ئۆلۈك بولۇپ، بىز ئۇنى (ئۇنىڭ قەلبىنى) تېرىلدۈرگەن» دەپ ئېيتقان. تەڭرى دىلنىڭ ھاياتلىقىنى ئۆزىگە ھاۋالە قىلىپتۇ ۋە: «بىز ئۇنىڭغا كىشىلەر ئارىسىدا ھىدايەت تېپىشقا نۇر بەرگەن» ئەيتىپدۇركى دەپتۇ. ياراتقۇچى بۈيۈك تەڭرى: «مۇسۇلمانلارنىڭ دىللىرىنىڭ روشەنلىكى بولغان نۇر مەندۇرمەن» دەپتۇ. تەڭرى يەنە: «ئۇلارنى كۆزگە ئىلماي قالمىغان، بىز كۆڭلىنى زىكرىمىزدىن غەپلەتتە قالدۇرغان ئادەمگە ئەگەشمىگەن» دەپتۇ. كۆڭۈلنىڭ ئورامى، دائىرىسى، شەرىھى، ۋە ئۇنىڭ خاتىمىسى پەقەت تەڭرى بىلەندۇر. ئۇنى بىلمەككە تەڭرىدىن باشقا رەھنەما يوقدۇر. خۇدايتائالادىن باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كېسەل قولىدۇر. قول كېسەل بولسا، مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرىدىغان يولنى كۆرسىتەلمەيدۇ. بۇ پەردىنى ئېچىشقا تەڭرىدىن ئۆزگە ھېچكىم يول كۆرسىتەلمەيدۇ. بەندىنىڭ غەيبىگە ئىشىنىش قېيىندۇر. ئەگەر ئەزەلىي ھىدايەتنىڭ مەيىن شامىلى يەتسە، كۆڭۈل گۈلىدىن ئىمان غۇنچىسى ئېچىلغۇسىدۇر. ئەگەر ھىدايەت مۇيەسسەر بولمىسا گەرچە بوران - چاپقۇنلار زەربە قىلغان تەقدىردىمۇ كۆڭۈل گۈلىنىڭ بىخ ۋە يىلتىزلىرى بىلەن

يۈلىۋەتسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ گۈل بەرگىلىرى ئېچىلمايدۇ. نەزم: نەزىمىمۇ ئەلەي

پەرىشان قىلۇر گۈلنى بادى سەھەر، ئوتۇننى پارالماسلار ئىللا تەبەر. خۇددى پىرى ھىرات — تەڭرى ئۇنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — ئېيتقىنىدەك كەبىدىن ئەبۇ جەھىلمۇ چىقىدۇ. بۇتخانىدىن ئىبراھىمىمۇ چىقىدۇ. دېمەك، ئىش تەڭرىنىڭ ئىنايىتىگە باغلىق. باشقىسىنىڭ ھەممىسى باھانە. بۇ مۇقەددىمىلەردىن مەقسەت تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئىسلامغا مۇشەررەپ بولماقلىرىنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلماقتىن ئىبارەتتۇر. سەۋەب شۇ ئىدىكى، تەڭرى شەيخ جەمالدىننى ئۇنىڭ ئالدىغا كەلتۈردى. تۇغلۇق تېمۇر خان ئىتىلىرىغا توڭگۇز گۆشى يېگۈزۈپ تۇراتتى. خان شەيختىن سورىدى: «سەن ياخشىراقمۇ ياكى ئىت ياخشىراقمۇ؟» شەيخ جاۋاب بېرىپ: «ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن بولسا، مەن ياخشى، ئەگەر مەندە ئىمان بولمىسا مەندىن ئىت ياخشىدۇر» دېدى. خانغا بۇ سۆز قاتتىق تەسىر قىلدى. ۋە ئىسلامنىڭ مۇھەببىتى ئۇنىڭ كۆڭلىدە قارار تاپتى. بۇ ھەقتىكى قىسسە تەڭرىتاڭلا خالىسا كېيىنرەك تەپسىلىي شەرھلەنگۈسى.

تۇغلۇق تېمۇر خان ئىمان بۇغا خاننىڭ ئوغلىدۇر. ئىمان بۇغا خاننىڭ نەسەبى مۇنداق: ئۇ دەۋاچى خاننىڭ ئوغلى، دەۋاچى خان بەراق خاننىڭ ئوغلى، بەراق خان قاراسۇبۇ خاننىڭ ئوغلى، قارا سۇبۇ خان چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى، چاغاتاي خان چىڭگىز خاننىڭ ئوغلى، چىڭگىز خان بوسۇكاي خاننىڭ ئوغلى، بوسۇكاي خان بەرەتان خاننىڭ ئوغلى، بەرەتان خان قەبال خاننىڭ ئوغلى، قەبال خان تۇمىنە خاننىڭ ئوغلى، ئۇ بايسۇتقۇر خاننىڭ ئوغلى، بايسۇتقۇر خان قايدۇن خاننىڭ ئوغلى، قايدۇن خان دۈمەن خاننىڭ ئوغلى، ئۇ بوقا خاننىڭ ئوغلى، بوقا خان بۇزەنجىر خاننىڭ ئوغلى، بۇزەنجىر خان ئالاتقۇ كۆركلۈكنىڭ ئوغلى، ئالاتقۇ پاك مەسۇمە ئايال ئىدى. «زەپەرنامە» نىڭ باش قىسمىدا ئۇنىڭ ھېكايىسىنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن رىۋايەت قىلىدۇ: ئۇ روشەن نۇر ئۇ ئايالنىڭ ھەلقۇمىگە كىردى. ئۇنىڭدىن ھامىلىدارلىق تاپتى. خۇددى ئىمران قىزى مەريەمگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تەڭرىتاڭلانىڭ قۇدرىتىدىن تاشقىرى ئەمەستۇر. نەزم: نەزم (مەنۇنە) مەنۇنە

ئىشەنسەك چۇ مەريەم ھېكاياتىنى، بىلۈرسەن ئالاتقۇنىڭ ھالاتىنى.

بۇ كىتابتا مەقسەت بۇزەنجىر خاننىڭ ئانىسىدىن ئاتىسىز تۇغۇلغان ھېكايىسىنى بايان قىلىش ئەمەس، لېكىن ئۇنىڭ ئانىسى ئالاتقۇ كۆركلۈكنىڭ نەسەبى پۈتكۈل تارىخلاردا ئېنىق شەرھلەنگەن بولۇپ، نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسكە يېتىدۇ. ئالاتقۇنىڭ ئەجدادىنىڭ ھەربىرلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى تەپسىلاتى بىلەن ھەممە تارىخلاردا زىكىر قىلىنغان، شۇڭا، گەپنى ئۇزارتىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، بۇ يەردە زىكىر قىلىنمىدى. بۇ كىتابتىكى مەقسەت شۇكى، موغۇلنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلىرى زىكىر قىلىنغۇسىدۇر. بۇ مەقسەت - مۇددىئا كىتابىمىزنىڭ بېشىدىمۇ زىكىر قىلىنىپ ئۆتتى. كەبىر ھەممە ئەھمەد

تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىغاچكى، موغۇلنىڭ ئۇلۇغ ۋە بىلەرمەن كىشىلىرىدىن پېقىر مۇنداق ئاڭلىغانىدىم ئاتام ۋە تاغام — تەڭرىتاڭلا ئۇلارغا بېھىش بېغىدىن ئورۇن بەرگەي — لارمۇ مۇنداق رىۋايەت قىلاتتى: تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئاتىسى ئىسان بۇغا خاننىڭ ئىككى ھەرىمى (خوتۇنى) بار ئىدى. چوڭىنىڭ ئىسمى ساتىلمىش خاتۇن، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى بولسا مەڭلىك خاتۇن ئىدى. ئىسان بۇغا خاننىڭ ھېچ پەرزەنتى يوق ئىدى. ساتىلمىش خاتۇن ھەرەملىرىنىڭ ئۇلۇغى ئىدى. ئىسان بۇغا خان بىر تەرەپكە لەشكىرىي ئىش بىلەن كېتىپ قالدى. موغۇل خەلقىنىڭ رەسمىي قائىدىلىرى شۇكى ھەرەملىرىنىڭ ھوقۇقى چوڭ ھەرىمى (خوتۇنى) دە بولىدۇ، خاننىڭ كىچىك ھەرەم (خوتۇن) لىرىدىن قايسىسىنى خالىسا تۇرغۇزىدۇ، خالىمىسا ئەرگە بېرىدۇ. ئاشۇ كۈنلەردە مەڭلىك خاتۇننىڭ ئىسان بۇغا خاندىن ھامىلىدار بولغانلىقى چوڭ خوتۇن (ھەرەم) غا ئايان بولدى. شۇڭا، ئۇنىڭ كۆڭلىدە قاتتىق كۈنداشلىق ۋە قىزغىنىش پەيدا بولدى. مەڭلىك خاتۇننى ئىسان بۇغا خاننىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرىدىن شىراۋۇل دۇختەۋى ناملىق كىشىگە خوتۇنلۇققا بېرىپ ئۇنى بىر ياققا ماڭدۇرۇۋەتتى. ئىسان بۇغا خان لەشكىرىي ئىشلاردىن يېنىپ كېلىپ مەڭلىك خاتۇننى سورىدى. ساتىلمىش خاتۇن: «ئۇنى بىر كىشىگە بۇيرۇپ بەردىم» دېدى. خان: «بۇ ئىش ياخشى بولماپتۇ. چۈنكى، ئۇ مەندىن ھامىلىدار ئىدى» دېدى. لېكىن، بۇنىڭدىن ئارتۇق ھېچنەمە دېيەلمىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ رەسىم — قائىدىلىرى شۇنداق ئىدى. ئەمما خان بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئاغرىنىدى، رەنجىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي خان ئالەمدىن ئۆتتى. موغۇل ئۇلۇسى ئىچىدە خان قالمىدى. شۇ سەۋەبتىن موغۇل خەلقىگە ۋەيرانچىلىق يۈزلەندى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرەننىڭ بوۋام ئەمىر پولاچى دوغلات بىر خان پەيدا قىلىپ، مەملىكەتنىڭ قانۇن — تەرتىپلىرىنى تۇرغۇزۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى. مۇشۇ غەرەز بىلەن تاشتېمۇر ناملىق كىشىگە شىراۋۇل دوختەۋىنى ئىزدەپ تېپىپ، مەڭلىك خاتۇننىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنىڭدىكى ھامىلىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش، ئەگەر ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا ئوغۇرلاپ قېچىپ ئېلىپ كېلىش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. تاشتېمۇر مۇنداق دېدى: «بۇ ئىشنىڭ مۇددىتى ۋە يولىنىڭ مۇساپىسى بەكمۇ ئۇزۇن بۇ سەپەرگە يول ئوزۇقلىرىنى يەتكۈزۈش قېيىن. شۇڭا، ئۈچ يۈز ئەچكۈ (ئۆچكە)، ئىنايەت قىلغايىسەن. مەن ئۇلارنىڭ سۈتىنى ئىچىپ، شۇلار بىلەن غىزالىنىپ پۈتكۈل موغۇلىستان ئەتراپىنى كېزىپ، بۇ مەقسەت ۋە تەلەپنى قولغا كەلتۈرگەيمەن».

شۇنداق قىلىپ ئەمىر پولاچى تاشتېمۇرنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىپ، ئۈچ يۈز ئەچكۈ بېرىپ يولغا سالدى. تاشتېمۇر ئۇزۇن مۇددەتلەرگىچە موغۇلىستان ئەتراپلىرىدا شۇ مەقسەتتە ئىزدىنىپ يۈردى تاكى ئۈچ يۈز ئەچكۈدىن بىر كۆك ئەچكۈ قالغان چاغدا ئاندىن شىراۋۇل دۇختەۋىنىڭ خەلقىگە ئۇچراشتى. مەڭلىك خاتۇننىڭ پەرزەنتلىرىنى ئېنىقلاپ سورىدى: «ئۇلار ئېيتتىكى: «مەڭلىك خاتۇن ئىسان بۇغا خاندىن ھامىلىدار ئىدى ئوغۇل تۇغدى. ئاندىن كېيىن دۇختەۋىدىن يەنە بىر ئوغۇل تۇغدى. خاندىن بولغان ئوغلىغا تۇغلۇق تېمۇر خان دەپ ئات قويدى. شىراۋۇل دۇختەۋىنىڭ ئوغلىغا ئىنجۇ مەلىك دەپ ئات قويدى».

ئەل قىسسە، تاشتېمۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تۇغلۇق تېمۇر خاننى بىر يول بىلەن ئېلىپ قاچتى ۋە ئەمىر پولاچىنىڭ يېنىغا قاراپ يول ئالدى. ئەمىر پولاچى ئاقسۇدا ئىدى. چۈنكى، چاغاتاي خان مەملىكەتلىرىنى تەقسىم قىلغاندا ماڭلاي سۆيەنى ئەمىر پولاچىنىڭ بوۋىسى ئورتۇ

بۇراغە بەرگەندى. «ماڭلاي سۆيە» دېگەن سۆز ئاپتاپ يۈزلۈك دېگەن بولىدۇ. ماڭلاي سۆيەنىڭ چېگرىسى شەرقىي كۇسان (كۈسەن، كۇچا) دىن تاكى بۈگۈرگىچە، غەربىي پەرغانىنىڭ يىراق ئاخىرقى ۋىلايىتى بولغان سام، غەر ۋە چاقىشمانغىچە، شىمال تەرىپى ئىسسىقكۆل، جەنۇب تەرىپى چەرچەن ۋە سېرىق ئۇيغۇر يۇرتىغىچە ئىدى. بۇ چېگرىنىڭ ئىچىنى ماڭلاي سۆيە دەپ ئاتايدۇ. بۇ چېگرىنىڭ ئىچىدىكى تامامى ۋىلايەتلەر ئەمىر پولاچىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. ئۇ زامانلاردا بۇ ھۇدۇت ئىچىدە بىرنەچچە شەھەرلەر بار ئىدى. ئۇ شەھەرلەرنىڭ چوڭراقلىرى قەشقەر، خوتەن، يەركەن ئۆزگەند، كاسان، ئاخسىكەنت، ئەندىجان، ئاقسۇ، ئاتباشى ۋە كۇسان (كۈسەن) قاتارلىقلار ئىدى. ئەمىر پولاچى ئاقسۇدا تۇراتتى. تاشتېمۇر تۇغلۇق تېمۇر خاننى تاپقان ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىرلا كۆك ئەچكۈسى قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن تاشتېمۇرگە كۆك ئەچكۈ دېگەن لەقەم قويۇلدى، ھازىرمۇ تاشتېمۇرنىڭ نەسلىدىن بىر جامائە خالايق بار، ئۇلارنىڭ لەقىمىمۇ كۆك ئەچكۈدۇر. شۇنداق قىلىپ تاشتېمۇر تۇغلۇق تېمۇر خان بىلەن بىللە ئاقسۇغا يېقىن يەتكەندە بىر توپ سودىگەرلەر بىلەن ھەمراھ بولدى. ئۇلار مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى مۇز يېرىلدى، خان مۇزنىڭ يېرىقىدىن مۇز تەكتىگە چۈشۈپ كەتتى. تاشتېمۇر سودىگەرلەرنىڭ بىرىنىڭ ئالدىغا باردى. ئۇ سودىگەرنىڭ ئىسمى بەگچەك ئىدى. تاشتېمۇر ئۇنىڭغا خاننىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بايان قىلدى. ئاندىن بەگچەك قالغان ھەمراھلىرىغا بۇ ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى ئاڭلاتتى. شۇنداق قىلىپ ھەممە سودىگەرلەر تاشتېمۇرگە ھەمراھ بولۇپ مۇز يېرىلغان يەرنىڭ ئۈستىگە باردى. بەگچەك مۇزنىڭ تېگىگە چۈشتى. قارىسا خان سالامەت تۇرۇپتۇ. بەگچەك خاندان ئىلتىپات ۋە ئىنايەت قىلىشقا ۋەدە ئالدى. ئاندىن: «ئاۋۋال سىز چىقىشىڭىز مېنى ھېچكىم تارتىپ چىقىرىۋالمايدۇ — دە، مەن بۇ يەردە قېپ قالمەن. ئەگەر مەن ئاۋۋال چىقسام جانابىڭىزنى چىقارماي ھېچ ئىلاج يوق.» دەپ، بۇ توغرىدا كۆپتىن — كۆپ ئۆزى خالىقلار ئېيتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۇقىرىدىكىلەرنى چاقىرىپ: «ئارغامچىنى تاشلاڭلار!» دېدى. ئۇلار ئارغامچىنى سالدى. ئاۋۋال بەگچەك چىقتى ئاندىن خاننى چىقاردى.

شۇنداق قىلىپ خاننى ئاقسۇغا — ئەمىر پولاچىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئەمىر پولاچى تۇغلۇق تېمۇر خاننى خان قىلىپ كۆتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۈل موغۇلىستان، بەلكى چاغاتاي يۇرتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تۇغلۇق تېمۇر خان ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى كېيىنچە بايان قىلىنىغۇسى.

تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئىسلامغا مۇشەررەف بولغانلىقىنىڭ بايانى

ھەزرىتى مەۋلانا ئەھمەد — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىن — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىدى. تەۋەرىرۈك ۋە تەقۋادار زات ئىدى. ئۇنىڭ نەسەبلىرى ئىچكى جەھەتتىن خوجىلار — تەڭرى ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — نىڭ سىلىسلىلىرىگە تۇتىشاتتى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەر مەۋلانا خوجا ئەھمەد — سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ھەزرەتلىرىگە يىگىرمە يىل مۇلازىمەت قىلدىم. ئىككى جامە مەسچىت بار ئىدى، ئۇ زاتنىڭ ئىبادەتگاھى شۇ يەردە ئىدى. ئاندىن ئۆزگە جايدا ئۇ زاتنى ئۇچراتتىم. ئۇ زات ھەمىشە ئىبادەتگاھنىڭ بىر بۆلۈكىدا خىلۋەتتە ئولتۇراتتى. دائىم ۋەزگويىلار قاتارىدا جامائەتكە قاراپ ئولتۇراتتى. سۇفىيە ئەھلى — تەڭرى

ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — سۆزلىرىنى ناھايىتى ياخشى بايان قىلاتتى. ھەرقانداق مۇناسىۋەتسىز كىشىمۇ ئۇ ھەزرەتنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىسا تەسىرلىنەتتى. پىقىر ئاشۇ مەۋلانا خوجا ئەھمەد ھەزرەتلىرىدىن ئاڭلىغانىدىم، ئۇ زات مۇنداق دېگەندى: «بىزنىڭ ئابا ۋە ئەجدادىمىزنىڭ تارىخلىرىدا مۇنداق يېزىلغان: مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد بولسا مەۋلانا ھافىزىددىن كەبىرى بۇخارىي ھەزرەتلىرىنىڭ ئىسمى ئىدى. مەۋلانا ھافىزىددىن بولسا مۇجتەھىدلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىلىرىدىن بولۇپ، ئۇلاردىن كېيىن مۇجتەھىد پەيدا بولماپتۇ. چىڭگىزخاننىڭ تالاپىتىدە بۇخارا ئۇلۇغلىرىنى يىغىپتۇ، چۈنكى چىڭگىزخاننىڭ ئادىتى شۇنداق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار مەۋلانا ھافىزىددىننى شېھىت قىپتۇ. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇدنى ئۆي — ۋاقلىرى بىلەن قوشۇپ كۆچۈرۈپ، قارا قۇرۇمغا ئېلىپ بېرىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد قارا قۇرۇمدا ۋاپات بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن قارا قۇرۇم خاراب بولغاندا، مەۋلانا شۇجائىددىننىڭ ئوغلى خوتەن بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى بىر ئۇلۇغ شەھەر — كېتىك شەھىرىگە كۆچۈپ بېرىپتۇ. ئۇ زات ئۇ شەھەرلەردە ناھايىتى ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن تۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە ئەۋلاد شۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ.» مەۋلانا خوجا ئەھمەد ھەزرەتلىرى ئۇ ئەۋلادلارنىڭ ھەممىلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى ۋە ئىش ئەھۋاللىرىنى تولۇق بايان قىلىپ بەرگەندى. ئەمما، پىقىرنىڭ خاتىرەمدىن چىقىپتۇ. خۇلاسى شۇكى، ئۇ ئەۋلادلارنىڭ ئاخىرقىسىنىڭ ئىسمى شەيخ جەمالىددىن بولۇپ، ناھايىتى تەقۋادار ۋە ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، شەھىرى كېتىكتە تۇرۇۋاتقانكەن. ئۇ زات بىر جۈمە كۈنى جۈمەدىن يېنىپ ۋەز ئېيتىپتۇ، خالايققا خىتاب قىلىپ: «ئەي خۇدانىڭ بەندىلىرى، ئىلگىرى سىلەرگە نەچچە نۆۋەت ۋەز — نەسبەت قىلغانىدىم، ھېچبىرىڭلار نەسبەتتىمگە ئۈنمىدىڭلار! مانا ئەمدى ماڭا شۇنداق مەلۇم بولدىكى، خۇداۋەندى ئالەم بۇ شەھەرگە چوڭ بالا — قازا ئەۋەتىدۇ. ماڭا بۇ يەردىن قېچىپ كېتىش ھەققىدە پەرمان ۋە ئىزنى بولدى. تەڭرىتائاللانىڭ رەھىمىتى بىلەن بۇ بالادىن قېچىپ خالاس بولارمەن. ئاگاھ بولغايىسىزلىرىكى، بۇ مېنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ۋەز ئېيتىشىمدۇر. ئەمدى سىزلىرىدىن رۇخسەت تىلەيمەن ۋە سىزلىرى بىلەن خوشلىشىمەن. بۇنىڭدىن كېيىن دىدارلىشىش قىيامەتكە باقىي قالغۇسىدۇر.» دېدى. شەيخ شۇنىڭدىن كېيىن مۇنبەردىن چۈشتى. مەسچىتنىڭ مەزىنىمۇ ھەزرىتى شەيخ بىلەن ھەمراھ بولۇپ قېچىش نىيىتىدە مەسچىتتىن بىللە چىقتى. چۈنكى، مەزىن شەيخنىڭ سۆزلىرىگە تولۇق ئىشىنىتتى. شۇڭا، ئىلتىماس قىلىپ: «پىقىرمۇ خىزمەتلىرىدە بولسام» دېدى. شەيخمۇ قوبۇل قىلدى. ئۇلار شەھەردىن بىللە چىقىپ ئۈچ پەرسەڭ يىراقتىكى بىر يەرگە بېرىپ چۈشتى. بىراق، مەزىننىڭ شەھەردە ئازراق زۆرۈر ئىشى بار ئىدى. ئۇ زۆرۈرىيەتنى ئادا قىلىش ئۈچۈن رۇخسەت تىلدى. شەيخمۇ ئىزنى بەردى. مەزىن شەھەرگە كىردى. ئۇ ئىشنى ئورۇنداپ يېنىپ چىقىۋېتىپ يولدا ھېلىقى مەسچىت ئالدىغا كېلىپ قالدى. مۇزىن كۆڭلىدە: «خوشلىشىش سۈپىتىدە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم خۇپتەنگە بىر ئەزان ئوقۇۋېتەي» دەپ ئويلاپ، مەسچىتنىڭ مۇنارىسىگە چىقتى. ناماز خۇپتەنگە ئەزان ئوقۇۋېتىپ كۆردىكى، ئاسماندىن قارغا ئوخشاش بىر نەرسە ياغماقتا. ئەمما، ئۇنىڭدا نەم يوق. ئەزاننى تامام قىلىپ ۋە بىر ئاز تۇرۇپ: «ئەسسەلات! ئەسسەلات!» دېدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چۈشۈپ قارىسا، مۇنارنىڭ ئىشىكى ئېتىلىپ قاپتۇ. چىقىشقا يول تاپالماي يەنە مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئۇ ئويلاپ يەتتىكى قۇم يېغىۋېتىپتۇ، شۇ تەرىقىدە شەھەرنى قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. بىر سائەت ئۆتكەندى، كۆزىگە يەر يېقىن كۆرۈندى. ئۇ جەزملەشتۈردىكى مۇنار تۆپىسىدىن يەر يۈزىنىڭ

ئارىلىقى بىر ئادەم بويى قاپتۇ. مەزىن مۇناردىن ئۆزىنى ئاستا يەرگە تاشلىدى. قورققان ۋە تىترىگەن ھالدا يۈگۈرۈپ تۈن يېرىملاشقان ۋاقىتتا شەيخنىڭ ئالدىغا قايتىپ كەلدى. يۈز بەرگەن ۋەقەنى شەيخكە سۆزلەپ بەردى. شەيخ: «تەڭرىتاڭلانىڭ غەزىپىدىن يىراق بولغان ياخشى» دەپ، شۇ ھامان يولغا راۋان بولدى — دە، تېزلىك بىلەن يۈرۈپ كەتتى. ھازىرمۇ ئۇ شەھەر قۇمىنىڭ ئاستىدا بار. بەزى ۋاقىتلاردا شامال قۇمنى ئۈچۈرۈپ كەتسە، مۇنارنىڭ ياكى گۈمبەزلەرنىڭ ئۈچى كۆرۈنۈپ قالىدۇ. كۆپلىگەن ئۆي ۋە ھويلىلارمۇ ئېچىلىپ قالىدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە كىرسە، ھەممە ئۆي ئەسۋابلىرى ۋە ئۆي ئىگىسىنىڭ ئۈستىخانلىرى قۇرۇپ — چۈرۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇ يەردىكى كۆپلىگەن جانسىز نەرسىلەر ھېلىمۇ نۇقسانسىز ھالدا تۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك، شۇنچە ئۇلۇغ كېتىك شەھىرى قۇمىنىڭ تېگىدە قاپتۇ. شەيخ مەزىن بىلەن نەچچە كۈن يول يۈرۈپ ئاقسۇ چېگرىسىدىكى ئايكۆل دېگەن جايغا يېتىپ كەپتۇ. شۇ كۈنلەردە تۇغلۇق تېمۇر خان ئاقسۇدا ئىكەن. تاشتېمۇر ئېلىپ قاچقان ۋاقتىدا خان ئون ئالتە ياشتا ئىكەندۇق، شەيخ بىلەن كۆرۈشكەن كۈنلەردە بولسا ئون سەككىز ياشقا كىرگەنىكەن.

خاننىڭ شەيخ بىلەن ئۇچرىشىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى: تۇغلۇق تېمۇر خان شىكارغا چىقماقچى بولدى، بۇ ھەقتە ئالدىن پەرمان چۈشۈرۈپ: «ھېچكىم بۇ شىكارغا خىلاپلىق قىلمىسۇن، ھەرقانداق ئىشى بولسا قويۇپ تۇرۇپ، شىكارغا چىقسۇن!» دەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. تاۋاچىلار قارىسا بىرمۇنچە خالاپلىق شىكارغا قوشۇلماي، ئۆي — باقى بىلەن بىر جايدا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار شەيخ باشلىق ھەممىلىرىنى تۇتۇپ ھەيدەپ خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. دە: «بۇلار شىكارغا ھازىرلانماي، يارلىققا خىلاپلىق قىپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن تۇتۇپ كەلدۇق. قانداق جازا بېرىشكە يارلىق بېرىلسە ئىجرا قىلغايلىمىز» دەپ ئەرز قىلىشتى. خان ئۇ جامائەتتىن: «نېمە ئۈچۈن يارلىقنى ئەستە تۇتماي، پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلدىڭلار؟» دەپ سورىدى. شەيخ جاۋاب بېرىپ: «بىز ۋەيران بولغان كېتىك شەھىرىدىن يېڭىدىلا كەلگەن مۇساپىر كىشىلەرمىز، شۇڭا شىكاردىن ۋە پەرماندىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، ئەگەر بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان بولساق ئىدۇق، يارلىققا ئەسلا خىلاپلىق قىلماس ئىدۇق» دېدى. خان ئاچچىقلىنىپ: «تاجىك خەلقى ئادەم ئەمەس» دېدى ۋە شۇ ھالەتتە ئىتلىرىغا توڭگۇز گۆشى بېرىۋاتتى، شۇ ئاچچىقىدا يەنە شەيختىن: «سەن ياخشىمۇ يا بۇ ئىتمۇ؟» دەپ سورىدى. شەيخ ئېيتتىكى: «ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بولغان بولسا، مەن ياخشىمەن، ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بولمىسا، ئىت ياخشىراق تۇر.» بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ھامان شاھ دەرھال ئوردىغا قايتتى، ۋە بىر كىشىگە بۇيرۇق بېرىپ: «سەن بۇ تاجىكنى ئىززەت بىلەن ئاتقا مىندۈرۈپ، مېنىڭ قېشىمغا ئېلىپ كەلگىن» دېدى.

ئۇ موغۇل ئاتنى شەيخنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى، شەيخ قارىسا ئاتنىڭ ئىگىرى پۈتۈنلەي توڭگۇزنىڭ قانلىرى بىلەن بۇلغىنىپتۇ. شۇڭا، شەيخ: «مەن پىيادە بارىمەن» دېدى. موغۇل ناھايىتى دەبدە بىلەن سىياسەت قىلىپ: «خاننىڭ يارلىقى شۇنداق تۈركى، ئاتقا مىنگەيسىز!» دېدى. شەيخ ئىلاجىسىز ھالدا لوڭگىلىرىنى ئىگەرنىڭ ئۈستىگە يېپىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە مىندى. ساراينغا كېلىپ كۆرىكى، خان بىر خىل ۋەت ھۇجرىدا تەنھا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ چىرايىدا غەم — ئەندىشە ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. شەيخ خاننىڭ يېنىغا يېقىن باردى. خان شەيختىن: «ئەگەر ئۇ كىشىگە ھەمراھ بولسا ئىتتىن ياخشى بولىدىغان، ئۇ ھەمراھ بولمىسا ئىتتىن بەتتەر بولىدىغان قانداق نەرسە ئۇ؟» دەپ سورىدى. ھەزرىتى شەيخ جاۋاب بېرىپ: «ئۇ ئىماندۇر» دېدى، ۋە ئىماننىڭ تەرىپىنى ئىسلامنىڭ ھۆكۈملىرىنى

باشتىن ئاخىر شەرھلەپ ئۆتتى. خان ئىختىيارسىز يىغلاپ كەتتى ۋە ئېيتتىكى: «مەن خان بولۇپ، مۇستەقىل ئىش باشلىغىنىمدا مېنىڭ ئالدىغا چوقۇم كەلگەيسىز، مەن ئەلۋەتتە مۇسۇلمان بولغايەن.» خان شۇنىڭدىن كېيىن شەيخنى ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ياندۇردى. بۇ ۋەقەدىن نەچچە مۇددەتلەر ئۆتكەندە شەيخ ئالەمدىن ئۆتتى. مۇسۇلمان بولغايەن. ئەمما، شەيخنىڭ مەۋلانا ئەرشىدىن ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىدى. ئىلىم - ئېرىپاندا يۇقىرى كامالەتكە يەتكەنىدى. ھەزرىتى شەيخ ۋاپات قىلىش ۋاقتىدا بۇ ئوغلىغا ۋەسىيەت قىلىپ: «مەن بىر چۈش كۆردۈم، چۈشۈمدە: بىر ئېگىزلىكنىڭ ئۈستىگە بىر چىراغنى ئېلىپ چىقىپ ياندۇردۇم. پۈتكۈل شەرق ئۇ چىراغنىڭ نۇرى بىلەن يورۇپ كەتتى. ئۇ چۈشنى كۆرۈپ نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئاقسۇدا تۇغلۇق تېمۇر خان بىلەن ئۇچراشتىم، تۇغلۇق تېمۇر خان ۋەدە قىلىپ: «ئەگەر خان بولسام مۇسۇلمان بولمەن، دېگەنىدى. ئەمما، مېنىڭ ئۆمرۈم ئۇنىڭغىچە ۋاپا قىلمىدى، سەن بۇ ۋەسىيەتنى ئۇنتۇپ قالماي، قاچانكى ئۇ يىگىت خان بولسا، ئۇنىڭ ئالدىغا بارغىن، ئېھتىمال ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ئىسلامغا مۇششەرەف بولسا كېرەك. ئەگەر شۇنداق بولسا بۇ سائادەت ساڭا مۇيەسسەر بولسا، ئېھتىمال ئالەم سېنىڭ بىلەن مۇنەۋۋەر بولغاي.» دەپ ۋەسىيەتلىرىنى تامام قىلغاندىن كېيىن، شەيخ پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە راۋان بولدى. مۇسۇلمان بولغايەن. بۇ ۋەقەدىن نەچچە مۇددەت ئۆتكەندى، تۇغلۇق تېمۇر خان شاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ خەۋەر مەۋلانا ئەرشىدىن يەتتى. مەۋلانا ئەرشىدىن شۇ ھامان ئاقسۇدىن موغۇلىستانغا باردى. كۆردىكى تۇغلۇق تېمۇر خان ئىنتايىن بۈيۈك پادىشاھلىق شان - شەۋكىتىدە بەرقارار بولۇپتۇ. شەيخ قانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، خان بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. شۇڭا، ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە خاننىڭ ئوردىسىغا يېقىن بېرىپ، ئەزان ئوقۇشقا باشلىدى. ئاخىر بىر كۈنى سەھەردە خان مۇلازىملىرىدىن بىرىنى چاقىرىپ: «نەچچە كۈندىن بېرى ھەر كۈنى ئەتىگەندە بىر خىل ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ، سەن بېرىپ بۇ ئاۋازدا قىچقارغان كىشىنى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ كەلگىن» دېدى. ھەزرىتى، بىر كۈنى تېخى ئەزاننى تولۇق تۈگىتىپ بولالمىغانىدى، ھېلىقى موغۇل يېتىپ كېلىپ ئۇنىڭ قولىدىن تۈتتى - دە، تارتقان پېتى خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. خان ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىدىن يېقىنراق كېلىشكە چاقىردى ۋە مۇنداق دېدى: «سەن كىمسەن؟ ھەر سەھەردە راھەت - پاراغەتتە ئۇخلاۋاتقان ۋاقتىمدا قاتتىق ئاۋازدا ۋارقىراپ، مېنى ئويۇقۇ راھىتىدىن مەھرۇم قىلىسەن؟» مەۋلانا ئەرشىدىن: «مەن سىز پالانى ۋاقتىدا ئۇنىڭغا مۇسۇلمانلىق دائىرىسىگە كىرىش ھەققىدە ۋەدە بەرگەن كىشىنىڭ ئوغلى بولمەن» دەپ، ئاتىسىدىن ئاڭلىغان ھېكايەتنى باشتىن ئاخىرغىچە بايان قىلدى. خان: «خۇش كېلىپسىز. ئاتىڭىز قەيەردە؟» دەپ سورىدى. مەۋلانا: «ئاتام ۋاپات قىلدى، ماڭا بۇ ئىشلارنى ۋەسىيەت قىلدى» دېدى. خان ئېيتتىكى: «مەن خانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن بېرى ھەمىشە «مەن ۋەدە بەرگەن كىشى ئەجەب كەلمىدىغۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم. مانا سىزنىڭ كەلگىنىڭىز ناھايىتى ئوبدان بولدى. ماڭا تەلىم بېرىڭ، مۇسۇلمانچىلىق يوللىرى قانداق بولىدۇ؟» ھەزرىتى مەۋلانا بىلىدىكى، ھىدايەت قۇياشى بۇ سەھەردە ئىنايەت شەرقىدىن تۇغۇلۇپ، كۆپارلىق تۈننىڭ قاراڭغۇلۇقىنى يوقالغۇسىدۇر. ھەزرىتى مەۋلانا خانغا غۇسلى قىلىش يوللىرىنى ئۆگەتتى. غۇسلىدىن پارىغ بولغاندىن كېيىن، ئىماننى بايان قىلىشقا باشلىدى. بۇ سائادەتمەن خان ھايالىسىز ۋە تەخىرىسىز ھالدا چىن دىلىدىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمان ئىسلامنى ئاشكارا قىلىش خۇسۇسىدا مەسلىھەتلەشتى. ئاخىر مەسلىھەت شۇنىڭغا قارار

تاپتىكى، ئەمىرلەرنى بىردىن - بىردىن قىچقىرىپ ئىمانغا دەۋەت قىلىنغاي، ئەگەر قوبۇل قىلسا ئىش ئوڭغا تارتقىنى، ئەگەر رەت قىلغۇچىلار چىقسا ئايەت ھۆكۈمى بىلەن قەتل قىلىنغاي. بۇ مەسلىھەتكە قارار تاپقاندىن كېيىن كۈندۈز بولدى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ بوۋام ئەمىر تۆلەك بولسا شۇ چاغلاردا دوغلات مەنسىپىدە ئولتۇرۇۋاتقانىدى. خان ئەمىر تۆلەكنى يالغۇز ھالدا چاقىردى. ئەمىر تۆلەك خاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ قارىسا، خان بىر تاجىك بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرۇپتۇ. ئەمىر تۆلەك كىرگەندىن كېيىن، خان سۆز باشلاپ ئۇنى ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. ئەمىر تۆلەك يىغلاپ تۇرۇپ: «ئۈچ يىل بولدى، پېقىر قەشقەرلىك تەقۋادارلارنىڭ ئالدىدا مۇسۇلمان بولغانىدىم، ئەمما سىزدىن قورقۇپ ھازىرغىچە ئاشكارا قىلمىغانىدىم. ئادەم پەرزەنتىگە بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بەخت - سائادەت يوقتۇر» دەپ ئەرز قىلدى. خان بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، شادلانغىنىدىن يۈگۈرۈپ قوپۇپ، ئەمىر تۆلەكنى قۇچاقلاپ كۆرۈشتى. ئۇلار ئۈچ بولدى. ئۇلار شۇ تەرىقىدە ئەمىرلەرنى بىردىن - بىردىن قىچقىرىپ ئىمانغا دەۋەت قىلاتتى. ئەمىرلەرمۇ توختاۋسىز قوبۇل قىلاتتى. تاكى نۆۋەت چۇراس ئەمىرلىرىگە يەتتى. ئۇلار ئىسلامغا كىرىش بارسىدە ئىككىلىنىپ توختاپ قالدى ۋە بۇ شەرتنى ئارىغا سالدى: «سۇنقۇي بۇقە ئاتلىغ بىر كىشى بار. ئەگەر بۇ تاجىك شۇ كىشى بىلەن چېلىشىپ ئانى يىقىتسا، ئىمان كەلتۈرىمىز» دېيىشتى. ئەمىرلەر ئۇلارغا: «سىلەر نېمانداق ئورۇنسىز شەرتلەرنى ئارىغا سالىسىلەر؟» دېدى. ھەزرىتى مەۋلانا ئېيتتىلاركى: «بۇ شەرتمۇ بولىدۇ. بۇلار ھەر نېمىنى دېسە ئورۇنلۇق: مەن ئۇ كىشى بىلەن چېلىشاي، ئەگەر مەن ئۇنى يىقىتالسام ئاندىن سىزلەرنى ئىمانغا تەكلىپ قىلاي. بۇ ئىشتا ئىختىيار سىزلەردە بولسۇن. خان ھەزرىتى مەۋلاناغا: «مەن ئۇ كىشىنى بىلىمەن. ئۇ شۇنداق زور كاپىردۇركى، ئادەم نەسلىدىن ئەمەستۇر. ئىككى ياشلىق تۆگىنى كۆتۈرەلەيدۇ» دېدى. ھەزرىتى مەۋلانا: «ئەگەر پاك ۋە بەرھەق تەڭرى موغۇلنىڭ ئىسلامغا مۇشەرىپ بولۇشىنى ئىرادە قىلغان بولسا ۋە بۇ سائادەت مېنىڭ ئېتىمغا پۈتۈلگەن بولسا، ئەلۋەتتە ماڭا كۈچ - قۇۋۋەت بەرگۈسىدۇر» دېدى. ئەمما، خان باشلىق مۇسۇلمانلار بۇ ئىشقا رازى ئەمەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ ھەر ھالدا چوڭ سورۇن تۈزۈلدى. سۇنقۇي بۇقەنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ كەلگەندىن كېيىن، ھەزرىتى مەۋلانا ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى. سۇنقۇي بۇقە ئۆز كۈچ - قۇۋۋىتىگە مەغرۇر بولدى ۋە تەكەببۇرلۇق بىلەن ھەزرىتى مەۋلاناغا قارىدى. ئۇ ئۆز نەزەرىدە ھەزرىتى مەۋلانانى ناھايىتى ئاجىز ۋە خار كۆردى. ئۇلار چېلىشىشقا باشلىدى. ھەزرىتى مەۋلانا قوللىرىنى ئۇنىڭ كۆكرىكىگە قويدى. شۇ ھامان سۇنقۇي بۇقە بىھوش بولۇپ يىقىلدى. بىر پەستىن كېيىن ھوشىغا كېلىپ كەلمەي شى شاھادەت ئېيتىپ، زار - زار يىغلىغان ھالدا مۇسۇلمان بولۇپ ئورنىدىن قوپتى ۋە ھەزرىتى مەۋلانانىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. پۈتكۈل خالايق ئارىسىدىن قىقاس - چۇقان چىقىپ كەتتى. شۇ كۈنى 60 مىڭ كىشى بىراقلا مۇسۇلمان بولدى. ئۇلار ھەممىسى چاچلىرىنى ئالدۇرۇپ، ئۆزلىرىنى خەتنە قىلدۇردى. ئىسلام نۇرى كۇپارلىق قاراڭغۇلۇقىنى يوقاتتى. چاغاتاي خاننىڭ يۇرتىدا ئىسلام يېپىلدى. تەڭرى تەئالاغا تەشەككۈركى، تاكى بۈگۈنگىچە بۇ ئالىي مەرتىۋىلىك خانلىقتا ئىسلام دۆلىتى بەرقارار بولدى. ئاندىن كېيىن بۇ دۆلەتمەن خان ئابا ۋە ئەجدادىنىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا ئىسلامنى كۈچلەندۈرۈش ئۈچۈن، شۇ قەدەر كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بۇ ھەقتىكى بايانلار كېيىن زىكىر قىلىنغۇسى.

مەۋلانا خوجا ئەھمەد ئەھلى سالاھ ۋە تەقۋادار زات ئىدى. پېقىر بۇ ھېكايەتنى شۇ زاتىدىن ئاڭلىغانىدىم.

لېكىن، تۇغلۇق تېمۇر خان موغۇل خەلقىنىڭ ئارىسىدا مەۋلانا ئەرشىدىنىڭ قولغا مۇسۇلمان بولۇپتۇ، دېگەندىن باشقا ھېكايەت يوق. يەنە تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى ھەققىدىكى تەپسىلىي ۋەقەلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ قالغان ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى قىسسەلەرمۇ موغۇللار ئارىسىدا مۇتلەق يوق، ئەمما «زەپەرنامە» دە بار. بۇ كىتابقىمۇ «زەپەرنامە» دىن نەقىل ئېلىندى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل: **تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ماۋەرائۇننەھر ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارغانلىقى**

ماۋەرائۇننەھر مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالى مەزكۇر ۋەقەلەرنىڭ سىرتىدا بايان قىلىندى. تۇغلۇق تېمۇر خان ئىبنى ئىمان بۇغاخان ئىبنى دەۋاخان بولسا چاغاتاي خاننىڭ نەسلىدىن ئىدى ۋە جېتەننىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ مەملىكەت ھەسەب ۋە نەسەب ئېتىبارى بىلەن ئۇنىڭ ھەقىقى ئىدى. شۇڭا، پۈتكۈل ھەيۋەت - ھەشەمەتلىرىنى تۈزۈپ، ئۇلۇغ لەشكەر توپلاپ، تارىخقا 761 - (چاشقان) يىلى رەبىئەل ئاخىر ئېيىدا جاھانگىرلىك رەسىم - قائىدىلىرى بىلەن ئارزۇ - يۈزىنى ماۋەرائۇننەھر تەرىپىگە قاراتتى. ۋىرمە شىرىن خان ۋاپاتىدىن تا مۇشۇ ۋاقىتقىچە 30 يىل ئۆتكەنىدى. بۇ قەرنە ئىچىدە چاغاتاي خان ئۆلۈشىدا سەككىز خان پادىشاھلىق قىلىپ ئۆتتى. تۇغلۇق تېمۇر خان خۇجەند دەرياسىنىڭ لېۋىدىكى چاقبۇلاق دېگەن جايغا يەتتى. تاشكەنت ئەمىرلىرى بىلەن دۆلەت ئەركانلىرى مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كەلدى: كەرەيت ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى ئۇلۇغ تېمۇر ئالدىن يۈرگەي، ئەرگەنۇن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى بولغان ھاجى بەگ، قاڭلى ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى بولغان تەكجىل قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئالدىن يۈرۈش قىلغاي. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۈچ ئەمىر يارلىق ھۆكۈمگە بىنائەن ئالدىن يۈرۈش قىلىپ، خوجەند دەرياسىدىن ئۆتتى. ئەمىر بايەزىت جالاير، تەۋەلىك قەدىمىنى مۇۋەپپەقىيەت يولىغا قويۇپ، ئۆز قوۋمى بىلەن بۇ ئەمىرلەرگە قوشۇلدى. بۇ ئەمىرلەرنىڭ كېڭەش - ئىتتىپاقى بىلەن شەھەرسەب تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس كىش ۋە قارشى ناھىيىلىرىنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغىپ، بۇلارغا تاقابىل تۇرۇپ مۇداپىئە قىلماق نىيىتىدە ئاتلاندى. كېيىن قايتا - قايتا ئويلىنىپ بۇنداق قىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، بۇ ئىككى لەشكەر روبىرو بولۇشتىن بۇرۇن، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى خۇراسان تەرىپىگە ياندۇردى.

نەزم:

ئاچىلغۇنچە تەدبىر ئىلە ئەقدى كار،
سەلامەت بولۇ قىلماغىل كارىزار.
(داۋامى كېيىنكى ساندا)

تۇردى موللا شېئىر - قوشاقلاردىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: تۇرسۇنمۇھەممەت ساۋۇت

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق سەھىپىلىرىنى ۋارقلاپ كۆرىدىغان بولساق، ئۆزىنىڭ مول ئىجادىي مىراسلىرى بىلەن ئەنە شۇ سەھىپىلەرنى بېزىگەن، ئۆزلىرى ئۈچۈن خەلقىمىز قەلبىدە مەڭگۈلۈك ئابىدە تىكلەنگەن نۇرغۇن ئەدىپ، شائىرلىرىمىز، قوشاقچىلىرىمىزنىڭ ئۆتكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. مەشھۇر خەلق قوشاقچىسى، شائىر تۇردى ئەنە شۇ ئالتۇن سەھىپىلەردە نامى يادلىنىدىغان مۇبارەك زاتلىرىمىزنىڭ بىرسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇردى موللا 1892 - يىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ياقا يېزىسى ئاقبۇيا كەنتىدە موللا شاد ئېلى ئىسىملىك بىر مەرىپەتپەرۋەر دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. تۇردى موللىنىڭ قوشاقلارنى توپلاش ۋە رەتلەش بىلەن شوغۇللانغان نىياز مەھمۇدنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، تۇردى موللىنىڭ دادىسى موللا شاد ئېلى ۋە چوڭ دادىسى موللا خۇدابەردى قاتارلىقلار ئەينى زاماندا كۇچادا ئۆتكەن تونۇلغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇردى موللىغا كۆرسەتكەن تەسىرى چوڭ بولغان. تۇردى موللا ئاساسەن دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇ كىچىكىدىن تىرىشچان، زېرەك بولغاچقا ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، بۇ تىللاردا خاتىرە يازالايدىغان بولغان ھەمدە ئۇيغۇر ۋە پارس كلاسسىكىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى قىزىقىپ ئوقۇغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە دادىسىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىنىمۇ قىزىقىپ ئوقۇپ قولغا قەلەم ئېلىپ ئۆز ئىجادىيىتىنى ئالدى بىلەن قوشاق يېزىشتىن باشلىغان ۋە ئۇنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان. ئۇ يالغۇز قوشاق يېزىش بىلەنلا شوغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى نۇرغۇن شېئىرلارنىمۇ يېزىپ چىققان.

نىياز مەھمۇدنىڭ ئىزدىنىشلىرىگە قارىغاندا تۇردى موللا 1942 - يىللارغىچە 5000 كۆپلىتىش ئارتۇق ھەر خىل شەكىلدىكى شېئىر - قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ھازەل - كىتاب رەددۇن - نەفاق» (ئىتتىپاقسىزلىققا رەددىيە كىتاب) ناملىق بىر دىۋاننى تەييارلىغان بولسىمۇ، بىراق تۈرلۈك تارىخىي چەكلىمىلەر تۈپەيلى ئۈنى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرەلمىگەن.

تۇردى موللا ئازادلىقتىن كېيىنمۇ قولىدىن قەلىمىنى چۈشۈرمەي تولۇپ تاشقان قايناق ھېسسىياتى بىلەن بەختىيار دەۋرانىنى كۈيلەيدىغان نۇرغۇن شېئىر - قوشاقلارنى يازغان.

1956 - يىلى تۇردى موللا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتنىشىپ، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىر - قوشاقلارنى «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. تۇردى موللىنىڭ شېئىر - قوشاق ئىجادىيىتى گۈللىنىۋاتقان نام شۆھرىتى خەلقىمىزگە تونۇلۇۋاتقان كۈنلەردە بالايىناپەتلىك مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلاندى. شۇ ئېغىر كۈنلەردە كۇچادا كىتاب كۆيدۈرۈش قارا شامىلى چىققان ۋاقىتتا، بۇ مول ھوسۇللۇق قوشاقچىمىز

ئۆزىنىڭ قىممەتلىك مىراسلىرىنىڭ باشقىلارنىڭ قولىدا كۆيۈپ كۈل بولۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، يازغانلىرىنى بىر مازارغا ئاپىرىپ كۆمۈپ قويغانىكەن. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىزدىگەن بولسىمۇ، مىڭ ئەپسۇس ئۇ ئەسەرلەر چىرىپ كەتكەچكە تېپىش ئىمكانىيىتى بولمىغان.

مەشھۇر خەلق قوشاقچىسى، شائىر تۇردى موللا 1970 - يىلى 2 - ئايدا بەختكە قارشى 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا تۇردى موللا ئىنتايىن خۇشچاقچاق، كەمتەر، دىيانەتلىك، مەزىپەتپەرۋەر ئادەم بولۇپ، ئىنتايىن مېخىزلىق، يېقىملىق، قاپىيىلىك سۆز قىلىشقا ئادەتلەنگەنىكەن. يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئۇ خەتتاتلىقتىمۇ خېلى كۆزگە كۆرۈنگەنىكەن. تۇردى موللانىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن شېئىر - قوشاقلاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئالدى بىلەن بەڭگى، قىمارۋاز، ئوغرى، لۈكچەكلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل بولمىغۇر قىلمىشلىرى قاتتىق قامچىلىنىپ، ئۇلارنى بۇ خىل قىلمىشلاردىن قول ئۈزۈپ ياخشى ئادەم بولۇشقا دەۋەت قىلىنغان. يەنە بىر قىسىم شېئىر - قوشاقلاردا زالىم ئەمەلدارلارنى ۋە ئۇلارنىڭ چېكىدىن ئاشقان جىنايەتلىرىنى پاش قىلغان. ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقى پەزىلەتلىرىنى مەدھىيىلىگەن. كىشىلەرنى دىيانەتكە چاقىرغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ شېئىر - قوشاقلاردا نادانلىق، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ خاسىيىتىنى تەكىتلەپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئىلىم - پەن ئۆگىنىشكە چاقىرغان مىسرالىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. مەسىلەن:

ساۋاتسىزلىق بالادۇر، ئۇچۇپ چىقتى كۆككە ئالىم،
 دىلغا ئازاب سالادۇر. يۇلتۇز بىلەن ھەم ئايغا.
 نادامەتتە قالادۇر، ساۋاتسىزلار چىقالماس،
 ئۆگىنىشتىن قاچقانلار. گەزمال ساتقان دۇكانغا.

ئۇ يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ئازاد زاماننى، تۈرلۈك ئىسلاھات ۋە يېڭىلىقلارنى زوق - شوق بىلەن كۈيلىگەن.

مەن 1983 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن كۇچا ياقا يېزىسىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش پراكتىكىسى قىلىش جەريانىدا ساۋاقدشىم ئابدۇرۇپ ئېلى بىلەن بىرگە مەرھۇم خەلق قوشاقچىسى تۇردى موللىنىڭ چوڭ ئوغلغا قالغان تەۋەررۈك قوليازما دىۋانىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغانىدىم، شۇنداقلا مەرھۇمنىڭ شېئىر - قوشاقلاردىن بىر قانچە پارچىسىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىزگە تەقدىم قىلغانىدى، مەرھۇمنىڭ دوست - بورادەرلىرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرىدىن ئۇنىڭ خېلى كۆپ قوشاقلارنى خاتىرىلىۋالغاندۇق. بولۇپمۇ نامەت ئىبراھىم، جامال مۇئەللىملەر ئۇنىڭ كۆپلىگەن قوشاقلارنى بىزگە ئېيتىپ بەردى. بۇ قېتىم مەن قولۇمدىكى ئەنە شۇ يۇقىرقى ماتېرىياللارنى رەتلەپ كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە تۇردى موللىنىڭ مىراسلىرىدىن بىر قىسىملىرىنى سونۇشقا لايىق تاپتىم.

ئۈچ تالاق^①

ئۈچ تالاقنى ئېتىپ تەۋرەتمە لېپ،
 ئۈچ تالاقنىڭ بارىدىن ئويناشمىغىل،
 لەبى ئۈچ دەپ ئوينۇشۇپ سۆز ئاچمىغىل.
 چىڭ ئويۇن دەپ يوق چىقسا لەۋزى ئۈچ تالاق،
 يا ئىچىپ مەستلەر بولسا ھاراق.
 ياكى تاتسا ئۈچ تاياق دېدىم تاباق،
 ئۈچ تالاق تۇر، ئۈچ تالاق تۇر، ئۈچ تالاق،
 تەگدىم ئالدىم دېسىلەر بولغاي نىكا،
 چىڭ ئويۇن دەپ يوق ئاڭا بولسا گۇۋا.
 سەن ھارامنى قىل ھالال تەھلىل قىلىپ،
 سۇن بويۇن شەرىئەگە مۇشكۈل ھەل قىلىپ،
 قىلمىسۇن تەھلىلنى قەرىن نابالىغى،
 كىرمىسۇن مەجنۇنى شەرىئى يارلىغى.
 كىرمىسۇن ئىننىلەر مۇڭش كىشى،
 كىرسە كىرگەي ياشى تولغان ئەر كىشى.
 چاپسا ئۆتمەس قېرىلەرنىڭ پالتىسى،
 يەتمىگەي نارسىدىلەرنىڭ كالتىسى.
 قىلسا تەھلىل ئۇشبۇ مەزكۇر ئالمتى،
 توشمىغاي تەكتىدە ئاشقان خالتىسى.
 ئۈچ تالاق بولغان خوتۇن ئەرگە ھارام،
 غەيرىمۇ، ھەم شىرىمۇ يۈرسە داۋام.
 پاكىت قىلغىل سەن شەرىئەت توغرىلاپ،
 ئۆز كۆڭلىنى سەن ھالاقە دىل ئۇلاپ.
 سەن ھالاللاپ ئالمتىڭ مۇشكۈل خوتۇن،
 نارى جەھىم كىرگەي بېرىپ جىسمىڭ ئوتۇن.
 ئۇشبۇ سۆز پەتۋاھىدىن يوقتۇر غەلەت،
 قىز - ئىگىچى ھەم شېرىڭنى پەرق ئەت.
 ئۇشبۇ سۆز ئايەت ھەدىس قۇرئان كېرىم،
 تۈت قۇلاغىڭ كەتمە ئېزىپ نارى جەھىم.
 جان ئەزىزىم، ئالمىغىن بەتخوي خوتۇن،
 ئالسا باشتىن ھەر كۈنى چىققان تۈتۈن.
 سەن پىرىپتە بولمىغىل قاش كۆزىگە،
 كەلتۈرۈر بەتخوي ئېرىن ياش كۆزىگە.
 بەزى خوتۇن نەچچىنى ۋەيران قىلۇر،
 ئەقلى ئەرنى غەلۋە سېلىپ ھەيران قىلۇر.
 ①

ئاقسۇ، قەشقەر، بۇ كۇچا، يەركەن، خوتەن،
 ئىننىمەل مۇئىمىن بەرادەر، ھەم ۋەتەن.
 غۇلجا، ئۈرپان، ئالتاي، گۇچۇڭ، قۇمۇل،
 بىر سۆز ئېيتاي بولمىسۇن ھېچكىم مەلۇل.
 مۇسلىمى شىڭخا شايار، باي ناھىيە،
 قازاقىستان دەشتى قىچاق ۋادىيە.
 قارا شەھەر كورلا بۇگۈر لوپ ھەم تېرىم،
 ئاڭلىسۇن مۇسلىم سۆزۈم يارانلىرىم.
 دىنى مىللەت يەر يۈزىدە ياشىغان،
 دىن قۇلاغىن تۈت ئېلىپ ئەھلى ئىمان.
 سەن خۇداغا بەند بولساڭ، بۇرادەر،
 تۈت قۇلاغىڭ كەتمىسۇن، ئىمان گۇھەر.
 قىلمىغىن خوتۇننى ھەرگىز ئۈچ تالاق،
 بولسا پەرزەنت سەبە قىل، يۈزىگە باق.
 بولمىسا پەرزەندە ھەم يۇتقىل غەزەپ،
 بولمىغىل سەن تەڭ، خوتۇنلەر ئەسلى چەپ.
 كۆپ - تولا چىققاي خوتۇن گازگۈنلىرى،
 تولا گازگۈنلىرىدىن جۇنۇنلىرى.
 يا مەزاجنى يوتكىمەك يوقتۇر ئىلاج،
 ئۇرسا بازغان چاپسا يېگەن ئەسلى كاژ.
 نېچە تۈرلۈك خۇيدا تۇغدى ھەر ئانا،
 خوي تۈزەلمەس رەندە سېپ چەگسە تانا.
 ئەرۈ مەزلۇم باشتا بار سەۋدالىرى،
 قايسى ئاقىل بولسا يوق غەۋغانلىرى.
 ھەر كىشىنىڭ باشىدا سەۋداسى بار،
 قويغۇچى سەۋدانى بىر مەۋلاسى بار.
 ئۆزى ئاسان قىلمىسا سەۋدا كېسەل،
 بۇ كېسەلدۈر بى دەۋا قىلما جېدەل.
 رۇزىگارم بىرلا دائىم سەن چىقىش،
 بۇ ھالالىم دەپ ئىنىڭغا كۆز بېقىش.
 مۇسلىمىنغە ئۈچ تالاق مۇشكىل بالا،
 بۇ خوتۇنغا ئاغرىساڭ غەيرى سالاھىت.
 سالغۇچىنىڭ بېلىغە باغلاپ تانا،
 ئاڭلاغىن قاققان قوزۇق ئاۋاز يانا.
 كەلسە ئاچچىق بۇ خوتۇن قىلما غەزەپ،
 ①

بەزى خوتۇن ئەرگە قىلغاي كۆپ ۋەپا،
 ئېرى بولسا ھەق رىزاھەم مۇستەپا.
 رازى بولسا ھەر خوتۇننىڭ ئەرلىرى،
 ئول بولۇر جەننەتتە رىزۋان ھۆرلىرى.
 شەرىئەت، ئەمرىنى توتقىل مەرد ئاقلان،
 ئالتە ھەيزە كامىلىنى كۆرسە ئول زانان.
 گوھنا ئەرگە بەردى زەن بولغاي ھالال،
 مەغپىرەت دەرياغا چومىگىل بىمالال.
 پەرق ئەتكىل لەۋزى ئۈچ مۇسلىم بەشەر،
 ئەتمىگەنلەر بى ھېساب تارتار زەرەر.
 بۇ تالاقنىڭ شۇملىغى جانغا يېتەر،
 بۇ ئەزىز جاندىن ئۆتۈپ ئىمان كېتەر.
 بۇ كاساپەت ھەم يوقار ھەم سامىيرە،

بەلكى ئۇ يۇرتتىن ئېشىپ بىر ناھىيىگە.
 بەرمىگىل ھەرگىز سۈكۈت بىرلە رىزا،
 بەرسە نازىل ھەق قىلۇر كۆكىكىتىپ بالا.
 خوتۇن ئالماق مۇمكىن ئەرمەس بۇيرۇتۇپ،
 كۆرسە بولماس قەلبىگە شام يورۇتۇپ.
 خوتۇن ئالماق مۇمكىن ئەرمەس غېرىچلاپ،
 ياكى تارتىپ جىڭ بىلەن مىسقال ساناپ.
 بۇ ئەزەلدە قىممىتى قالدۇ بالا،
 كىمگە تەقدىر قىلسە ھەق ئانداق بالا.
 كىمگە تەقدىر قىلسە ھەق قىلغىل شۈكۈر،
 بولمىغايىسەن قىلمىساڭ ئابدۇل غەپۇر،
 ئۇشبۇ سۆزۈم لايىقى پەتۋامىكىن،
 بولمىسا لايىق سۆزۈم رەسۋامىكىن.

شېئىر جەنابى يۈسۈف ئاخۇن ئۇستام جەنابلىرىغە

يۈسۈف ئۇستام جەنابى مۇھتەرەمگە،
 دوئا قىلساق ئەزىز كەتسۇن ھەرەمگە.
 سالىپ ئۆمرى ئىچىدە نەچە مەسجىد،
 خۇدايىم قىلمىسۇن مەھشەردە نەۋمىد.
 جەھاندا قالسۇ ياخشى نامى شۆھرەت،
 ئاتا قىلسۇن خۇدايىم پىكرۇ ئىدراك. (؟)
 كىشى رىزق ئەتسەلەر كەسفى ھەلالدىن،
 ھەلالدۇر لۇقىمىسى مىراس مالىدىن.
 ئىتىپ بەرسە ئەزىز بىزگە بىرەرنى،
 شىكافلىق چۆرىسى گۈللۈق شىرەنى.
 تېگى بولسە ئانىڭ سىرتىمە ساندۇق،
 قۇرۇق قالماس ئىدى مۇنچەغە يانچۇق.
 ئىتىپ بەرسۇن نەگاتىدىن رۇخسەتى بولسە،
 كىتابى قۇرئان شېرىنكى تەختە بولسە.
 كىتابى قۇرئان شەرىفىكى بولسە ھۆرمەتى،
 ئەجەب ئېرمەس بېرىلسە ھۆررى جەننەتى.
 ئوقۇپ قۇرئان كىتابلار ياد ئېتەيىن،
 جەھاندە قالغۇدەك ئەبىيات ئېتەيىن.
 ئانىڭ ئەتراپلىرىغە گۈل تولسە،
 زەمان تارىخلارىدىن نەقىش ئويۇلسە.
 نە قىلسۇن شېئىركى شاھ گەدالار،
 جەھاندا قالسۇن بىزگە يادكارلار.

ئۆلۈپ قەبرىدە بىز يالغۇز ياتارمىز،
 ئاياغ قول تەبرەمەس تالمۇشەك قاتارمىز.
 كىشىگە ياخشىلىقلار قىلسا ئىنسان،
 رەفىق بولغاي گۆرىدە نۇرى ئىمان.
 ئەجەلنىڭ دەستىدىن ۋاي دادۇ فەرياد،
 قېنى مادەر پەدەر شاگىردى ئۇستاد.
 ئەجەلگە تاقىمىدى ھېچ كىمسە دەرىمان،
 شېئىرىمنىڭ خەۋىفدىن باغرىمدە كۆپ قان.
 شېئىر ئۈچۈن ئەمەسدۇر بۇ تۇمارىم،
 يۈسۈف ئۇستام ئەزىزغە يادىكارىم.
 ئۆلۈپ گۆرنىڭ ئىچىدە بولسام ھەيران،
 دوئا قىلسۇن ئەزىز قەبرىمگە چەندان.
 ئەگەر ئۆلسەڭ ئەزىز مەندىن مۇقەددەم،
 دوئا دايمىم ئەيىب يۈرسە ھەر دەم.
 جەنابى مۇھتەرەم كادىرلارنىم،
 ياخشى يولىغە باشلىغان نازىرلارنىم.
 ئەرز ھالىنى ئېيتالى بۇ كەمبەغەل،
 بۇ ھوزورغە كەلگەن ئىدىم دەرمەھەل.
 سورىسا يەتتە ئۆيىدىكى جانلىق كىشى،
 بەشىمىز ئەركەك، ئېنىنىڭ ئىككى تېشى.
 ئۆي سەرەمجان ئۈچ كىگىز، بىر بورىيىا،
 يەتتە يەرگە ياماق ئەتكەن بىر يارىيار.

فالتە بىر، كەتمەن مۇ بىر، ئوغاق مۇ بىر،
 فەشلىرىم روجەكە چەفان كۆيلەكمۇ كىر.
 يوق بۇ يۇرتتا ماڭا تاپىدۇ ئۆي - زېمىن،
 يىلدا كۆمشۈم دېگە قورققاق ۋەسلى چىن؟
 كۆچسە ئۆيىدىن بار ئىكەن بىر جىن زەرەر،
 توغرى تافسا بۇ سۆزۈم ئالسا نەزەر.
 ساي بۇ يەرنىڭ سۈيى قىس ئامىتى قۇرۇق،
 تاجى گۈلدەك دان قوناق بولدى ئورۇق.
 قوناق تېرىسام بىر غېرىش كەلدى شاخلارنى،
 تېزدىن ئۆتۈپ كەلدى كۆكى يانتاقلارنى.
 قوناقنى سويۇپ سوقسام يانچۇققا كەلدى،

ئەھۋالى زامان

ۋادەرىغا بۇ زامان ئاپپاقلىرى،
 پۈتلىرىدا بار ئەجەب پاپپاقلىرى.
 كەيدى پاپپاق ئۈستىگە جىڭگىر كېش،
 قاقتى قۇرۇق ئاغزىغا تىلدا چىش.
 قويدى ئاغزى بۇرنىغا كۆك ئىس مانان،
 كىرمە شەيتان كەينىگە ئارقاڭغا يان بىمانان.
 تۆبە قىلغىل قېرى - ياش قۇرداشلىرىم،
 كەتمە رەسۋا دۇنيادىن يولداشلىرىم.
 تۆبە قىلماي كەتكۈچىلەر ھالىگە،
 ۋايى - ۋايە، ۋاي - ۋاي تەمالىگە.
 پاك ئېغىزغا ئالمىغىل ھەرگىز ھارام،
 ئارقا چەپتىن كەلمىسۇن ئەمالى نام بىلمانان.
 ساقلىغاندۇر بەندىنىڭ ئاغزىنى پاك،
 يەپ ھاراملار بولمىغىل ئاخىر ھەلاك بىلمانان.
 كىبرى قىلما، ئەي ئەزىز، دۇنيا ئارامىدە،
 بولدى شەيتان كىبرىدىن يۈزى قارا.
 گەر كىشىدە بولسىلەر كىبرى ھاۋا،
 بۇ كېسەلگە دورىلار بولماس داۋا.
 مالچاغە قىلمىغىل پەخرى سەنەت،
 كىبرى لايىق ئۆزىگە سۇلتان ئەمەد بىلمانان.
 قايدا جەمىشت پادىشا ئەپراسىياپ،
 قالدى تۇپراق تەكتىدە ھالى خاراب بىلمانان.
 ئەردى رەۋشەن جىسمىدىن تارىخ كەبى،
 قاشتى رۇستەم سۈردىلەر بۇ قۇش ئەجەل،
 تەكلى بەردى قەبرىگە بەرمەي مەھەل،
 بۇ ئەجەلگە قىلمىغاي ھېچكىم مەدەت،
 موكتۇرۇرلەر قەبرىگە تۈلكى سۈپەت.
 قايدا كەتتى يۈ سۈپىكى ئەننەبى،
 ئەردى رەۋشەن جىسمىدىن تارىخ كەبى،

مۇخەممەس

مېنى ئادەم دېگەن ئاخىر پاناھ دۇنياغا ئالدىم،
 ئېچىلدى مەرگى دەرۋازە كۆرۈپ غەپلەتتىن ئويغاندىم،
 ئىچىپ شۇ مەرگىدىن شەربەتكە تۇپراق تەكتىدە قالدىم،
 ھەراست بىرلە تېپىپ ئەمما بۇ تويماس غەزنىگە سالدىم،
 قۇرۇق كەلدى قولۇم مۇندا كىم ئۇچماق قانچە بوز ئالدىم.
 كېلىپ قەۋمى قېرىنداشىم غېرىب ھالىمنى بىر سورىساڭ،
 قۇرۇق كەلگەن گۇنايمغا يۈزۈمگە نەچچە كاچ ئۇرساڭ،
 خىجالەتتىن يۈزۈم بەتھال زېمىنغا تەلمۈرۈپ تۇرساڭ،
 قۇرشۇتنىڭ لەشكىرى قورشاپ بېشىمدا تەھتىلەر تۇرساڭ،
 پىغان ئەتسەم نەقا بىرلە ئىشتىمەس غەيرىي پەريادىم.

ھەرس دۇنياغا بەل باغلاپ باياۋان چۆلدە ھەم يىغلاپ،
 ۋاپاسىز دۇنيانى قوغلاپ مۇشەققەت تاغدا جان داغلاپ،
 جاھاننى خام خىيال چاغلاپ بۇ كۆزنى دەۋرى پىرخونلاپ،
 يۈرۈپ مەن بۇ جاھان مۇزلاپ زەرنى كېپەنگە توللاپ،
 ھەزەر قىل ئادەمى ئىنسان بۆلۈنمەي دائىما نىسيان،
 دۇئا مېيىت زىكرىلەر سۇبھان كەرەملىك زاد پاك رەخمان،
 بولۇرمەن ھۈكۈمدە پەرمان قىلۇر مۇشكىل ئول ئاسان،
 مەزەللەت خاك ئاستىدا تۇمان ئىنسانغا جان قالغان،
 بۇ تويماس نەپىس ئاغزىمغا تولۇپ تۇپراق نەھارلاندىم.
 مۇھەممەت مۇستاپا يۇرتۇر خۇدانىڭ ئالدىدا مەغپۇر،
 ھەمىشە رەببىگە مەنزۇر مۇقەددەس مەنزىلى مەھمۇر،
 دەرىغا ئىشقىدا باغرىم يۈرەك بىلەن كۆيۈك داغدۇر،
 مۇبارەك مەرقەدىن كۆرمەي دىلىمدا يۈز مىڭ ئارماندۇر،
 كۆرەلمەيمەن غېرىب خاكىن ئۆتۈپ ئۆمۈرۈم ئادالاندىم.
 غېرىب كەتسەم كۇچا خاندىن چىقىپ كەتسەم بۇ ۋەيراندىن،
 بولۇنسا ئىزنى سۇلتاندىن سوغارسا بەھرى ئىرپاندىن،
 پاناھ، بەر شەرى شەيتاندىن ئىمام ئىسمى رەخماندىن،
 خىلىل ئوغلۇمچە پاس ئويناپ بولۇنام مەردى قۇباندىن،
 پېقىر مۇئىن غېرىب غازى كالامىڭغا ئاساسلاندىم.
 ئىمارەت باغ چىمەن قالدى باھار بوستان زامان قالدى،

ئايال ئۇششاق زەنان قالدى قىلىپ ئامۇ پىغان قالدى،
 تۈتۈپ ئۆتكەن جاھان قالدى كۈلۈپ دۈشمەن ئامان قالدى،
 ئۈرۈپ پەرياد قالدى جېگەر باغرىدا قان قالدى،
 ئەجەلنىڭ تۈلكىسى بولدۇم سۈربىبان كەلدى سەيپادىم.

جۇدا چۈشتۈم دىيارىمدىن، تامام ئەھلى ئايالىمدىن،
 بۇ تۇتقان خانى مانىمدىن غەزىنە دەپنە مالىمدىن.
 كى ئايرىلدىم بۇ جامىمدىن خەۋەر تاپماي بۇ ھالىمدىن،
 كىشى ئۆتسە مازارىمدىن دۇئا قىلسۇن گۈزارىمدىن،
 تېپىپ بىر نەچچە ئەمەلنى كېپەنگە چۇلغۇنۇپ قالىدىم.

پەلەكنىڭ كاج دەۋرىدىن قىلۇرمەن دادى پەرياد،
 ئەجەل سەيپادى قۇشلاردىن يېزىپ نەۋبەردى ئەببات،
 تامامى ئەھلى ئالەمنى قىلۇر مەھزۇن ئىلە ناشاد،
 كېپەن توننى كىيىپ ماڭسا كۈلۈشكەي دۇنيا كۆز،
 تامام ئالەمگە توپماي كۆز كېلىپ مۇندا قارار ئالدىم.

قىمارۋاز

ياتار سۆگەت سايىدا،
 ئوينار قىمار گاھىدا
 قەلەندەرنىڭ جايىدا
 خاكساردۇر قىمارۋاز.

ئىشتان يامار يىپ ئېشىپ،
 كېچىلەردە تام تېشىپ،
 قۇلپازەنچىرلەرنى يېشىپ،
 ئۆي ئوغۇرلار قىمارۋاز.

كېيەر قاسقان تۇماقنى،
 ئېلىپ قاچار ئۇلاقنى،
 كېسىپ بىرۈر قۇلاقنى،
 پۇل تاپالماي قىمارۋاز.

گەرچە ئۇتتۇرۇپ قويسا پۇلنى،
 قويۇپ ئۇخلار يېشىغا تەخەي جۇلانى،
 قالارلەر ئۇتتۇرۇپ گاڭزە ئوتۇننى،
 گۆرۈ قويغاي قىزى بىرلە خوتۇننى.

قىماردىكى بالانى،
 كەيمەك موزا جالانى،
 دېمەي ئاتاپ پالانى
 بولۇڭ ئاگاھ قىمارۋاز.

كىمگە كەلسە خۇش ياقتى،
 كەسەللىرى خۇش تاپتى،
 خۇرۇم ئۆتۈك پۈت ساپتى،
 خۇش بوب كېتەر قىمارۋاز.

كېچە ئۇن ئۇتتۇرۇپ،
 ئەرزان قىممەت ساتتۇرۇپ،
 پۇل بەرمىسە ياتتۇرۇپ،
 تارتىۋالغان قىمارۋاز.

بار يېرى گەڭزە ئوچاق،
 بېلىدە يەڭدەك پىچاق،
 كېيەر چورۇق قىزىل پاچاق،
 خاڭدا يىغلار قىمارۋاز.

تاپالماس بىر كۈنى، ئالغىي قەلەم بېسىمىدە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ.
 كەيمەككە خامنى. ئىدىن رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 كاما قىلغاي كېچە، رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ.
 بىر نەچچە تامنى. بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ.

سىيا سەنجۇ ئارقاندىن،
 قىلۇر پىكرى ھارامدىن، رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 نان يېمەكنى. رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 غاجاپ ئىتتەك يۈرۈپ، رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 ھوشۇق سۆڭەكنى. رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 دېمىگىل ئادەم قىمارۋاز بەگىگىنى،
 يوق قىلۇرلەر ھەر مىڭ تەڭگىنى. رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 ئەمگەك ئەتمەي بۇ قىمارۋاز بەگىگىلەر، رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 بەك قىمارنى تاشلىغىل جانىڭغا كۆي. رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 ياخشى ئادەم بول يېتىپ، رەتتە بىر سائەتتە رەتتە بىر سائەتتە يارشىپ،
 ئەمگەكنى سۆي.
 ئۆزگۈرىڭلار قېرى ياش،
 ئەمگەك زامان.

قىش ياز يۈرەر يالاڭچاق،
 پۈتى نىپىز چېپىنداق.
 ئات ئېشەكلىرى يېپىنداق،
 ئېلىپ قاچقان قىمارۋاز.

بىر كۈنى كېيەر تاۋارنى،
 بىر كۈن كېيەر تاغارنى.
 گورۇ كېتىپ قازىنى،
 تىترەپ يۈرەر قىمارۋاز.

ئۆمۈر ئۆتەر غەپلەتتە،
 كۆمۈر توشۇر سېۋەتتە.
 ساچ ئاقارتىپ بۇ دەرتتە،
 ئادەم بولغىل قىمارۋاز.

ئەمگەك قىلىپ كەتمەن چاپ،
 بولما مۇنداق تىرىكتاپ.
 ئۇنى تارتىپ نەچچە قاپ،
 ئاق نان يېگىن قىمارۋاز.

ئەمگەكتىن مىندى ئات،
 كەيدى چاپان.
 كەيدى چاپان.

چاپسا كەتمەن قىلسا قۇش،
 ئەمگەك قىلىپ،
 ئالتە ئايدا يەيدۇ بىر
 قۇيماق سېلىپ.

ئاڭلا سۆزۈم قىمارۋاز،
 ياشلىغىڭغا قىلما ناز.
 پۇل بەرمىسەڭ ئۇتتۇرۇپ،
 ئالۇر مۇشلاپ قىمارۋاز.

تۆشكە ئۇرۇپ دەت دەيدۇ،
 خەلقى ئالەم سەت دەيدۇ.
 كۆرگەن كىشى كەت دەيدۇ،
 كوسۇك ئىتتەك قىمارۋاز.

بىر سائەتتە تالىشىپ،

بەئىگى - قىمار ۋازلار ھەققىدە

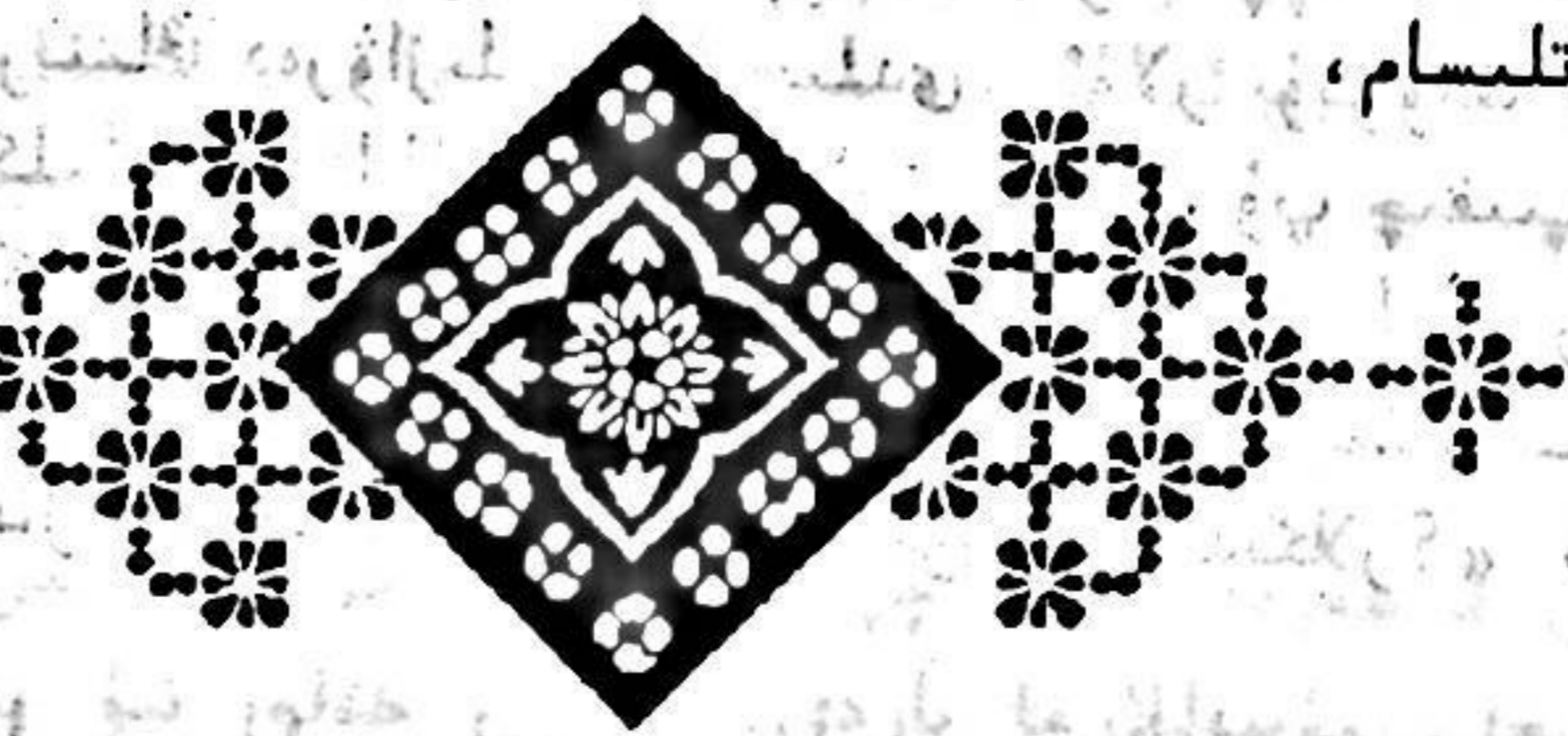
قىمار ۋاز بىر كۈن يەيدۇ كاۋاپلەر
 قويمىغايلەر ئوتتۇرۇپ مىراس يەر.
 يەك قىمارنى تاشلىغىل ئەمگەكچى بول،
 تۆبە قىلغىل، يىغلىغىل، تۆت ياخشى يول.
 بۇ ئىشلار ئىككى ئالەم كۆپ زەرەردۇر،
 سەپىرى يوق ئاغا مىنمەككە تەخەي
 قىمار ۋاز بىر كۈنى ئوينار كىيىكتەك،
 ياتار قىش قىش قىلاپ مايمۇن ئېيىقتەك.
 تۈمەنلەپ بەزى كۈندە پۇلنى تاپتى.
 يىقاتتى قىش يالاڭكەش قالدى ياخشى.

ئىشتىكىل بولمىغىل بەئىگى قىمار ۋاز،
 ئەزىز ئۆمرۈڭ ئۆتۈپ كېتەر بىھۈدە قىش ياز.
 قىمار ۋازلىق بەئىگىلىك قاتتىق بالادۇر،
 ئۆزىنىڭ جانلىرىنى ئوتقا سالادۇر.
 ھاراقكەش بولغانلار بولماس مۇسۇلمان،
 قېچىپ كەتكەي ئىماننىڭ نەچچە چەندان.
 ئەگەرچە بولسا سارىق زىناكار،
 كېرەر ئوتقا ھەر چاغ ئۇنداق گۇناھكار.
 تاماكو چەكمە ھەم بەك بۇزەر ناس،
 بۇ مەزكۇر شەرىئەت دىندا ئىپلاس.
 قىمار ۋاز بۇ كۈنى مۇزا جالانى،

كىپىش

پەدازى كەتتى.
 ئېرىقتىن ئاتلىسام،
 چەردازى كەتتى.
 نېمىشقا ئالدىڭ،
 دەيدۇ بۇ كەشنى.
 ئۇردۇم كېكەشنى،
 بولۇڭدا زوڭزۇيۇپ،
 ئولتۇردى يىغلاپ.
 نېمىشقا ئالدىڭ،
 دەيدۇ بۇ كەشنى،
 ئۇردۇم كېكەشنى،
 بولۇڭدا زوڭزۇيۇپ،
 ئولتۇردى يىغلاپ.

كىپىش ساتتى ماڭا،
 بىر ئۇستا باقى ئېلىپ رەسلى،
 قىيامەتكە باقى،
 قالغايۇ بۇ كەش،
 تىكىپتۇر بۇ كىپىشنى،
 «بۇختە بۇختە»
 كىيىپ تۆت كۈندە،
 سالدىم ئىككى نۇختە.
 بۇ كەشنى كۆرگىلى،
 كەلدى جامائەت،
 باھاسىن ئېيتقىل،
 بولدۇم خىجالەت.
 قىردىن ئاتلىسام،

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى

ھېرمان ۋامبرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

موغۇل سەركەردىلىرى بولسا خوجەندنى بېسىۋېلىپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش باشلىدى. ئۇ يەردىكى، ئاساسىي ئۆردىغا بېرىپ، قىلىنىدىغان ئىشلار ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى. چىڭگىزخان ئوغلى تۇلىخان بىلەن بىرگە مۇۋەپپەقىيەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ، نۇرغۇن غەلبىلەرگە ئىگە بولغانىدى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىدىن بۇخاراغا قايسى يول بىلەن بارغانلىقى ئېنىق ئەمەس، بىز پەقەت ئۇنىڭ بىرىنچى توختىغان ئورنى سەرتاق شەھىرى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. بۇ شەھەر بۇخارانىڭ شىمالىغا جايلاشقان. سەھراللىق موغۇللار بۇ شەھەر ئاھالىسىغا غەيرىي كۆرۈندى. ئۇلار - ئانچە خەۋپسىز ئەمەس، تەييارلاندى، لېكىن موغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە شەھەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇ ئاھالىگە ئوت ۋە قان دەرياسى بىلەن ئوينىشىۋاتقانلىقىنى ئېيتىشتى. نەتىجىدە شەھەر ئاھالىسى تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ئاھالىنىڭ قورال تۇتالايدىغان قىسمى موغۇل ئەسكەرلىرىگە خىزمەتكار سۈپىتىدە قوشۇلدى، شەھەر بولسا پۈتۈنلەي خاراب قىلىندى. شەھەردىن ئېشەك ۋە خېچىرلىرىغا مىنىپ ئامانلىق تىلەپ چىققان ئاھالىگە ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىشقا ئىجازەت بېرىلدى. موغۇللار سەرتاققا «قۇتلۇغ بالىخ» (بەخت شەھىرى) دەپ نام بەردى. بۇخارا ئېلەتدە چىڭگىز ۋەيران قىلغان ئىككىنچى شەھەر - نۇر بولدى. ئۇ بۇ يەرگە تۈركمەن قۇلاۋۇزلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن يېڭى يول ئارقىلىق كەلگەندىن كېيىن بۇ يول كۆپ ۋاقىتلارغىچە «خان يولى» دەپ ئاتالدى. قەلئەگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يا مۇسۇلمان، يا تۈركلەردىن بولغان تاهىر باھادىر ئىسىملىك كىشىنىڭ رەھبەرلىكىدە نۇر ئەتراپىدىكى ئورمانلاردا ئۇزۇن شوتلار ياسالدى. شوتلارنى ئات ۋە قول ئارقىلىق كۆتۈرۈپ كېلىپ شەھەر دەرۋازىسىغا قويدى. قەلئەنىڭ دەرۋازىلىرى قىسمەن چىڭگىزنىڭ كۈچىگە، قىسمەن سولتان مۇھەممەد ياردىمىگە ئىشىنىپ يېپىپ قويۇلدى. تاهىر باھادىر ئۇلارغا: «ھەقىقەتەنمۇ كۈچ قۇدرەتلىك موغۇل خانى كېلىۋاتىدۇ. ئەگەر شەھەر ئاھالىسى قارشىلىق كۆرسەتمىسە، ئۇ شەھەردە پەقەت بىر نەچچە كۈنلا تۇرىدۇ» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن نۇر شەھىرىنىڭ دەرۋازىلىرى ئېچىلدى. ئۇلار بۇيرۇققا بىنائەن شەھەرگە يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن كېرەكلىك ئەسۋابلار ۋە ھايۋانلارنى قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن موغۇللار شەھەرگە كىردى، ئاھالىنى بۇلاپ - تالىدى، لېكىن ئادەملەرنى ئۆلتۈرمىدى. ئاھالە نامىدىن چىڭگىزخاننىڭ ئالدىغا بارغان سۆھبەتچىلەر ھەيئىتى ئىلتىپات بىلەن قوبۇل قىلىندى: «ھازىرغىچە قانچىلىك سېلىق تۆلىدىڭلار؟» دەپ سورالغان

سوئالغا ئۇلار 1500 دىنار دەپ جاۋاب بېرىشتى، شۇنىڭدىن كىيىن چىڭگىزخان بۇ پۇلنى قوشۇن مەھكىمىسىگە بېرىشنى ئەمىر قىلىپ، ھەيئەتنى خۇشاللىق بىلەن قايتۇرۇۋەتتى. چىڭگىز نۇردىن بۇخاراغا كەتتى. ھىجرىيە 617 (مىلادىيە 1200) - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ بېشىدا ئۇ ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى بۇخارا سېپىللىرى يېنىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ ھازىرلىنىپ تۇرغان ئەسكەرلىرى شۇ ھامان شەھەرنىڭ شەرقىي بۇرجەكلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بۇخارا خەلقى ئىلگىرى يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەلەردىن ئەلۋەتتە خەۋەردار ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئۆز بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقىمۇ تەييار ئەمەس ئىدى. قەلئە تامللىرى ئارقىسىدا 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن يوشۇرۇنغانىدى. بۇ قوشۇنغا سېۋىنچخان، قۇشلىخان، كۆكخان باشلىق ئىدى. كېيىنكىسى موغۇللاردىن قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. كۈچ جەھەتتىن بىر نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان موغۇللارغا قارشى بۇخارا ئەسكەرلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىلىشىمۇ ناتايىنراق ئىدى، شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار موغۇللارغا قارشى ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ قىرغىنچىلىقلارغا ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ ئاز قىسمى شەھەر ئىچىگە كىرىپ قۇتۇلدى. شەھەر ئاھالىسى ۋەھىمىگە چۈشۈپ ئۆزۈڭلۈكلىرىنى چىڭگىزنىڭ ئالدىغا شەپقەت تىلەپ ئەۋەتتى. موڭغۇل خانى ئۇلار بىلەن بىرگە شەھەرگە كىردى. ئەڭ ئالدى بىلەن چىڭگىزنىڭ كۆزى ئۇلۇغ سامانى تەرىپىدىن ئاجايىپ بېزەكلەر بىلەن ياستىلغان جامىئە مەسچىتىگە چۈشتى. ئۇ ئوغلى تولى بىلەن ئاتتىن چۈشمەي مەسچىتكە كىرىپ مېھراب ئالدىدا توختىدى. تولى ئاتتىن چۈشمەي، مۇنبەر ئالدىدا تۇرۇپ قالدى. چىڭگىز: «بۇ سولتاننىڭ ئۆز سارىيىمۇ؟» دەپ سورىدى. ئۇنىڭغا «بۇ خۇدانىڭ ئۆيى» دەپ جاۋاب بېرىلدى. شۇنىڭدىن كىيىن ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ مۇنبەرنىڭ بىر نەچچە پەلەمپىيىگە كۆتۈرۈلگەندىن كىيىن، ئارقىدا تۇرغان موغۇللارغا ۋارقىرىدى: «ئوتلاق ئورۇلدى، ئاتلارغا يەم - خەشەك بېرىڭلار!» بۇ تالان - تاراج قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. ۋەھشى موغۇللارنىڭ بەختسىز بۇخاراغا قانداق ھۇجۇم قىلغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا پايتەختىنىڭ زىبۇ زىننەتلىرىگە كۆزى تورلاشقان سەھرايىلارنىڭ قانداق ئاچ كۈزلۈك بىلەن تاشلانغانلىقىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس. بارلىق ئۆيلەر ۋەيران قىلىندى. ھەممە ساندۇقلار چېقىلدى. ھېسابسىز خەزىنىلەر تالان - تاراج قىلىندى. كۆرۈنۈشىدىن ھېچبىر قىممىتى بولمىغان مۇقەددەس نەرسىلەرنىمۇ ئاياپ قويۇشمىدى. كىتابلار يىرتىلىپ، ھايۋانلارنىڭ ئاياغ - ئاستىغا ساماندىك چېچىلدى. مۇقەددەس كىتابلار ساقلانغان ساندۇقلارنى ئاتلارغا يەم - خەشەك بېرىدىغان ئوقۇرلار ئورنىدا ئىشلەتتى. ئىلىم يۇلتۇزلىرى بولغان موللىلار، شەيخلەر قۇللار ئورنىدا مۆتىۋەر جەڭچىلەرگە خىزمەتكار قىلىپ بېرىلدى. بەزىلىرى بولسا موغۇل باشلىقلىرىغا مەسخىرە قىلىش ئۈچۈن تاپشۇرۇلدى. كۆپلىگەن مۆتىۋەر قازىلار ئېشەك ۋە خېچىر بېقىشقا مەجبۇر قىلىندى. مۇسۇلمان تارىخچىسى تۆۋەندىكىلەرنى ھېكايە قىلىدۇ. دىنىي ھېسسىياتنىڭ ھاقارەتلەنگەنلىكى ھەققىدە بىر ئاز مۇبالىغە بولسىمۇ، موغۇللارنىڭ مۇشۇ بىرىنچى ھۇجۇمىدىن كېيىن شۇبھىسىزكى بۇخارا ناھايىتى كۆپ زىيان تارتتى ۋە نۇرغۇن دەھشەتلىك ئىشلارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى. چىڭگىزخان شەھەردە بىر نەچچە سائەت تۇردى. كېيىن شەھەر سىرتىدىكى ھېيت نامىزى ئوقۇلىدىغان مۇسەللارغا باردى. پۈتۈن خەلق شۇ يەرگە يىغىلغانىدى. مۆتىۋەر

كىشىلەر، بايلارنىڭ كىملىرى ئىكەنلىكىنى سورىدى، بۇنىڭغا 280 نەپەر كىشى كۆرسىتىلدى (بۇنىڭدىن 190 كىشى بۇخارالىق بولۇپ، قالغان 90 كىشى چەت ئەللىك سودىگەرلەر ئىدى). چىڭگىز ئۇلارغا خىتاپ قىلىپ ۋە سولتان مۇھەممەدنىڭ زۇلۇمى ھەققىدە ئىشارەت قىلىپ «ئەي ئادەملەر، سىلەر ئېغىر گۇناھ قىلىدىڭلار، بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبكارى سىلەرنىڭ خانىڭلار. سەن ئۆزۈڭ كىمسەن؟ بىز بىلەن نېمىشقا بۇنداق سۆزلىشىۋاتسەن؟ دەپ سورىساڭلار، بىلىڭلاركى مەن تەڭرىنىڭ پەرزەنتىمەن. ئەگەردە سىلەر گۇناھكار بولمىساڭلار تەڭرى سىلەرنىڭ جازايىڭلارنى بېرىشكە مېنى ئەۋەتمەس ئىدى. ئەمدى سىلەرنىڭ يەر ئۈستىدىكى بايلىقلىرىڭلار توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات سورايىمىز. سىلەر يەرگە يوشۇرغانلىرىڭلارنىمۇ ئېيتىشىڭلار ۋە ئۇلارنى چىقىرىپ بېرىشىڭلار كېرەك» دېدى. ئۇ مۇشۇ پەيتتە شەھەردىن سايلانغان كىشىلەرنى ھۇجۇم ۋە مەسخىرىدىن ساقلاش ئۈچۈن موغۇل ۋە تۈركلەردىن ساقچى قويۇشنى ئوتتۇپ قالمىدى. ئىشلار شۇ تەرىقىدە ئېلىپ بېرىلدى. لېكىن، سولتان مۇھەممەدنىڭ شەھەردە يوشۇرۇنغان ئەسكەرلىرى چىڭگىزنى كېچىدىكى ھۇجۇملىرى بىلەن بىزار قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى تۇتۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇخارالىقلار ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلماي، بەلكى ئەسكەرلەرنى ئاسرىدى ۋە ئۇلارنىڭ كېچىدىكى ھۇجۇملىرىغا ياردەم بەردى. بۇنىڭغا چىڭگىز قاتتىق غەزەپلەندى. شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈشكە بۇيرۇق بەردى. ياغاچ ئارقىلىق ياسالغان ھەربىر ئۆيلەردىن قۇرۇلغان ئىمارەتلەر پۈتۈنلەي كۈلگە ئايلاندى. پەقەت تاش ۋە خىشتىن ياسالغان مەسچىت، سارايلارلا قارا تاش ۋە چېكىتلەردىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. زەرەپشان ئۈستىدىكى مەمۇرچىلىققا تولغان بۇ شەھەر كۆكۈم - تالقان بولدى. قەلئە ئىچىدىكى ئەسكەرلەر كۆكخان رەھبەرلىكىدە مۇداپىئەنى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى ھەقىقەتەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ. موغۇللار بۇ قەلئەنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كۆردى. ھەتتا ھۇجۇم سېپىنىڭ ئالدىغا بۇخارالىقلارنى قويۇپمۇ كۆردى، لېكىن ھەممىسى بىكارغا كەتتى. قەلئە ئىچىدىكى بارلىق چوڭقۇرلۇقلار ئادەم ۋە ھايۋان جەسەتلىرى بىلەن تولۇپ تاشقاندا، قەھرىمان مۇداپىئەچىلەر ئۆز جېنىنى پىدا قىلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ قارارگاھلىرى ئىشغال قىلىندى بۇ جاسارەتلىك قارشىلىق ئۈچۈن شەھەر ئاھالىسى قۇربان قىلىندى: 30 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە جالات قولىدا ھالاك قىلىندى. قالغانلىرى بولسا، تەبىقىلىرىگە قارىماي قۇل قىلىندى. ئۆزلىرىنىڭ سەنئەتلىرى، ئىلىم - مەرىپەتلىرى، نازۇك تەبىئەتلىرى ۋە ئەخلاقلىرى گۈزەل بولغان بۇخارا ئاھالىسى بەختسىز ھالەتكە چۈشۈرۈلۈپ، مەسخىرە قىلىندى. بۈيۈك بىر ئەل شامالدىك تارقاپ كەتتى. قېچىپ كەتكەنلەردىن بىرسى خۇراسانغا كېلىپ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە كەڭ شۆھرەت قازانغان مۇنۇ بېيىتنى ئېيتقاندى: «بۇ ھەقىقەتەن دەھشەتلىك كۈن بولدى، كەلدى، يىمىردى، كۆيدۈردى، ئۆلتۈردى ۋە كەتتى. ئۆلتۈردى ۋە كەتتى. بۇ ھەقىقەتەن دەھشەتلىك كۈن بولدى، تارىخچى ئىبن ئەتتار مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ: «بۇ ھەقىقەتەن دەھشەتلىك كۈن بولدى»

ئەڭ مۇشەققەتلىك كۈنگە قالغان ئەرلەرنىڭ، خوتۇنلارنىڭ، بالىلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇردى. ۋەھشىيلەر خوتۇن - قىزلارنى ئۆز بۇرادەرلىرىنىڭ كۆز ئالدىدىلا خورلۇققا ئۇچراتتى. ئۇلار بۇ خورلۇققا كۆز يېشىدىن باشقا چارە قىلالمىدى، بەزىلىرى بۇ دەھشەتلىك مەنزىرىدىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆردى. قازى بەدرىدىن، ئىمام رۇكىنىدىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بۇ نومۇسىسىز مەنزىرىگە قاراپ چىداپ تۇرالماي ئۆزلىرى ئەسلا تەڭ كېلەلمەيدىغان دۈشمەنگە ھوجۇم قىلىپ ھالاك بولدى».

بۇخارادىن كېيىن سەمەرقەنتكە نۆۋەت كەلدى. سەمەرقەنت بۇ ۋاقىتتا ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەڭ مۇھىم بويۇك بىر شەھىرى ئىدى. شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن خارەزمشاھ 110 مىڭ كىشى قالدۇرغانىدى. بۇلاردىن 60 مىڭ تۈرك، 50 مىڭ تاجىك ئىدى. ئۇلارنىڭ قولىدا نۇرغۇن پىل بار ئىدى. چىڭگىزخان بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئالدىنلا بىلىۋالغاندەك دۈشمەننىڭ سابىق پايتەختىنى ئىگىلەش ئۈچۈن جەڭنىڭ ئوتتۇرىدىكىدىنمۇ قاتتىقراق بولۇشىنى ھېس قىلىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى توپلاشقا كىرىشتى. شۇ سەۋەبلىك ئالدى بىلەن سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى قەلئەلەرنى ۋەيران قىلىشقا قارار قىلدى. چۈنكى، ئەتراپتىكىلەر بىر - بىرىگە خەۋەر بېرىپ، ئۆزئارا بىرلىشىۋالماستىن بۇرۇن ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش لازىم، دەپ ھېسابلىدى، شۇ چاغدىلا غەلبە ئاسانراق قولغا كېلەلەيتتى. ئۇنىڭ بۇ نىيىتىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەمەلگە ئاشتى. چىڭگىزخان خارەزمشاھنىڭ گۈزەل پايتەختىگە شىددەت بىلەن يۈرۈش قىلدى. سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن بۇخارادىن قۇللارنىمۇ ئېلىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئاجىزلىرى يولىدا شەپقەتسىزلەرچە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

چىڭگىزخان شەھەر ئەتراپىغا شۇ قەدەر كۆپ ئەسكەر توپلىدىكى، سۇلتان مۇھەممەدنى تۇتۇش ياكى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاجرىتىش ئۇنىڭ ئۈچۈن ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. بۇ قوشۇنغا سەردارلاردىن چاپار ۋە سۇنتاي قوماندان بولۇپ، ئۇلارغا سۇلتان مۇھەممەدنى تېز ۋاقىت ئىچىدە تەھقىپ قىلىش (قوغلاش) بۇيرۇقى چۈشۈرۈلگەنىدى.

چىڭگىز ئىلگىرى سەمەرقەنتنى بىر نەچچە يىل قامال قىلغاندىن كېيىنلا ئىشغال قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. ئەمما، ئۇ ئۈچ كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى. مۇھاپىزەتچىلەر ئالىپخان، شەيخخان، بېربالازخان رەھبەرلىكىدە موغۇللار سېپىنى شىددەت بىلەن بۇزۇپ ئۆتتى. ئەمما، ئۈچىنچى كۈنى چىڭگىزنىڭ ئۆزى قوشۇننى باشلاپ ھوجۇمغا ئۆتۈپ شەھەر دەرۋازىلىرىنى تېزلىك بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭغا قارىماي خارەزملىكلەر ئۆلۈمگە تىك تۇرۇپ پايدىسىز بولغان جەڭنى داۋاملاشتۇردى. كەچقۇرۇن ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىقتى. بەزى كىشىلەر شەيخۇلىئىسلامنى سەپداش - قېرىنداشلىرى ۋە ماللىرى بىلەن چىڭگىزگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، جان ساقلاپ قېلىشقا مەسلىھەت بەردى. قالغانلار ئىچكى قەلئەگە يوشۇرۇنۇپ كۈرەشنى يەنە بىر كۈن داۋاملاشتۇردى. بۇ ئارىدا موغۇللار نامازگاھ دەرۋازىسىدىن شەھەرگە بۆسۈپ كىرىپ، تىنچقۇن تالان - تاراج بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى ھەيدىدى. پەقەت شەيخۇلىئىسلام ۋاسىتىلىق ھالدا ئۆز قول ئاستىدىكى 50 مىڭ كىشى بىلەن بىرىنچى ھوجۇم ۋاقتىدا شەھەردە قالدى. ئىچكى قەلئە مۇداپىئەنى داۋاملاشتۇردى. ئۇنى ھوجۇم بىلەن ئىگىلەش ئۈچۈن كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. ئالىپخان مۇسبەتلىك مەغلۇبىيەتنىڭ

يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، 1000 نەپەر قەھرىمان بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. موغۇللارنىڭ سەپلىرىنى يېرىپ، پۈتۈن قوشۇن ئارىسىدىن ئامان - ئېسەن چىقىۋالدى. پەقەت قاڭقىلى ۋە تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئەسكەرلىرى تەسلىم بولدى. موغۇللار ئۇلارنى قوۋمداش ھېسابلاپ، ئۆزى خاھلىقىنى قوبۇل قىلىشقا ۋەدە بەرگەندى ھەم ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن چاچلىرىنى موغۇل ئادىتى بويىچە ياساتقۇزدى. لېكىن، كۈن پېتىشى بىلەنلا ئۇلارنىڭ ھايات يۇلتۇزلىرى ئۆچتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى - 30 مىڭ كىشى بىر كېچىدىلا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ خانلىرىدىن ئۇلۇغ بارۇشماس، بوغان، سەرزىخان ھەم 20 نەپەر گېنېرال شۇ ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. شۇنىڭدىن كىيىن سەمەرقەنت ئۆزىنىڭ قەلئەسى بىلەن بىرلىكتە يەر بىلەن يەكسان قىلىندى. ئاھالىسى پۈتۈن مال - مۈلكىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، بۇخارالىق قېرىنداشلىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى كۆردى. قورقۇپ قېچىپ كەتكەنلەرنى يالغان ۋەدىلەر بىلەن شەھەرگە قايتۇرۇپ كەلدى. قورال كۆتۈرۈشكە چامى يېتىدىغانلارنىڭ ھەممىسى موغۇللارنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا ئەسكىرىي خىزمەتكە مەجبۇر قىلىندى. چېۋەر باغۋەنلەر يىراق شەرققە ئېلىپ كېتىلدى. ئۇ يەردە، موغۇل - خىتاي پايتەختىدە بۈيۈك خانلارنىڭ ئاجايىپ باغلىرىنى سەمەرقەنت ئۆسلۈبىدا ياساتقۇزدى. ماھىر ھۈنەرۋەنلەرنى، بولۇپمۇ ماھىر يىپەكچىلەرنى قۇل سۈپىتىدە خان ئۆز خوتۇنلىرىغا، قېرىنداشلىرىغا، ئوغۇللىرىغا چاغاتاي بىلەن ئوكتايغا ھەدىيە قىلدى. ۋە بىر قىسمىنى ئۆزى بىلەن بىرگە خۇراسانغا ئېلىپ كەتتى. بۇ دەۋردە چاغاتاي بىلەن ئوكتاي خارەزمگە يۈرۈش باشلىغانىدى. ئەرەب جۇغراپىيە شۇناسىنىڭ تەسۋىرلىشىگە قارىغاندا، پۈتۈن دۇنيانىڭ ئەڭ مەمۇر، ئەڭ گۈزەل شەھىرى ھىجرىيىنىڭ 618 (مىلادىيىنىڭ 1221) - يىلىدا ئەنە شۇ تارىخىي شارائىتقا بەرداشلىق بېرەلمەي شۇ تەرىقىدە خاراب بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە پۈتۈن ماۋەرا ئۈننەھەر بەربات قىلىندى. سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدا بىر نەچچە شەھەر قالغانىدى. ئەسكەرلەرنى دەم ئالدۇرۇپ، كۆپ مېڭىپ ھارغان ئات - ئۇلاغلارغا زەرەپشان بويلىرىدا يەم - خەشەك بېرىپ، ئۇزۇقلاندۇرغاندىن كېيىن چىڭگىزخان ئۆزى شەخسەن قالغان شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇشقا يۈرۈپ كەتتى. ئۇ ئاۋۋال نەخشەب (قارشى) كە باردى. شەھەر دەرۋازىلىرى ئۆزلۈكىدىن ئېچىپ بېرىلدى. بۇ ماكان چىڭگىزگە يايلاق ئورنىدا خىزمەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كىيىن تېرىمىزغا ماڭدى. ئۇ چاغلاردا تېرىمىز بەلخ ۋە ھىندىستان يوللىرىدىكى ئامۇ دەريا ئارقىلىق ئۆتىدىغان ئاساسىي ئورون ئىدى. تېرىمىز ئۆزىنىڭ ئامۇ دەريا بىلەن چېگرىلىنىدىغان قەلئەلىرىگە تايىنىپ چىڭگىزگە قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ ئەلۋەتتە قىسقا مۇددەتلىكلا قارشىلىق ئىدى. موغۇللار ئەمدى ئۆز غەلبىلىرى بىلەن پەخىرلىنىپ، ئۆز بەختلىرىنى مېتىن، تاملار ئالدىدا سىناپ باقماقچىدى. پۈتۈن شەھەر ھۇجۇم بىلەن مەغلۇپ قىلىندى. ئۇنىڭ ئاھالىسى سىنالغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. جۇۋەينى ھېكايە قىلدۇكى، بىر خوتۇن ئۆلۈم ئالدىدا ئۆزىنىڭ قاتلىمىدىن شەپقەت تىلەپ، ئۇنىڭغا يېلىنىپ يالۋۇرغان، ئۆزى يۈتۈۋالغان قىممەتلىك دۇرى - گۆھەرنى ئۇنىڭغا بېرىشكە ۋەدە قىلغان، موغۇل شۇ ھامان ئۇنىڭ قارىنىنى يېرىپ راستتىنلا ئۇنىڭ ئىچىدىكى دۇرى - گۆھەرنى كۆرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن بارلىق مېيىتىلەرنىڭ قارىنىنى يېرىپ تەكشۈرۈشكە پەرمان چۈشۈرۈلگەن.

تېرىمىزدىن كېيىن بۇزۇش ۋە تالان - تاراج قىلىشقا كونكۇرت ھەم سامان (شەھىرسەبىز) ناھىيىلىرىگە نۆۋەت كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جەيھۇن ۋە سەيھۇن بويلىرىدىكى يەرلەر تامامەن خاراب قىلىندى. بۇ يەرلەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ يىراقتىكى بۇرجەكلىرى ھېسابلىناتتى. بايلىققا ئاچ كۆزلۈك بىلەن تىكىلگەن ۋەھشىيلەر باسقۇنچىلىق سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى. موغۇللار ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ مەككىسى «قۇببەتۇل ئىسلام» دەپ ئاتالغان 1200 مەسچىتى بار بەلخنى، ئاخىرى تولقان، ھىرات ۋە بۈيۈك سودا شەھىرى مەرۋەلرودنى، مەدرىسلىرى بىلەن مەشھۇر مەرۋىنى مەغرۇر نىشاپورنى خاراب قىلدى. ئەلۋەتتە، موغۇللارنىڭ بۈيۈك رەيدىكى، شىراز، ئىسپاھاندىكى ۋەھشىيانە ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى بۇخارا تارىخىغا تەئەللۇق ئەمەس. ئەمدى بىز ئاخىرقى خارەزمشاھنىڭ ھالاكتىنى بايان قىلىمىز - دە، ئۇنىڭدىن كېيىن چىڭگىز زوراۋانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا ھەم غەلبىلىرىنىڭ باش سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈمىز.

سۇلتان قۇتبىددىن مۇھەممەد موغۇللار ھىمايىسىدىكى سودىگەرلەرنى قەتل قىلىشقا بۇيرۇغاندىن كېيىن، خارەزمگىمۇ كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۆزىنىڭ ئۇزاق داۋام قىلغان ھۆكۈمدارلىقى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن مەستخۇش بولغان ھالدا گىدىيىش ۋە غەپلەت بىلەن پەقەت مەئشەتكىلا بېرىلدى. ئۆمرىنى ئەيش - ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ ھىجرىيىنىڭ 612 (مىلادىيە 1215) - يىلى، شەئباننىڭ 8 - كۈنى بۇخاراغا كەلدى. بۇ يەردە يېشىل چىمەنزارغا چېدىر قۇرۇپ مەۋسۈمنىڭ لەززىتىگە بېرىلدى. كېيىن بۇخارادىن سەمەرقەنتكە ئۆتتى. دۈشمەننىڭ تاجاۋۇزى ھەققىدە، يەنى جۇجى قوماندانلىقىدىكى ئوتتۇرا دىن جەندكە ھۇجۇم باشلىغان قوشۇن ھەققىدە خەۋەر ئالدى. ئۇ دۈشمەننىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن جەندكە قاراپ يولغا چىققانىدى. ئۇ شۇ يەردە جوجىنىڭ ئارقىدىن موغۇل پادىشاھى چىڭگىزخاننىڭ قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. بۇنىڭغا قارىماي سۇلتان مۇھەممەد جوجى بىلەن جەڭ قىلدى. بىرىنچى توقۇنۇشتا قارشى تەرەپتىكى دۈشمەننىڭ قەھرىمانلىقى توغرىسىدىكى بەزى ۋەقە - ھادىسىلەرگە ئىشەندى. ئەسكىرىنىڭ كۆپلۈكىگە قارىماي ئۇ پەقەت ئوغلى جالالىدىننىڭ قەھرىمانلىقى سايبىدە مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلۇپ، سەمەرقەنتكە يېتىپ كەلدى. يېقىنلىشىۋاتقان خەۋپتىن تەشۋىشكە چۈشكەن سۇلتان مۇھەممەدنىڭ ئاۋۋالقى گىدىيىشلىرى تېزدىن ئۈمىدسىزلىككە، قورقۇنچقا ئايلاندى. ئۇ خەۋپسىزلىگەن ھالدا جەيھۇن ئارقىلىق خۇراسانغا ئۆتۈپ كەتتى. نىشاپورنىڭ مەشھۇر يايلىقىدا بۇرۇنقى مەئشەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن بىر نەچچە كۈن تۇرماقچىدى. بەختكە قارشى سۇنتاي بىلەن چاپا ئۇنى تەھقىپ قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى - دە، دەرھال يولغا چۈشتى. موغۇل سەردارلىرىنىڭ تەھقىبى ئاستىدا، ئۇ ئالدى بىلەن رەيگە، ئۇنىڭدىن كېيىن مازەندىرانتىڭ ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغلىرى ئارقىلىق ھازىرقى ئاستىراباد يېنىدىكى ئابىشسۇكۇنغا بېرىپ، نىجادلىق تاپتى. ئۇ يەردىن ھەزەر دېڭىزىدىكى ئارالغا (ئوغۇرچەلى بولسا كېرەك) يېتىپ كەلدى. بۇ يەر ئۇنىڭ ئۈچۈن ۋەھشىي دۈشمەننىڭ ئىنتىقام ئېلىشىدىن خەۋپسىز ئىدى. لېكىن، موغۇللارنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشكەن ئائىلىسىنىڭ ئەلىمىنى تارتتى. بۇ جايدا ھەممە خەلق تەرىپىدىن كەمسىتىلگەن ھالەتتە ھىجرىيىنىڭ 617 (مىلادىيە 1220) - يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 22 - كۈنى ۋاپات بولدى. ئۇ شۇ قەدەر غەربانە ھالەتتە ئىدىكى كېيىن

ئېلىشقىمۇ پۇلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزى كىيىپ يۈرگەن لىباسى بىلەن دەپنە قىلىندى. ئۇ ئاۋۋال سەلتەنەت ۋارىسى دەپ بەلگىلەنگەن ئەفلاكشاھ ئورنىغا ئۆزىنىڭ قەھرىمان ئوغلى جالالىدىننى تەيىنلىگەندى. لېكىن، ئۇ پادشاھلىقىنى قولغا كىرگۈزگۈچە ئۆزىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن قىلىچ تۇتۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ خارەزمدىن ھىرات ۋە غەزنىگە باردى. بۇ يەردە كۈچلۈك ئەسكىرى قوشۇن توپلىدى ۋە ئىككى قېتىملىق جەڭدە موغۇللارنى يېڭىپ، ئۇلارغا چوڭ تالاپەت كەلتۈردى. چىڭگىزخان تولقان شەھىرىنى قامال قىلغانلىقى سەۋەبىدىن يولدا توختاپ قالغانىدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن ئۇ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە باميان ھەم كابۇل ئارقىلىق غەزنىگە قاراپ شۇ قەدەر تېز يۈردىكى، موغۇللارنىڭ ئاش پىشۇرۇشىغىمۇ ۋاقىت بولمىدى. لېكىن، ئۇ غەزنىگە كەلگەندىن كېيىن جالالىدىننىڭ 15 كۈن ئاۋال ھىند ساھىللىرىغا كەتكەنلىكىنى بىلدى. موغۇللار سەپىرىنى تېزلەشتۈرۈپ غەلبە قىلغان شاھزادىنىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئەبلەخانە غەزەپ بىلەن ھۇجۇم قىلدى. جالالىدىن ئادەتتىكىدەك قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ مۇداپىئە ھالىتىدە تۇردى. ئۇ غەزەپلەنگەن ئارىسلان كەبى دۈشمەنگە گاھى ئوڭ، گاھى سول تەرەپتىن بەزىدە دەل ئوتتۇرىسىدىن ھۇجۇم قىلدى. ئاخىر موغۇللار ئۇنى قورشاپ ئالدى. ئۇنىڭ ئىككى ئېتى جېپىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، ئۈچىنچى قېتىم ئاتقا مىنىۋاتقاندا موغۇللار ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى. ئۇ ھىندى دەرياسىنىڭ 10 ئارشىنلىق (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى) بۈيۈك ساھىلىدىن سۇغا سەكرەپ چۈشتى - دە، قارشى قىرغاققا سالامەت يېتىۋالدى، بۇنى كۆرگەن موغۇللار ئۇنىڭ كەينىدىن سۇغا تاشلانماقچى بولۇشقانىدى، لېكىن جالالىدىننىڭ قەھرىمانلىقىغا ھەيران قېلىپ، قاتتىق تەسىرلەنگەن چىڭگىزخان بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى تەھقىپ قىلىشنى قوغلاشنى مەنئى قىلدى ۋە ئۆز ئوغۇللىرىغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «بۇنى قاراڭلار، ئاتىنىڭ بالىسى شۇنداق بولۇشى كېرەك». ئاخىر چىڭگىزخان تەرىپىدىن يۈكسەك پىكىردە بولغان سولتان مۇھەممەد جالالىدىننىڭ بۇرادەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى، ھىند دەرياسىغا تاشلانغان خەزىنىلىرى غەۋۋاسلار تەرىپىدىن سۈزۈپ ئېلىندى. ئۇنىڭ ئائىلىسى چىڭگىز ھۈزۈرىغا ئېلىپ كېلىندى. شەپقەتسىز ۋە مەرھەمەتسىز غالىب ئۇلارنىڭ ئەركەكلىرى ۋە ئاياللىرىنى ۋە ئاياللارنىڭ قولىدىكى بوۋاق بالىلىرىنىمۇ جالات قىلچى ئاستىغا ئالدى. ئەڭ ئاخىرقى خارەزىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شۇ تەرىقىدە ھىجرىيىنىڭ 618 (مىلادىيىنىڭ 1221) - يىلى ئاياغلاشتى. شۇنىڭ بىلەن 140 يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە سالجۇقىلاردىن شەۋكەت ۋە سائادەتمەنلىكى جەھەتتە كەم بولمىغان بىر خاندانلىق ھالاك بولدى! ...

شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىز ماۋەرائۇننەھرگە قايتتى. بىر ئاز ۋاقىت سەمەر قەنتتە تۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنىگە يۈرۈپ كەتتى. ھىجرىيىنىڭ 621 (مىلادىيىنىڭ 1224) - يىلى چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا ئىمپېرىيىسىنى ئوغۇللىرىغا تۆۋەندىكىچە تەقسىم قىلىپ بەردى. جۇڭگو ۋە موغۇلىستان ئوكتايغا بېرىلدى، چۈنكى چىڭگىزخان ئۇنى ئۆزىگە ۋارىسلىق قىلىپ تەيىنلىگەندى. چاغاتاي ئۇيغۇرلار ماكانىدىن خارەزمگىچە بولغان جايلارنى ئالدى. تۈركىستان ۋە ماۋەرائۇننەھرمۇ ئۇنىڭغا بېرىلدى. جۇجى ۋاپات بولغانلىقى ئۈچۈن باتۇ خارەزم، دەشتى قىپچاق ۋە دەربەندىكىچە بولغان ئۆلكىگە ھۆكۈمران بولدى. تولى بولسا خوراسان، ئېران، ھىندىستاننى ئالدى.

چىڭگىز 70 ياشقا كىرگەنلىكىگە قارىماي تاڭغۇتقا قارشى ھەرىكەت باشلىدى. چۈنكى، ئۇ ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. چىڭگىزخان ئەنە شۇ يۈرۈش ئۈستىدە ھىجرىيىنىڭ 624 (مىلادىيىنىڭ 1226) - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ۋەھشىيانە ئۇرۇشقا ھەۋەس قىلغان ئىزلىرىنى قىلىچ ۋە ئوت يالقۇنلىرى ۋاسىتىسى بىلەن پۈتۈن ئاسىيادا مەڭگۈ قالدۇردى. خۇسۇسەن ماۋەرائۇننەھر ئۈچۈن ھېچقاچان ئۆتتۈلمەيدىغان ئىزلارنى قالدۇردى. ئۇنىڭ ئاھالىسىنى قىرىپ تۈگەتتى. كۆپ ئەسىرلەر مابەينىدە ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان شۇنداق بىر زېمىننى شۇنداق بىر ۋەيرانە ھالەتكە چۈشۈردىكى، بۇ ۋەيرانلىق ئۇنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىنى ۋە ئىستىقبالىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. دەرىۋەقە، ئاسىيانىڭ ھېچبىر يېرى موغۇل باسقۇنچىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرىنى جەيھۇن ۋە سەيھۇننىڭ ئارىلىقىدىكى ئەللەرگە ئوخشاش دەھشەتلىك دەرىجىدە ھېس قىلمىدى. بىنكەند، قوقەنت، جەند، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەرگە گۈبى چولسى ۋەھشىيلىرىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق تاجاۋۇزى ئىنتايىن پاجىئەلىك بولدى. چۈنكى، بۇ ۋەھشىيلەر ماۋەرائۇننەھردە سانائەت، تىجارەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كەسىپ قىلغان ئورۇنلارنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئاجايىپ ئۇسۇللىرىنى بىرىنچى قېتىم كۆرگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار تالان - تاراج قىلىش ۋە زورلۇق قىلىشقا نىسبەتەن چاڭقاقلىقنى ئەنە شۇ يەردە قاندۇردى. بۇنىڭغا ئىلاۋە سۈپىتىدە ئىدىل (ۋولگا) بويلىرىغىچە، پورت ساھىللىرىغىچە، ھىندى ئۆلكىسىگە ھەم بەسرە كۈرپىزىگە يىرىتقۇچ موغۇل سەردارلىرىنىڭ بىر نەچچە ئون يىللار مابەينىدە داۋام قىلغان ئىستېلالىرىدا ماۋەرائۇننەھر بۈيۈك يول بولۇش ۋەزىپىسىنى بىجىردى. بەش يىل مابەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى باي، بۈيۈك سودا يولى - ياۋرۇپاغا، غەربىي ئاسىياغا خىتاي ۋە ھىندىستاننىڭ مال ۋە گەزلىمىلىرى تۇشۇلىدىغان مەشھۇر سودا يولى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى دېيىلسە ئەجەبلىنەرلىك بولمايدۇ. ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان مۇنبەت تۇپراقلىق جايلار پۈتۈنلەي يارامسىز جايلارغا ئايلاندۇرۇلدى. پۈتۈن ئىسلام ئالىمىدە داڭ چىقارغان قورال - ئەسلىھەلىرى سانائىتى، ئېسىل يىپەكچىلىك سانائىتى، زىننەت شېشە ئىشلەش سانائىتىنىڭ پۈتۈنلەي يوقىتىلغانلىقى ھەيران قالدۇرغۇچى ئەمەس. شەھەرلەر پۈتۈنلەي خارابىلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىلدى. دېھقانلار ئۇرۇشتا ئۆلگەن موغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىغا سەپلەندى. ھۈنەرۋەنلەر غالىب موغۇللارنىڭ بوش قالغان ۋەتىنىنى بېزەشكە مەجبۇرلىنىپ، يىراق شەرققە ئەۋەتىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋەيران قىلىنىشى بىلەن ئىلىم - پەنگە نىسبەتەن قىلىنغان زىيانكەشلىكمۇ ئاز بولمىدى. «ئىلىم دەرىخىنىڭ ئاساسىي مەككىدە بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى خۇراساندا پىشىدۇ» دېگەن ئەرەب ماقال - تەمسىلى بار. ئوتتۇرا - ئەسىر دۇنياسىدىكى بۇ ماقال ھازىرقى كۈن ئۈچۈن غەيرىي تۇيۇلۇشى مۇمكىن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ماۋەرائۇننەھر موغۇل تاجاۋۇزچىلىقىغا دۇچ كەلگۈچە مۇسۇلمان ئاسىياسىنىڭ مەمۇرچىلىق دەۋرىدە ئۆزىگە خاس مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى. نىشاپور مۇشۇ دەۋرلەردە ئىراننىڭ فازىللىرى توپلانغان جاي ئىدى. مەرۋى مەدرىسىلىرى يىراقتىن كەلگەن تالىپلار بىلەن تولغانىدى. لېكىن، سەمەرقەنت، بۇخارا ھەم ئۆرگەنچلەر كۆپ ۋاقىتلاردىن بېرى ئىلىم - مەدەنىيەت بابىدا ئۆزئارا مۇسابىقە قىلىشاتتى. ماۋەرائۇننەھر شەھەرلىرى

بالاغت، سەرق - نەھۇى (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) شېئىرىيەت ۋە گۈزەل سەنئەت جەھەتلەردە ئىلگىرىلەپ كەتكەندى. ئەپسۇسكى، موغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، مەنئۇى ھايات كۆپ زىيان زەخمەتكە ئۇچرىدى. ئىران ۋە باشقا غەرب ئۆلكىلىرى چىڭگىزنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مەدەنىيەت جەھەتتە ئازراق تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ھەتتا ئولاردىكى يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كەلدى. ئەمما، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت قاتارلىق جايلار ئۆزلىرىنىڭ بورۇنقى مەنئۇى ھاياتىنى ئازراقمۇ تىكلىيەلمىدى. ئۇلارنىڭ مەنئۇى ھاياتى قازىلىق ئىشلىرى، تەسەۋۋۇپچىلىق ۋە دىنغا ئىنتىلىش بىلەن بولدى. بۇ بەختسىزلىكنىڭ باش سەۋەبكارى موغۇللار بولۇپ، ئۇلار بۇ ئورۇنلارغا باستۇرۇپ كىرگەندە شەھەرلەردىكى ئىلىم - پەن، سودا - سانائەت ۋە مەدەنىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ ئۇلارنى بەكمۇ ئازايتىۋەتكەندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرۈكلەر كۆپچىلىك نىسبەتنى تەشكىل قىلاتتى. ساپ تۈرك يەرلىرىدە، مەسىلەن ھازىرقى خىۋا ۋە قوقەنتتە سالجۇقىلار ئەسىرىدە خەلق تىلى پارسچە ئىدى. گەرچە ئاھالە ئۈستىگە سەھرادىن باستۇرۇپ كەلگەن مەرىپەت دۈشمەنلىرىنىڭ تۈرك مىللەتلىرىنى يوقىتىش غەرىزى ئەمەلگە ئېشىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنىڭدىن قانائەت ھاسىل قىلماي بۇ ھەرىكىتىنى يەنىمۇ تېزلەشتۈردى. مانا شۇنىڭ ئۈزى چىڭگىزخاننىڭ جەيھۇن بويىدىكى يەرلەرگە كەلتۈرگەن ئەڭ چوڭ زىيىنى ھېسابلىنىدۇ.

موغۇل ئىستېلاچىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە كەلسەك، ئۇ جەھەتتە چىڭگىزخاننىڭ شەخسىي خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇنىڭ خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا ئىككىنچى تەرەپتىن، مۇسۇلمان ئاسىياسى، جۈملىدىن ماۋەرائۇننەھر مەملىكەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق ئىدى. چىڭگىزنىڭ شەخسىي خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە سۆزلىنىدىكەن، مۇسۇلمان ئەسىرداشلىرى ئۇنىڭ قانچىلىك ۋەھشىي ۋە ئىستېلاچىلىققا ھەۋەس قىلغان ماھىر بىر سەركەردە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەشمەي تۇرالمىدۇ، ئەسلىدە ئۇ تەلتۈكۈس مەنىدىكى ئىستېلاچى ۋە قانۇنچى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ياساق - قانۇنلار توپلىمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە ھەربىي كېڭەشنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ ئىسلام ئاسىياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا پۈتۈنلەي يات نەرسە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خارەزمشاھلارنىڭ تەشۋىشلىك ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇردى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىدا دىنىي تەبىقىلەرنىڭ تەڭلىكى دىققەتكە سازاۋەردۇر. (جۈۋەينى چىڭگىزخان بىر مۇسۇلماننىڭ قېنى ئۈچۈن 40 مىڭ مىسقال دىيەت (خۇن پۇلى)، ئەمما بىر خىتايىنىڭ بېشى ئۈچۈن بىر ئۇزۇن قۇلاقلىق ھايۋان تۆلەشنى قارار قىلغانلىقى ھەققىدە ھىكايە قىلىدۇ. بۇ رىۋايەت بەلكىم ئورۇنسىز بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، باشقا رىۋايەتلەر پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىنى كۆرسىتىدۇ. چىڭگىز ۋە ئۇنىڭ خانلىرىدىن بەزىلىرى ناسرانىي، مۇسۇلمان ۋە بۇددىستلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرمىگەن. مەسىلەن، ماۋەرائۇننەھردە ناھايىتى كۆپ مۇسۇلمان ئائىلىلىرى تەيىنلەنگەندى. كۆپلىگەن ئۇيغۇر (بۇتقا چوقۇنغۇچى) راھىبلار ئۇنىڭ خىزمىتىدە ئىدى. ھەتتا قۇبلاي تەرىپىدىن بىر ئەجنەبى ناسرانىي بولغان ماركوپولو مۇھىم بىر ۋەزىپە بىلەن كىرمانغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلگەندى. موغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا كەلسەك، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شەرق تارىخىي

ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە موغۇللار ئىنتايىن قاتتىق كۆڭۈل، ۋەھشىي، تەلۋە قىلىپ، كۆرسىتىلىدۇ: «موغۇللار بەزمە يىغىلىشلاردا يىغلايدىغان، ئۇرۇش ۋاقتىدا كۈلىدىغان، باشلىقلىرىنىڭ كەينىدىن قاتراپ يۈرىدىغان، ئاچلىق ۋە سوغۇققا قانائەت قىلىدىغان، ئۇرۇشتا چىداملىق، دەرد - ئەلەمگە سەۋرچان تىنچلىق ۋە راھەتنىڭ لەززىتىنى چۈشەنمەيدىغان خەلقلەردۇر. موغۇللار قوراللىرىنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى روھ ۋە قەلب جەھەتتە بىر خىل، تاماق ۋە كىيىم - كېچەكتە تەكەللۈپسىز كىشىلەردۇر. رەھىم - شەپقەتنى بىلمەيدۇ، ھەتتا ئاياللارنىڭ ھامىلىسىنىمۇ سويۇپ تاشلايدۇ. دەرياغا توغرا كەلسە كۆن تاغلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياكى ئاتلارنىڭ دۈمبىسى ۋە يايلىسىغا ئېسىلىۋېلىپ ئۈزۈپ چىقالايدۇ ۋە ھاكازا»

چۈشەنمەيدىغان ماۋەرائۇننەھرنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەھۋالى بايان قىلىنغاندا يوقىرىقىلارنى ئەمەلىيەتتىن ئۇنچىۋالا يىراق ئەمەس دەپ ئويلاشقا بولىدۇ. ھەر ھالدا شەھەرلەردىكى ئىران ئۇنسۇرلىرىلا ئەمەس، بەلكى ئاھالىنىڭ ھەربى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىسمى موغۇللارغا نىسبەتەن بەكمۇ زەئىبلەشكەندى. بۇنىڭغا يەنە بىر بەختسىزلىكنى - ئىرانىيلار بىلەن ھېچقاچان ئەستايىدىل قوشۇلمىغان تۈركلەر سولتان مۇھەممەد لەشكەرلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغىنى ھالدا ئۆزلىرى كۆپىنچە تۈركۈم - تۈركۈملەپ چىڭگىز تەرىپىگە ئۆتكەنلىكىنى ئىلاۋە قىلىش كېرەك. بۇنىڭغا خارەزمشاھنىڭ ئىستېباداتلىقىغا قارىتا نارازىلىقى ياكى تالان - تاراج قىلىشقا ھەۋەس قىلغانلىقى ئەمەس، بەلكى قەبىلىداشلار سەۋەبچى بولغان.

ئەمىر تېمۇر

ھىجرىيەنىڭ 736 - 807 (مىلادىيەنىڭ 1333-1405) - يىللىرى

ئوتتۇرا ئاسىيادا موغۇللار ئىستېلاسىنىڭ ئاقىۋىتىدە قوۋملارنىڭ ھاياتى ئۆزگەردى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەممە جايلىرىدا تۈرك ئەللىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. تەڭرى تېغى دالالىرىدىن، ئالتاي تاغلىرىدىن تۈركلەر موغۇللارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ۋە ياردەمچىلىرى بولۇپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار جەيھۇن ساھىلىدا ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىداشلىرى ۋە قېرىنداشلىرى - ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان تۈركلەر - بىلەن تېپىشتى. شۇسەۋەبتىن بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئاسانلا ئورۇنلىشىۋالدى. ئۇلار ناھايىتى تەجرىبىلىك جەڭچىلەردىن بولغانلىقى ئۈچۈن ساراي تەنتەنىلىرىگە قاتناشتى، قەتل قىلىش ۋەيران قىلىش ئىشلىرىدا چاغاتاي تەرەپدارلىرىغا يېقىنىدىن ياردەمدە بولدى. چاغاتاي تەرەپدارلىرى كونا ئىران مەدەنىيىتىگە نەپرەت بىلەن قارىغانلىقتىن مەملىكەتلىرىنى يىراق شەرقتىن يىراق شىمالغىچە بولغان جايلارغا كېڭەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ماۋەرائۇننەھردە باشتىن ئاياغ ئۇلارنىڭ ئەمىرلىرى ۋە ۋەكىللىرى ئورنىدا تەيىنلەندى. كېيىنرەك ئۇلار چاغاتايلارغا نىسبەتەن غەيرىي رەسمىي خوجايىن نوپۇزىغا ئىگە بولدى. ھەتتا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ موغۇل تىللىرىنىمۇ ئۇنتۇپ تۈركچە تىلنى ساراي تىلى

ۋە جانلىق تىل ئورنىدا ئىستېمال قىلىشقا باشلىدى... چاغاتاي پادىشاھلىقى پارچىلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا سولدۇز قەبىلىلىرى بىرىنچى بولۇپ ھاكىمىيەتنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. جەنۇبى تەرەپتە بولسا موغۇل ھاكىمىيىتى خارابىلىرى ئورنىدا (نەخشەب ۋە كېشتە) بارلاس قەبىلىلىرى ئازادلىق بايرىقىنى تىكلدى. بارلاس ئۇرۇقىنىڭ كۆرەنگان تارمىقىدىن تېمۇر بەگنىڭ مەيدانغا چىقىشى بۈيۈك بىر ۋەقە بولدى. بۇ شەخس ياۋرۇپادا تەمۈرلەن ياكى تېمۇرلەڭ نامى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ ھىجرىيەنىڭ 736 (مىلادىيەنىڭ 1333) - يىلى شەئباننىڭ بېشىدا، سەيشەنبە كۈنى كەچقۇرۇن، قىشنىڭ بىردىنبىر كۆكلەمزار جايى بولغانلىقى ئۈچۈن «شەھرىسەبىز» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان مەھەللىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىن پۈتۈن شەھەر شۇ نام بىلەن ئاتالدى. تېمۇرنىڭ ئاتىسى تورغاي بارلاس ئۇرۇقىنىڭ باشلىقى ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەمىر قازغاندىن كىش ۋە نەخشەب ۋىلايەتلىرىنى ئالدى. ئۇ ئۆلگەنگە قەدەر شۇ جايغا مۇخلىس بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئوغلى تېمۇر بولسا بالىلىق چېغىدىن تارتىپ مۇسۇلمانچىلىق رۇھ بىلەن ھەم ئات ئۈستىدە تەربىيىلىنىپ، موغۇللارنى تارمار قىلىش پىكرى بىلەن چوڭ بولدى. تارىخچى ۋە مەدەنىيىچى شەرەفىددىن گە تامامەن ئىشەنچ بىلەن قارىمىساقمۇ، تېمۇرنىڭ ياشلىقىدىن تارتىپ ئىززەت، نەپىسلىك بولغانلىقىنى ئۇنىڭ كېلەچەكتىكى بۈيۈكلىكىنىڭ بېشارىتى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. تېمۇر ئۆزىنىڭ تەرجىمىھالىدا: «مەن 10 يېشىمدىلا ئۆزۈمدە پەۋقۇلئادە ھۆكۈمرانلىق، ۋە بۈيۈكلۈك ئالامەتلىرىنى ھېس قىلدىم. ئۆزۈمنىڭ ئالدىغا كەلگەن ھەر بىر كىشىنى بىلىنەرلىك دەرىجىدىكى غۇرۇر ۋە لايىقەت بىلەن قوبۇل قىلدىم. 18 يېشىمدا ئۆزۈمنىڭ ئات مىنىش ۋە ئوۋچىلىق ھۈنرىم ھەققىدە كۆپ ئويلىنىدىم. ئۆمۈرۈمنى قورغان ئوقۇش، شاھمات ئويناش، ئات مېنىش مەشىقلىرى بىلەن ئۆتكۈزدىم» دەيدۇ. ئۇ 20 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ئۇنى بالاغەتكە يەتتى. دەپ ھېسابلاپ بىر كەنتنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. كىيىنرەك تېمۇرگە ھەربىي تەلىم ۋە جەڭ قىلىش ماھارىتىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن بىر كىشىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ كىشى يۇقىرىدا ئاتالغان ئەمىر قازغان بولۇپ، ئاتىسى تېمۇرنى ھىجرىيەنىڭ 758 (مىلادىيەنىڭ 1356) - يىلىدا ئۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئەمىر قازغان تېمۇرنى شۇنچىلىك ياقتۇرۇپ قالدۇكى ئۇ ئۆزىنىڭ نەۋرىسى — ئوغلى سەلەيخاننىڭ قىزى — ئولجاي تۇركان خاتۇننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىدۇ. كېيىن ئۇنى خۇراسانغا، ھۈسەيىن كەرراتقا قارشى سەپىرىدە ئۆزى بىلەن باراۋەر ئورۇندىكى مىڭبېشى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ يۈرۈش ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاياغلىشىدۇ. لېكىن، قازغان شۇ تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قاتىل قولىدا ھالاك بولىدۇ. بۇ چاغلاردا تېمۇرنىڭ ئاتىسىمۇ ۋاپات بولغانىدى. بۇ ئىككى قېتىملىق مۇسبەت تېمۇرنى قاتتىق قايغۇغا ھەسرەتكە چۆمدۈرگەنىدى. تېمۇر ئۆلتۈرۈلگەن ئەمىر قازغاننىڭ مەرىكىسىدە ئەمىر ھۈسەيىننىڭ دوستلۇق تەكلىپىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىنىڭ غەمخورچىسى بولغان كىشىنىڭ قاتىلىدىن قىساس ئېلىشقا قەتئىي بەل باغلايدۇ. مۇشۇ قاراردىن كېيىن يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ماۋەرائۇننەھردە ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە باشباشتا قىلىق بەكمۇ كۈچىيىپ كەتكەنىدى. ئولۇسنىڭ مۇۋەققەت ھۆكۈمدارى تۇغلۇق تېمۇر ئۆز سۇلالىسىنى ھالاكەتتىن ھىمايە قىلىش ئۈچۈن ئاخىرقى پۇرسەت كەلگەنلىكىنى بىلىپ، سەمەرقەنتكە

قارشى ئالمىلىقتىن كۆپلىگەن لەشكەر ئارقىلىق يولغا چىقتى. ئۇ ئاسىيا ئەمىرلىرىنى سىقىپ چىقىرىپ، ئۆز ئەجدادىنىڭ پايتەختىنى قايتۇرۇپ كېلىشقا قەتئىي بەل باغلىدى. ئەمما، بەزى كىشىلەر، مەسىلەن تورغاينىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بارلاس ئۇرۇقىنىڭ باشلىقى بولغان خوجا سەيپىدىن بارلاس خۇراسانغا كەتتى. لېكىن، ياش تېمۇر چاغاتايىزادىلەر تەرىپىدىن لايىق كۆرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ سارىيىغا خىزمەتكە كىرىپ، ئۆزىگە شەخسىي مۈلكى سۈپىتىدە كىش ۋىلايىتىنى ئالدى. تۇغلۇق تېمۇر ماۋەرائۇننەھردە تۇرغان پەيتتە تىنچلىق ئورنىتىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇ شەرققە كەتكەندىن كېيىن تىنچ بولمىغان ئەمىرلەر يەنە باش كۆتۈرۈپ يېڭى ئۇرۇشلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئىستىقبالى جەھەتتىن ئاسىيانىڭ ئىگىسى بولماقچى بولغان كىشى بۇشارائىتتا جىم تۇرۇۋالدى. تۇغلۇق تېمۇر لەشكەرلىرى بىلەن سەمەرقەنتكە كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەرگە ئوغلى ئىلياس خوجىنى ئەمىر قىلىپ تەيىنلىدى. تېمۇرنى ئۆزىگە ئەڭ سادىق كىشى ھېسابلاپ، ئوغلىغا مەسلىھەتچى قىلىپ قالدۇردى. موغۇل شاھزادىسىگە مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسى تېمۇرگە ياقمىغانلىقىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. ئۇ بۇ ئىشلارغا نىسبەتەن پەقەت كېيىنكى چوڭ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىمكانىيەت ھازىرلاش دەپ قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شاھزادىنىڭ ۋەزىرى بىلەن جاڭجاللىشىپ سارايدىن يوشۇرۇن رەۋىشتە چىقىپ كەتتى ھەم ئۆزىگە ساداقەتمەن بولغان بىر نەچچە كىشى بىلەن بۇخارا ۋە خىۋا مەملىكەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەزەر دېڭىزغىچە سوزۇلغان چۆلگە قاراپ ماڭدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتلار ئۇنىڭ جەڭ بىلەن ئۆتكەن ھايات يولىنىڭ باشلىنىشى، قاقاس چۆللەردە قاششاقلىق ۋە ھەممىدىن مەھرۇم بولغان ھالدا ئېغىر سىناقلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، چېنىققان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. تېمۇر ئۆز خاتىرىسىدە ۋاپادار خوتۇنى ئولجاي بىلەن بىللە نەچچە كېچە - كۈندۈزلەرنى ئاش - تاماقسىز، سوسىز ئۆتكۈزگەنلىكىنى، بۇنداق سەرسانلىقنىڭ بىر نەچچە ئايغىچە داۋاملاشقانلىقىنى ئاخىر تۈركمەنگە ئەسىرگە چۈشكەنلىكىنى، تۈركمەن ئۇنىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنىنى ئەسىر سۈپىتىدە ئېغىلغا سولاپ قويغانلىقىنى، بۇ جاينىڭ قۇرت - قوڭغۇزلار بىلەن تولغانلىقىنى ناھايىتى تەسىرلىك ھالدا بايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ئۇرۇشلاردا ئەمىر ھۈسەيىنمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ئىدى. تېمۇر ئۇلار بىلەن يولدا تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغاندىن كېيىن بىرلىكتە ئاسىيانىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك ئىگىللەش جەريانىدا ھەقىقەتەن چوڭ بىر مەكتەپنى تۈگەتكەندەك بولىدۇ. تېمۇر شۇ چاغلاردىكى بەختسىزلىكلەر جەريانىدا تاۋلىنىپ، كېيىن ناھايىتى شانۇ شەۋكەتلىك ئىستىقبالغا ئىگە بولالدى. ئۇ يېقىنلىرى بىلەن بىرگە ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن يوشۇرۇن ھالەتتە كېشىكە كەلگەنىدى. ئۇ جايدا ئۆزىنىڭ يېقىن بۇرادەرلىرى ۋە بالىلىق چاغلىرىدىكى دوستلىرىنى توپلاپ، ئامۇ دەريا ساھىللىرىدا قاراقچىلىق قىلىپ يۈردى. ئاخىر سەيستانغا ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ يەردە بەزىدە غەلبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، بىلوژلاردىن بىر ئىككى قەلئەنى ئالدى. بەزىدە يەنە تارتقۇزۇپ قويدى. مانا مۇشۇ خىل جەڭلەرنىڭ بىرىدە تېمۇر ئېغىر دەرىجىدە يارىلىنىپ ئۆمۈرلۈك ئاقساق بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پارسىلار ئۇنى تېمۇرلەك، يەنى ئاقساق تېمۇر دەپ ئاتايدۇ. ئۇ جاراھىتىنى داۋالاش بىلەن بولۇپ ماجرالاردىن چەتتە تۇرغان ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭ دوستى ھۈسەيىن بەلخنى ئىشغال قىلدى. تېمۇر تېزلىك بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا باردى ۋە ئىككىسى بىرلىشىپ ئادەم

توپلاشقا كىرىشتى. تېمۇر تەرەپدارلىرىنىڭ سانى تېزلىك بىلەن كۆپىيىپ 1500 كىشىگە يەتتى. ئۇ ئەمدى ئىلىياس خۇجا تەرىپىدىن ئۆزىگە قارشى ئەۋەتىلگەن قوشۇنغا تاقابىل تۇرالايتتى. ھىجرىيىنىڭ 765 (مىلادىيىنىڭ 1363) - يىلىدا جەيھۇننىڭ سول تەرىپىدىكى قۇندۇز شەھىرىنىڭ يېنىدا ئۇلارغا قارشى بىرىنچى جەڭ بولۇپ، بۇ جەڭدە تېمۇر غالىب كەلدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ سانى بەش ھەسسە كۆپ ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي تېمۇر ئىلىياس خۇجىنى يېڭىپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى جەيھۇننىڭ ئىككىنچى تەرىپىگە قوغلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جىتپىلارنى توختىماي تەھقىپ قىلىش قوغلاش باشلاندى. نەتىجىدە چاغاتايلار ماۋەرا ئۈننەھردىن پۈتۈنلەي قوغلاندى.

بۇ چاغلاردا تۇغلۇق تېمۇرخان ۋاپات بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغلى سەيھۇننىڭ نېرىقى تەرىپىگە — ئالمىلىققا ئاتىسىنىڭ تەختىنى ئىگىلەش مەقسىتى بىلەن كەتكەنىدى. بۇ ھال تېمۇرگە ئوڭايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. ئەڭ ئاخىرقى موغۇللار ماۋەرائۈننەھردىن كەتكەندىن كېيىن تېمۇر سەمەر قەنتكە كىردى. ئاھالە ئۇنى سەمىمىيلىك بىلەن كۈتۈۋالدى. خۇشاللىق ۋە بايرام تەنتەنىسى باشلىنىپ كەتتى، ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتقىچە يۇشۇرۇنۇپ ياشاۋاتقان خوتۇنى كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلدى. ئەمدى تېمۇر ئانا خەلقىنىڭ ھەقىقىي پادىشاھى بولدى. ئۇنىڭغا شۇ چاغدىلا تەختىگە ئولتۇرۇشقا تامامەن مۇمكىنچىلىك بار ئىدى. لېكىن، ئۇ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن يەنە كۆپ توسالغۇلۇقلارنى يېڭىشى، كۆپلىگەن رەقىبلىرىنى ھالاكەتكە ئۇچرىتىشى كېرەكلىكىنى بىلدى. خانلىق ئۇنۋانى ئېلىش بىلەن دۈشمەنلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلىياس خۇجا تەرىپىدىن قالدۇرۇلغان چاغاتاي تەختىگە بۇ ئورۇشنىڭ ئىككىنچى تارمىقىنىڭ ۋەكىلىنى ئولتۇرغۇزماقچى بولدى. بۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قابۇلشاھنى ھۆكۈمدار قىلىشنى بۇيرۇدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆز ئابروۋىنى ئاشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ كېلەچەكتىكى مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئاساسىنى پۇختىلىدى.

توغرا، جىتپىلار ماۋەرائۈننەھرنى ئاسانلا قولىدىن بېرىپ قويۇشنى خالىمايتتى. تېمۇر قىشنى سەمەر قەنتتە ئۆتكۈزۈۋاتقان ۋاقىتتا جىتپىلارنىڭ ئىلىياس خۇجا قوماندانلىقىدا تاجاۋۇز قىلىشنى باشلىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىدى. دەرھال دوستى ئەمىر ھۈسەيىنگە خەۋەر بەردى، ئۇ كۈچلۈك قوشۇنى بىلەن كېلىپ تېمۇرگە قوشۇلدى. تېمۇر قارار گاھىنى چىناز بىلەن تاشكەنتنىڭ ئوتتۇرىسىغا قۇردى. ھۈسەيىن سىردەريانى كېچىپ تاجاۋۇزچى دۈشمەنگە قارشى سەپ تارتتى. تېمۇر قوماندانلىقىدىكى ئوڭ قانات قوشۇن دۈشمەننى يېڭىشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى. ئەمما، ھۈسەيىن رەھبەرلىكىدىكى سول قانات قوشۇن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. پەقەت تېمۇرنىڭ ھەربىي ماھارىتى ۋە ئېھتىياتچانلىقى ئۇنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇ ھال ئىككى دوست ئارىسىدا نىزا پەيدا قىلىپ ئۇلار رەقىبلەرگە ئايلىنىپ قېلىشتى. نەتىجىدە بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن يىللارغىچە توقۇنۇش بولۇپ تۇردى. ئاخىر ئەمىر ھۈسەيىن يېڭىلىپ، تېمۇرغا غەلبە قىلدى. بۇ ئىش مۇنداق بولدى: جەڭ مەيدانىدا ئۆلتۈرۈلگەن 3000 ئەسكەرنى قالدۇرۇپ ھەر ئىككى سابىق ئىتتىپاقداشلار قوشۇنى ئۆز ئورنىغا چېكىندى. ھۈسەيىن سىر دەريانىڭ ئىككىنچى قىرغىقىغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ پايتەختى سالىسارايغا قايتتى تېمۇر قارشىغا چېكىندى. جىتپىلار بولسا مەنىسىز رەۋىشتە جەنۇبقا

ھەرىكەت قىلىپ، سەمەر قەنتى قامال قىلىۋالدى. ئەگەر ئۇلار شەھەرنى ئېلىۋالسا موغۇللارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى تەكرارلايتتى خالاس. ئەمما، بۇ ئورۇندا كەڭ تارقالغان «ئات ئۆلەتى» (پارس ۋاباسى) كېسەللىكى سەۋەبى بىلەن يۈك - تاقلارنى يەلكىلىرىگە زورغا يۈدۈپ، بۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تېمۇر ئىككىنچى قېتىم ئىتتىپاق تۈزۈپ ھوجۇم قوزغىغان بولسا موغۇل ھاكىمىيىتى ئۇزاق مۇددەتكىچە ياكى پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن، كونا سەپداشلار ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىش ناھايىتى كۆچىيىپ كەتتى. ھىجرىيىنىڭ 767 (مىلادىيىنىڭ 1365) - يىلىدا تېمۇر ھۈسەيىنگە قارشى تۇرۇشقا ۋە شىمالدىكى جىتپىلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ھۈسەيىن ئىگىلەپ تورغان مەملىكەت چوڭراق بولۇپ، ئاھالىسى تېمۇرنىڭكىدىن كۆپرەك ئىدى. شۇنداق بولغاچقا تېمۇر دۈشمەننى ئاجىز دەپ ئويلىمىدى. ئالدى بىلەن شاۋقۇن - سۈرەن ۋە تەھلىكە سېلىش ئارقىلىق ھەرىكەت قىلىپ كۆردى. تېمۇر دۈشمەننى بۇ يول بىلەن توزاققا چۈشۈرەلمەيدىغانلىقىنى پەملىگەنلىكتىن جەيھۇننىڭ نېرىقى ساھىلىغا ئەمىر موسى قوماندانلىقىدا لەشكەر ئەۋەتتى، لېكىن ئۇلار بېرىپلا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھۈسەيىننىڭ ئۆزى سالىسارايىدىن ھەرىكەت باشلاپ، بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن جەيھۇننى كېچىپ ئۆتتى. دەريا ساھىلىدىكى بىتىك چاچاك دېگەن جايدا قارارگاھ قۇردى. تېمۇر دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى بىلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال قارشىغا كېيىن بۇخاراغا چېكىندى. بۇ يەردە ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن ياخشىراق تونۇشماققا قارار قىلدى. تېمۇر ئۇلاردىن ياردەم تەمە قىلاتتى. بۇ جايدىكى ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ ناھايىتى ئاجىز ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، ماۋەرائۇننەھرنى ۋاقىتلىق ھۈسەيىنگە قالدۇرۇپ ئۆزى غەربىي خۇراسانغا ھوجۇم قىلىش باھانىسىدا دۈشمەن تەھقىبىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇندى. ھۈسەيىن شۇ سائەتتىلا بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. ... ئۇلار قوراللىنىپ ھۈسەيىن ئەسكەرلىرىگە قارشى چىقتى. ھۈسەيىننىڭ ئاتلىق قوشۇنى ئۇلارنى ئورنىۋېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. يېڭىدىن ھوجۇم قىلىشقا ئىمكانىيەت قالمىدى. ھۈسەيىن ئەسكەرلىرى ماۋەرائۇننەھرنى ئورۇنسىز ۋەيران قىلىش بىلەن ئاۋارە بولۇپ يۈرگەن بىر ۋاقىتتا، تېمۇر پۈتۈن قىش بويى ئورۇشقا تەييارلىق قىلىۋالدى. بۇخاراغا جەيھۇننى كېچىپ ئۆتۈپ، قەھرىمانلارچە ھوجۇم بىلەن قارشى، سەمەرقەنت ئەتراپىدا ۋە تاشكەنت يولىدا ناھايىتى ئاز، لېكىن غەيرەتلىك كىشىلەر بىلەن دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ سېپىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇ جەڭلەردە ئۇنىڭ ئوغلى جاھانگىر چوڭ جاسارەت كۆرسەتتى. چۈنكى، ئۇ ئىتتىپاقچىلىرى كەيخۇسراۋ جالائىرىلارنىڭ ياردىمىنى كۈتكەن ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشكەنىدى. كەيخۇسراۋ ئۆزىنىڭ قىزىنى جاھانگىرگە بەردى. تېمۇرنىڭ ئۆزىگە بولسا ياردەمچى ئەسكەر قوشۇنىنى ئەۋەتتى. تېمۇر ئاشۇ قوشۇن بىلەن ھوجۇمغا ئۆتۈپ دۈشمەننى جەيھۇننىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلدى. ۋە سەيھۇن تەرەپكە قاراپ قىستىدى. رەقىبىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن مۇشۇ غەلبە يېتەرلىك ئىدى. ئەمما، جالائىر ئۇرۇقى بىلەن بولغان ئىتتىپاق ھۈسەيىنگە چوڭ خەۋپ كەلتۈردى. شۇڭا، ھۈسەيىن ئوتتۇرىدىكى ئىختىلاپنى سۈلھى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىشنى لايىق كۆردى. تېمۇر ئۇنى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلدى. سەۋەبى ئۇ ماۋەرائۇننەھرنىڭ تاشقى ئىشلىرىغا كۈچ بىلەن

ئارىلىشىشنى مۇۋاپىق كۆرمەيتتى ياكى تېمۇر مەدەھىيىچىلىرىنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا مومىنلەر ئارىسىدا بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ (ياغمىنىنىڭ) داۋاملىشىشىنى خالىمايتتى. قانداق بولۇشىغا قارىماي سۈلھ تۈزۈلدى، ھەتتاكى ھۈسەيىننىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن بەدەخشان ئەمىرىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن تېمۇرنىڭ ئۆزى جەيھۇننىڭ بۇتەرىپىگە ئۆتتى. سۈلھنى مۇستەھكەملەش كابولىنى ئىگىلەش بىلەن مەملىكىتىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە ھۈسەيىن بىلەن تېمۇردىن ئىبارەت ئىككى رەقىب بىر - بىرىگە قارشى ھەربىي يۈرۈشكە ئىشتراك قىلدى.

شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملىشالمىدى. جىتپىلار يۇقىرى سەيھۇنغا تاجاۋۇز قىلىپ يەنە تەھدىتنى باشلىدى. تېمۇر ئۇلارنى تەھقىپ قىلىپ بەدەخشاندىن كەتتى ۋە جىتپىلارنى قوغلىدى. لېكىن، شۇنداق پەيتتە ھۈسەيىن ئىختىلاپنى توختىماي كۈچەيتىپ، رەقىبىنى يەنە قولغا قورال ئېلىشقا مەجبۇر قىلدى. تېمۇر بەلخە يۈرۈش قىلغاندا ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىدا ھۈسەيىننىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار شەرەپىدىننىڭ رىۋايەت قىلىشىچە ھۈسەيىننىڭ دائىملىق ۋەسۋەسىلىرىدىن نارازى بولۇپ، ئۇنىڭغا خىيانەت قىلغانىدى. ئەمما، ئېھتىمالكى ئۇلار تېمۇرنىڭ ئامىتى كەلگەنلىكى ئۈچۈنلا ئۇنىڭ تەرىپىگە ئۆتۈۋالغانىدۇ؟ ھۈسەيىن بۇنىڭغىمۇ ئېتىبار قىلماي جان جەھلى بىلەن مۇداپىئەگە ئۆتتى. ئۇنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى شۇ بولدىكى، بەلخ كۈچ بىلەن ئىشغال قىلىنغاندىن كىيىن ھۈسەيىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئەھۋال مۇنداق يۈز بەردى. ئۇ باش ئېگىپ قەلئەدىن چىقىپ، غالىب رەقىبىنىڭ لەشكەرگاھىغا كەچۈرۈم، سوراپ باردى. ئۆز ئىشلىرى ئۈچۈن تۆۋا قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ھايات قالدۇرۇلۇشىنى تىلدى. مىرخاننىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، «ھاجى بولۇش ئۈچۈن، كەئىبگە بارماقچى ۋە ئۇ يەردە ئۆز گوناھلىرىنى كۆز ياشلىرى بىلەن يۇيماقچى» ئىدى. تېمۇر بۇنىڭغا نىسبەتەن ئالىيجانابلىق كۆرسىتىپ، سۆيۈملۈك خوتۇننىڭ ئاكىسىنى ئەپۇ قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ سارىيىدىكى تۆرىلەر ھۈسەيىننىڭ سەۋەبى بىلەن تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ۋە تەھقىپ قىلىنغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى. ئاخىر ئۇلار ھۈسەيىننىڭ ھاياتىغا قەست قىلدى. تېمۇر بۇنىڭغا ئۇزاق مۇددەت قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كېيىنچە رازىلىق بىلدۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ياشلىقىدىلا بىللە قورال توتقان دوستى، بەختسىز رەقىبى مۇناردىن ئەنە شۇنداق ئىرغىتىپ تاشلاندى. ئۇ ئاخىرقى مىنوتلاردا ئەنە شۇ جايغا قېچىپ كەلگەنىدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 771 (مىلادىيىنىڭ 1369) - يىلى سادىر بولدى.

ئەمدى تېمۇرنىڭ رەقىبى قالمىدى. ئۇنىڭ تاشقى دۈشمەنلىرى جۈملىدىن شەرقتىكى جىتپىلار مۇ قوغلاندى. تېمۇر ئەمدى پەقەت نامىلا بار قورچاق پادىشاھنىڭ ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك شاھلىق تاجىسىنى كېيىشنى ئويلاشقا تامامەن ھەقلىق ئىدى. ئەمما، ئۇ بۇ ئەلا شەرەپكە ئۆز يولى بويىچە، مىللەت مەجلىسى - قۇرۇلتىيىنىڭ سايلىمى ئارقىلىق ئېرىشىشنى خالايتتى. چىڭگىزخاندىن كېيىن نەچچە ئەسىر ئۆتكەندە تېمۇرگە نېسىپ بولغان بۇ نادىر قەيسەرلىك (سىزارلىق) خىيالىنى شەرققە خاس مۇراسىملا ئەمەلگە ئاشۇرالايتتى. مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن بەلخە ئۆتكۈزۈلگەن قۇرۇلتايدا قەدىمكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۆرىلىرى، تېمۇرنىڭ ياشلىق دەۋرىدىكى بىللە قورال

تۇتقان سەپداشلىرى، تېمۇرنىڭ بۇرۇنقى دۆشمەنلىرىمۇ ھازىر بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەمىر شەيخ مۇھەممەد، بايان سولدۇزى، ئەمىر ئولجايتو، كەيخۇسراۋ خەتتەلانى، ئەمىرداۋۇد دوغلات، ئەمىر سارېبۇغاي جالاير، ئەمىر جاقو بارلاس، ئەمىر زىدە ھاشىم ۋە باشقا مۇتئەۋەر تۆرىلەر بار ئىدى. تېمۇر قەدىمكى تۈرك ئادەتلىرى بويىچە ئاق كىگىزنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇلۇپ، يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تېمۇرنىڭ پىرى ھېسابلانغان سەئىد بەراكە دۇئايى فاتىھە قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەمىرى دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ ھىجرىيەنىڭ 771 - يىلى رامزاننىڭ 10 - كۈنى (مىلادىيەنىڭ 1369 - يىلى 8 - ئاپرېل) ئىدى. تېمۇر ئۆز يېقىنلىرىغا قىممەتلىك سوۋغا - سالاملارنى ھەدىيە قىلدى. يىراقتا تۇرۇۋاتقانلارنى چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببەت بىلەن ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلدى. جەيھۇننىڭ بۇ تەرىپىدە ھاكىمىيەتنى تىكىلىۋالغاندىن كېيىن، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىش ئۈچۈن دەريانىڭ ئۇ ساھىلىغا ئوتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، سەمەرقەنت شەھىرى تېمۇر ۋاپات بولغانغا قەدەر ئۇنىڭ سەپەر مۇشەققەتلىرىدىن كېيىنكى ئىستراھەت قىلىدىغان جاي بولۇپ قالدى. ئاسىيا دۇنياسىنىڭ تۈرلۈك مەملىكەتلىرىدىن ئۇنىڭ قولىغا چۈشىدىغان بارلىق غەنىمەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ شەھەرگە توپلاندى. تېمۇر باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئۆز قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئىنتايىن ھالىدىن كەتكەن بۇ مەملىكەتتە قانۇن ۋە تەرتىپ ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇ ئىسلام مۇخلىسى بولۇشىغا قارىماي، چىڭگىز نىزاملىرىغىمۇ ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن قارايتتى. بۇ قانۇنلار توران ھاكىمىيەتنىڭ ھېكمەتلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ۋە تۈرك خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئەھۋالىغا مۇۋاپىق بولغانلىقتىن، تېمۇر ئۇنى لايىق تاپقاندى. تېمۇرنىڭ قانۇنغا بولغان ئىنتىلىشى، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئورۇننى مۇسۇلمان روھانىيلىرىدىن ھىمايە قىلىشنىڭ مۇھىم سەۋەبى ئىدى. بۇ مەملىكەتنىڭ ھەر بىلىرى ئارىسىدا ئىنتىزام جەھەتتە موغۇل جاھانگىرنىڭ (چىڭگىزخاننىڭ) ئالىجانابلىقىغا تەقلىد قىلىناتتى. شۇ سەۋەبتىن تۆۋەندىكىدەك مەنەپەر تەسىس ئېتىلگەنىدى. تۈمەن ئاغاسى (ئون مىڭبېشى)، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى. سىياسىي مەمۇرىيەتمۇ بۇرۇنقى بويىچە بولدى. پەقەت سېلىق سېلىش قائىدىسى قۇرئان تەلىماتلىرىغا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلدى. تۈرلۈك مەنەپەلەرنىڭ ئاجايىپ پەرقلىرى، ساراي مۇراسىملىرىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشى پۈتۈنلەي سالجۇقىلار ۋە خارازم شاھلىرىنىڭ تەرتىپ قائىدىلىرىگە ئاساسەن ئويۇشتۇرۇلدى. بەگلەر بېگى ياكى ئەمىرول ئومەرە مەنەپەللىرى ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر، بۇ بىزنىڭ سەردارى ئەكرەمگە، «گېنېرال لىسمۇس» دېگەن ھەربىي ئۇنۋانغا باراۋەر كېلىدۇ. چوڭ قىزىل بايراق ئۇنىڭ ئالامىتى ئىدى، ئات يايلىسى بىلەن باغلانغان ئۇزۇن نەيزە ئونمىڭبېشىنىڭ تۇغى، ئىككى تەرىپىگە كوكولا ئېسىلغان ناغرا يۈزبېشىنىڭ ئالامىتى ھېسابلىناتتى. پۈتۈن ئىگەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىككى تەبىل ئېسىپ قويۇلۇشى، سەلتەنەت مەمۇرلىرى ئادالەتلىك بىلەن ھۆكۈم يۈرگۈزۈشى، دېھقانلارغا شەپقەتلىك بولۇشى، سودىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى تەكىتلەندى. قوشۇن مەمۇرلىرىغا ئاھالىنى ئۇزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش تاپشۇرۇلغاندىن سىرت، ھەر بىر ئاتلىقنىڭ ئىككىدىن ئېتى بولۇشى، ساداقلىرىنىڭ ئوقلىرى تولۇق بولۇشى، قىلىچى، جەڭ پالتىسى،

ھەرىسى ۋە 10 دانىدىن يىڭنىسىنىڭ بولۇشى، ئوفېتسىرلارنىڭ ھەربىي تاكتىكىنى پىششىق بىلىشىنىڭ شەرت ئىكەنلىكى ئېنىق بەلگىلەندى. بۇ بەلگىلىمىلەر ھازىرمۇ ئۆزبېك سىپاھلىرى ۋە تۈركمەن سەردارلىرى ئۈچۈن پەرھىز ھېسابلىنىدۇ. ئاددىي ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەسكىرى نىزاملارنى قەتئىي ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر بولۇشى، جەڭدە ھېچنەمىدىن قورقمايدىغان دىۋە يۈرەك بولۇشى، ھاياتلىق تەلپ قىلغان دۈشمەن ئەسكەرلىرىگە يۇمشاقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشى لازىم دەپ بەلگىلىمە چىقاردى. ئەمەلىيەتتە تېمۇر ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى تەسۋىرلەپ كۆرسەتكەندەك ۋەھشىي ئەمەس ئىدى. «تېمۇر تۈزۈملىرى» دىكى مەلۇماتلار ۋە مەملىكەتنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش تەرتىپلىرى بۇ پىكىرىمىزنىڭ ئېنىق دەلىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەمۇرىيەت بېشىدا دىۋان بېگى (باش مىنىستىر)، ئۇنىڭ يېنىدا ئەرك بېگى (مۇراسىملارنى باشقۇرغۇچى) ۋە تۆت ۋەزىر قويولىدۇ. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، يەرگە سېلىنىدىغان سېلىقلار، بولۇپمۇ چېگرا بېجىنى يىغىش ۋە مىرشاپلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. ئىككىنچىسى، ئەسكەرلەرنىڭ مائاشى، ئوزۇق - تۆلۈكى ۋە باشقا تەمىناتلىرى بىلەن شوغۇللىنىدۇ. ئۈچىنچىسى، ئەسكىرى شەخسلەرنىڭ ھەرخىل لاۋازىمىتى، ئۇلارنى مەنسەپلەرگە تەيىنلەش ھەم ئۇلارنىڭ مىراس ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. تۆتىنچىسى، ئاساسلىقى خاقان سارىيىنىڭ خىراجەتلىرىنى باشقۇرىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۆز ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلغان پەيتلەردە، ھەر خىل سېلىقلارنى يىغىش ۋاقتىدا، كىشىلەرگە ناھايىتى سىلىق مۇئامىلىدە بولۇشى شەرت دەپ بەلگىلىنىپ، قامچا قاتارلىق جازا قوراللىرىنى ئىشلىتىشى قەتئىي مەنئى قىلىنغان. بۇ توغرىدا تۆمۈرنىڭ ئۆزى مۇنداق دەيدۇ: «ھەر بىر ۋالى ئۆزىنىڭ قامچىسىغا ئوخشاش ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىسا، ئۇ تۆرىلىك لايىقتىكى لايىق ئەمەس».

ھەقىقەتەن، 100 يىلغا يېقىن باشباشتاقلق ھۆكۈم سۈرگەن مەملىكەتتە قانۇننى جارى قىلدۇرۇش ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. ئۇنى بىر - بىرلەپ ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. لېكىن، تېمۇر باشتىن - ئاياغ ئىشغالىيەت ھەۋسىگە بېرىلىپ، ئادەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن، كۆرۈنۈشتە قانۇننى ئىجرا قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مەملىكەتنىڭ چېگرىسىنى كىڭەيتىشكە كىرىشىپ كەتتى. ئۇ ئالدى بىلەن خەۋپلىك دۈشمەنلىرىنى يوقىتىش نىيىتىگە كەلدى. بۇ خەۋپلىك دۈشمەن جىتپىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەقىقى ۋەتەندىكى كۈچلىرى تېخى ھازىرمۇ مەلۇم دەرىجىدە قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرنى باشقىدىن ۋەيران قىلىش نىيىتى سېزىلىپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ تېمۇرنىڭ ئۆزى ئالدى بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ 772 (مىلادىيىنىڭ 1370) - يىلى تېمۇرنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇمىدىلا جىتپىلار ئۆز ئىختىيارسىز تەسلىم بولدى. تېمۇر سەمەرقەنتكە قايتتى. لېكىن، كۆپ ۋاقىت ئۆتمەيلا يېڭى ۋالى كېيىكتېمۇر پارا كەنجىلىك پەيدا قىلدى. سەمەرقەنتتىن ئەۋەتىلگەن قوشۇن غالىب كېلىپ، ئۇلارنىڭ سولھ تۈزۈش تەلپىگىمۇ قارىماي، تۆمۈر ئۆز قوماندانلىقى ئىشىدىن نارازى بولۇپ، يېڭىدىن ئۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلىۋەتتى ھەم ئۇلارنىڭ مەملىكىتىنى تالان - تاراج قىلىپ، نۇرغۇن غەنىمەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۆز جايىغا قايتتى. ئارىدىن تۆت يىل ئۆتتى. جىتپىلارنىڭ خانى قەمىرىددىن كۆكتۆپە ئەتراپىدا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، تېمۇرنى كۆچلۈك

قوشۇن بىلەن كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. نەتىجىدە جىتپىلار يەكسان قىلىندى. قەمىرىددىن ئارانلا قېچىپ قۇتۇلدى. ئۇنىڭ ھەرىمى ۋە خەزىنىسى خالىبلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ھەرەم ئىچىدە ئۇنىڭ دىلشات ئىسىملىك گۈزەل قىزىمۇ بار ئىدى. تېمۇر بۇ قىزنى ئۆزىنىڭ خوتۇنلىرى قاتارىغا قوشۇۋالدى. لېكىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسىتى - چاغاتاي ئۇلۇسنىڭ شەرقىي تەرىپىنى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋېلىش نىيىتىگە پەقەت بەشىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئارقىلىقلا ئېرىشەلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەمىرىددىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلىنىپ، مەملىكەتنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. تېمۇرنىڭ بۇ نىيىتى ھىجرىيەنىڭ 778 (مىلادىيەنىڭ 1376) - يىلى ئەمەلگە ئاشتى. بۇ ئىشتىن كېيىن بىزنىڭ قەھرىمانىمىزنىڭ نەزەر كۆزى خارەزمگە چۈشتى. تېمۇر ئۇنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشنى قارار قىلىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە كات، خىۋاك ھەتتا پۈتۈن خارازم ئىلگىرى چاغاتاي ئۇلۇسنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىدى، دەپ دەۋا قىلدى. بۇ جايلارنىڭ ھاكىمى ھۈسەيىن سوپى قوڭىرات تېمۇرگە باج تۆلەشكە مەجبۇر قىلىندى. تېمۇر ئۆزىنىڭ بۇ دەۋاسىغا نىسبەتەن ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ جايدا تاۋاچى ئەلقەمەنى ئەۋەتتى. ھۈسەيىن ئۇنىڭغا: «مەن مەملىكەتنى قىلىچ بىلەن ئىگىلىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى قىلىچ بىلەن قولغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ». دېگەن جاۋابىنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى بويىرۇدى. بۇ جاۋاب جەڭگە ئامراق مەغرور تېمۇرنى قورال ئىشلىتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ دەرھال خىۋاك ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرمەكچىدى. لېكىن، كېشىلىك شەيخ جالالىددىن بۇ مەسىلىنى تەجرىبە سۈپىتىدە كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ، يەنە بىر قېتىم سۈلھ تۈزۈشكە مەسلىھەت بەردى. بۇ تەقۋادار كىشىنىڭ مەسلىھىتى بۇرۇنقىدەكلا ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى.

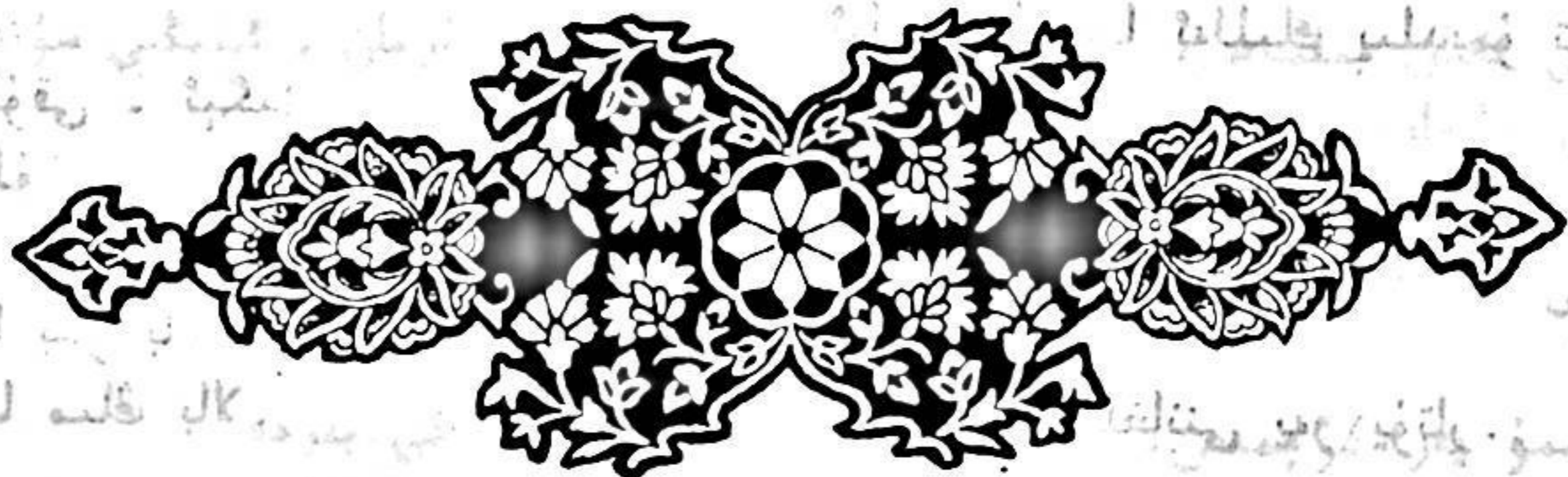
تېمۇر ھىجرىيەنىڭ 773 (مىلادىيەنىڭ 1371) - يىلىنىڭ باھار مەزگىلىدە ناھايىتى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن خارەزمگە قارشى يۈرۈش قىلدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئالدىغا تەبرىكنامە ۋە كۆپلىگەن مەدھىيەلەرنى ئېلىپ ھىرات خاقانىنىڭ ۋەكىللەر ھەيئىتى يېتىپ كەلدى. قىممەتلىك سوۋغاتلار ئىچىدە «كۆك ئوغلان» ناملىق بىر جەڭ ئېتىمۇ بار ئىدى. شەرق تارىخچىلىرى بۇ ئاتنى مەدھىيەلەپ بولالمايتتى. بۇخارادىن كېيىنكى يول چۆل - جەزىرە ئارقىلىق باشلىناتتى. ئىنتايىن مۇشەققەتلىك قامالدىن كېيىن، ھازارەسىپ يېنىدىكى كات مۇشەققەتلىك قامالدىن كېيىن ئىشغال قىلىندى. تېمۇر بۇ يەردىن خارەزمگە يول ئالدى. ھۈسەيىن سوپى ئاشۇ يەردە ئىدى. بۇ شەھەر، كەيخۇسراۋ ۋە خەتتەلانىيىنىڭ خىيانىتىگە قارىماي خارەزملىقلار ئۇچۇق مەيداندا ئاشكارا جەڭ قىلىشنى خالىمىغاندىن كېيىن ئىشغال قىلىندى. ھۈسەيىن مۇھاسىرە ۋاقتىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ قېرىندىشى يۈسۈپ سوپى سۈلھى تۈزدى. تېمۇر بۇ سۈلھىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئوغلى جاھانگىرگە يۈسۈپنىڭ قېرىندىشىنىڭ قىزى گۈزەل سۈيۈننى سوراپ تەكلىپ سۈندى. يۈسۈپ سوپى بۇ تەكلىپكە خۇشاللىق بىلەن رازىلىق بىلدۈردى. تېمۇر بۇ سەپەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاياغلاشقانلىقىدىن شادلىنىپ ئارقىغا قايتىپ كەتتى. لېكىن، ئۇ خارەزمدىن كېتىش بىلەنلا يۈسۈپ سوپى كەيخۇسراۋ ۋە خەتتەلانىيىنىڭ قۇتراتقۇلۇقى بىلەن گۈزەل سۈيۈن توغرىسىدىكى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى، ئەكسىچە تېمۇرگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. تېمۇر ھىجرىيەنىڭ 774 (مىلادىيەنىڭ 1372) - يىلى ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش باشلاپ، بۇ قېتىم مۇغلىبە

قۇچۇپ قايتتى. گۈزەل سۈيۈننى نۇرغۇن بايلىق ۋە تويلۇق بۇيۇملىرى بىلەن بىللە ئوغلىنىڭ قېشىغا ئېلىپ كەلدى. توي مۇناسىۋىتى بىلەن سەمەرقەنتتە ئۆتكۈزۈلگەن بايرام ئىنتايىن تەنتەنلىك بولدى. لېكىن، جاھانگىر بۇ ئىشتىن كېيىن پەقەت ئىككى يىلغىچىلا ياشىيالىدى. تۈزۈلگەن سۈلھىمۇ ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. تېمۇر خارازەمگە قارشى ئۈچىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ چاغدا يۈسۈپ سۈپىنىڭ كالىسىغا قىزىق بىر ئوي پىكىر كەلدى. ئۇ ھەر ئىككى تەرەپ كىشىلىرىنىڭ قېنى بىھۈدە تۆكۈلمەسلىكى ئۈچۈن، ئۆزى تېمۇر بىلەن يەككىمۇ يەككى تۇتۇشۇش ئىستىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۈشمىنىگە قارىتا: «ئىككى ئادەم سەۋەبىدىن قاچانغىچە پۈتۈن خەلقىئالەم جەبىر - جاپاغا مۇپتىلا بولىدۇ، ئىنسانىيەت ۋە مەملىكەتنىڭ خەيرلىكى ئۈچۈن بۇ ئىككى ئادەمنىڭ مەيداندا بىر مۇ بىر ئېلىشىشلىرىنى تەكلىپ قىلىمىز» دەپ خەت يازدى. تېمۇر بۇ تەكلىپتىن بەكمۇ خۇشال بولدى. سەيپىددىن بارلاس تېمۇرگە ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ھاياتىنى تەھلىكىگە سالماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، تېمۇر ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە قارىماي، جەڭ مەيدانىغا بىرىنچى بولۇپ كەلدى - دە، ناھايىتى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن دۈشمىنىنى چاقىردى. لېكىن، يۈسۈپ سۈپى مەيدانغا چىقىمىدى. ئۇ خەۋپسىزەش ۋە قورقۇنچ ئىچىدە ئۆزىنىڭ تەكلىپىدىن ۋاز كەچتى. ئومۇمىي يۈزلۈك ئۇرۇش قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھىجرىيىنىڭ 781 (مىلادىيىنىڭ 1379) - يىلى خارەزم قەلىئەسى تېمۇر تەرىپىدىن قامال قىلىنغان پەيتتە يۈسۈپ سۈپى ۋاپات بولدى. غالىب تېمۇر ناھايىتى نۇرغۇن خەزىنىنى قولغا چۈشۈردى. ئۇ بۇ بايلىقلارنى ئۆلىمالار ۋە ماھىر ھۈنەرۋەنلەر بىلەن بىرگە كېش شەھىرىگە ئېلىپ كەلدى. بۇ غەلبىنىڭ شان - شەرىپى ئۈچۈن بىر چوڭ ساراي بىنا قىلىشقا بويرۇق چۈشۈردى. ئانا شەھىرىنىڭ يېنىدا قىش پەسلىنى ئۆتكۈزۈپ ئىستىراھەت قىلدى ۋە ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل بولدى.

تېمۇر دۈشمىنى - قېيىنئاتىسى ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ئۇرۇشۇش ۋە جىتپىلارنى شەرقىي شىمالغا كۆچۈرۈش ئۈچۈن كۆپ شىجائەت كۆرسەتتى. لېكىن، غەربىي خارازەمدىكى دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب كېلىش بەكمۇ قىيىن توختىدى. چۈنكى، ئىككى سۈپىنىڭ مەخسۇس ئەسكەر كۈچلىرىدىن باشقا قىپچاق خانى، ئالتۇن ئورداخانى جۇجى ئۇلۇسىغا تەۋە بولۇش بىلەن ئۇلارغا يېقىن ياردەمچىلەردىن ئىدى. خارازم ۋە ساراي ھۆكۈمرانلىرى ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بېرى تېمۇرگە قارشى يۈشۈرۈن بىتىم تۈزۈشكەندى. بۇ ئىتتىپاقداشلاردىن بىرىنىڭ ھالاكىتى ئىككىنچىسى ئۈچۈنمۇ پاجىئەنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى. تېمۇر خارازمدىن غەلبە بىلەن قايتىپ، پۈتۈن تورانى ئۆز قول ئاستىغا بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، سەيھۇن ۋە جەيھۇن ئارىلىقىدىكى ئورۇن ئۇنىڭغا تارلىق قىلىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ئۆرنەك ھېسابلىنىدىغان جاھانگىر چىڭگىزخاننىڭ ئىزىنى بويلاپ مېڭىشى لازىم ئىدى. بۇ بەختىيار توران قەھرىمانى ئۆز يۇلتۇزىغا قاراپ، پۈتۈن جاھاننى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلغاندەك سەزدى. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە «قانداقلا بولمىسۇن بىر مەملىكەتتە زۇلۇم ۋە ناھەقچىلىق كۈچەيسە، ئاممىنىڭ تىنچلىقى ۋە ئاسايىشلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، ھەر قانداق پاراكەندىچىلەرنى ۋە قانۇننى بۇزغۇچىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئۇ دۆلەتكە ھۇجۇم قىلىش كېرەك، ھەقىقىي ھۆكۈمدار ھەر بىر قوۋم ۋە قەبىلىنى ئۇلارغا

زۇلۇم سالغۇچىلاردىن ئازاد قىلىشقا ھوقۇقلۇق. مۇشۇ خىل نۇقتىئىنەزەردىن قاراپ، مەن خۇراساننى ئىگىلىدىم. پارس، ئىراق، شام مەملىكەتلىرىنى بويسۇندۇردۇم» دەپ يازغان. ئۇنىڭ تەرجىمىھالىنى يازغان كىشىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، تېمۇر شائىرنىڭ تۆۋەندىكى سۆزىنى قايتا - قايتا تەكرارلايدىكەن: «ئاللا پەقەت يالغۇز، بىرلا بولغىنىدەك، پادىشاھمۇ بىرلا بولۇشى لازىم. پۈتۈن دۇنيا ئولۇغ خاننىڭ يەككە ھۆكۈمرانلىقىغا ئىتائەت قىلىشى لازىم». جاھانگىرلىك ۋەزىپىسىنى بېجىرىش ئۈچۈن تېمۇرنىڭ تاكتىكا جەھەتتىكى ماھارىتىدىن، ئۆزىگە خاس شەخسىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن تاشقىرى، جەڭ قىلىش جەريانىدا توپلىغان تەجرىبىسى ۋە مۇھىمى، قول ئاستىدىكى ئۇنىڭغا قەتئىي بويسۇنىدىغان لەشكەرلىرى ماھىر سەركەردىلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىدىكى چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى جەڭ ماجىرائىرىدا ئاجايىپ قەھرىمانلىق نەمۇنىلىرىنى كۆرسەتكەن ئۆزىنىڭ قورالداش دوستلىرى ئىدى. ئۇنىڭ سەرھەڭلىرىدىن جاھانگىر بارلاس، سەيپىددىن بارلاس، ئاقبۇغا، ئوسمان ئابباس، مۇھەممەد سولتانشاھ، قەمەرىيە، تىبان باھادىر، ئورۇسبۇغا، پىرھۇسەيىن بارلاس، ھەمزە، ئەمىر مورىزادە، مۇھەممەد قازغۇن، سارىق ئەتكە ۋە مۇزەپپەر ئۇچقۇرا قاتارلىقلار ئۆز ماھارەتلىرىنى گاھىدا تېمۇر تەرىپىدە تۇرۇپ گاھىدا ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ نامايان قىلىشتى. تېمۇرگە ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن شۇ ۋاقىتلاردىكى ئاسىيانىڭ پەرىشان ھالى موۋاپىق كېلەتتى، كېيىنچە رەك بولسا تۈركىستاننىڭ جاھانگىرلىك روھى ياردەم بەردى. موغۇل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىنقىرازىدىن كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ بىرلىكى ۋە مۇستەھكەملىكىدىن قىلچە ئەسەر قالمىغانىدى. ھاكىمىيەت ناھايىتى كۆپ خانلىقلار ۋە بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشنىڭ ئورنىغا ئۆزئارا دۈشمەنلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق قىلىشتى. بۇنداق ھالەتتە تېمۇرنىڭ تەشەببۇسكارلىقى، كۈچلۈك ۋە ئامەتلىك قولى ئەلۋەتتە ئېرتىشتىن گانگ دەرياسىغىچە، گۈبى سەھراسىدىن مەر - مەر دېڭىزى بويلىرىغىچە يەككە - يېگانە ھۆكۈمرانلىق تەسىس قىلىشقا يېتەتتى.

بۇ يەردە كېيىنكى ساندا (داۋامى كېيىنكى ساندا) ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...
 بۇ يەردە كېيىنكى ساندا ...

ئۇيغۇر خەلق ماقالى - ئەمەللەردىن

ئەل - يۇرت، ۋەتەن توغرىسىدا

ئات ئايلىنىپ ئوقۇرىنى تاپىدۇ،

مۇساپىر ئايلىنىپ يۇرتىنى (تاپىدۇ).

ئەرگە ئەل ئىگە،

ئەلگە ئەر (ئىگە).

ئاتنىڭ كەينىگە ئۆتمە،

يۇرتنىڭ ئالدىغا (ئۆتمە).

ئەل ئاغزىغا ئەلگەك تۇتۇپ بولماس.

ئەل ئامان بولسا پادىشاھ غەمىتىز بولار.

ئادەم ئەلدە ياخشى،

ئاق قۇ كۆلدە (ياخشى).

ئەل ئامان - شەھىرىڭ ئامان.

ئەلگە ئەل قوشۇلسا - دۆلەت،

ئەلدىن ئەل كەتسە - قىيامەت.

ئانا بىلەن ئۆي ئاۋات،

ئاتا بىلەن ئەل (ئاۋات).

ئەل بېشىغا كۈن چۈشسە،

ئەر باغرىدا مىڭ ئۈشكە.

ئانا تىلىڭ - ئىككىنچى ئېلىڭ.

ئەل بىلەن كېسىلگەن قولىدىن قان چىقماس.

ئانا ماكان - جەننەتۈلرېزۋان.

ئانا يەردىن ئالتۇن ئالساق ئەلگە سۇن.

ئەل تەختتىن ئايرىلسا،

ئەر بەختتىن ئايرىلار.

ئانا يۇرتنىڭ قوينى كەڭ.

ئەل - توققۇزى تەل.

ئەر ئەلنىڭ ئوڭ يېنىغا يۆلەك،

سول يېنىغا تىرەك.

ئەل چۈشكۈرسە بوران چىقار.

ئەلدە بولمىسا ئەللىك يىلدىمۇ تېپىلماس.

ئەر دوستلۇقى - ئېگىز،

ئەل دوستلۇقى - دېڭىز.

ئەلدە يۈرگەن ئەل تونۇيدۇ،

يەر تېرىغان يەر تونۇيدۇ.

ئەر قاغىسا بىر بالا،

ئەل قاغىسا مىڭ بالا.

ئەلدىن ئايرىلغاننى يەر يۇتار.

ئەلدىن ئايرىلغاننىڭ ئەلگىكى تۈشۈك.

ئەر قەدرىنى ئەل بىلەر،

ئەر بىلەن ئەل كۆكۈرەر.

ئەلگە بارساڭ كۆيۈپ بار،
 ئەل چېھرىگە سۆيۈپ بارماي،
 ئەلگە بەرسەڭ ئېشىڭنى،
 ئەرلەر سىلار بېشىڭنى.

ئەلگە كىرگىنىڭ - ئەقىلگە كىرگىنىڭ.

ئەل مېھرىنى ئۆتۈنمە،
 ئوتدا كۆي، ئۆكۈنمە.

ئەل ئېغىرىنى ئەر كۆتۈرەر،
 يۈك ئېغىرىنى ئار (كۆتۈرەر).

ئەل ئىچىدە ئەر ئەزىز،
 ئەل ئەجرىدە قۇت دېڭىز.

ئەل ئېشىغا ئېرىنمە،
 مىننەت قىلىپ كېرىلمە.

ئەل يەكلىگەننى يەر يەكلەر،
 ئەمەلدىن كەچ، ئەلدىن كەچمە.

بېشىڭدا ئالتۇن تاج بولسىمۇ،
 بېشىڭ كۆككە تاقاشسا خەلقىڭنى يۇلتۇز بىل.

بېشى يوقنىڭ ئېشى يوق،
 بېلىڭنى سۇندۇرغان، ئېلىڭنى سۇندۇرالماس.

پادشاھسىز، ئەل يېتىم،
 ئىگىسى يوق يەر يېتىم.

تاغنىڭ تىرىكى يەردە،
 ئەرنىڭ يۈرىكى ئەلدە.

ئەل كۆچسىمۇ يەر كۆچمەس،
 ئەل كۆچكىنى سەل كۆچكىنى.

ئەلدىن ئايرىلغۇچە جاندىن ئايرىل،
 ئەلدىن ئەلگە دەپ تېگۈر،
 ئەپ تەگمىسە گەپ تېگۈر،
 ئەلدىن بېشىڭ تارتقىنىڭ،
 مۇردا بولۇپ قاتقىنىڭ.

ئەلدىن قالغان ئەر ئەمەس،
 دان بەرمىگەن يەر ئەمەس.

ئەلدىن قالغۇچە ئەردىن قال،
 ئەلدىن كەتتىڭ - بەلدىن كەتتىڭ.

ئەلدىن ياغقان بەرىكەت،
 ئەلنى سېغىنغان ئايغا باقار،
 ئەلدىن كەچكەن لايغا پاتار.

ئەلنىڭ نومۇسى،
 ئەلنى ئويلىغان - ئۇخلىماس.

ئەلنى يامانلىغان ئەر زەبۇن،
 ئەل قاين، ئەسەن شۇ يان.

ئەلگە قايتماق ئەيىپ ئەمەس،
 ئەل قەدرىنى نادان بىلمەس،
 پەر قەدرىنى ھايۋان (بىلمەس).

ئەل قىساسى - مىنەلھەق،
 ئەل كۆچسىمۇ يەر كۆچمەس،
 ئەل كۆچكىنى سەل كۆچكىنى.

ئەل قەدرىنى نادان بىلمەس،
 پەر قەدرىنى ھايۋان (بىلمەس).

ئەل قىساسى - مىنەلھەق،
 ئەل كۆچسىمۇ يەر كۆچمەس،
 ئەل كۆچكىنى سەل كۆچكىنى.

ئەل قەدرىنى نادان بىلمەس،
 پەر قەدرىنى ھايۋان (بىلمەس).

ئەل قىساسى - مىنەلھەق،
 ئەل كۆچسىمۇ يەر كۆچمەس،
 ئەل كۆچكىنى سەل كۆچكىنى.

كشى يۇرتىدا شاھ بولغۇچە،

ئۆز يۇرتۇڭدا گاداي بول. بەلبۇقنىڭ نىسبەتە

مۇساپىردەك غېرىپ بولماس، نىسبەتە

يۇرتنى يەردە تېرىپ بولماس. نىسبەتە

ھەر يەرنىڭ تۈلكىسىنى ئۆز تايغىنى ئالارە

قلىنىشقا بېغىپا بەرە

ئۆزگە يۇرتنىڭ بېشى بولغۇچە،

ئۆز يۇرتۇڭنىڭ تېشى بول. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئۆز ماكانىڭ - گۈلىستانىڭ.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئۆز ئېلىڭ - ئالتۇن بۈشۈك.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئۆز ئېلىدە مېھرىگىياھ -

ياقا يۇرتتا شۈمبۇيا. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئۆزۈڭ ئۈچۈن كۈل، ئۈچۈن نىسبەتە

يۇرتۇڭ ئۈچۈن ئۆل. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئۈگرىنى تاشلاپ تالقان يەپتۈ، نىسبەتە

يۇرتىنى تاشلاپ ئارمان (يەپتۈ). نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ۋەتەنسىز ئادەم بولما.

ھاياتى ماتەم. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ۋەتەنسىز ئەر - ھوسۇلسىزدىر. نىسبەتە

ۋەتەنسىز كىشى - ناخشىسىز بولبۇل.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ۋەتەننىڭ قۇدرەت تاپسا،

جان - تېنىڭ راھەت تاپىدۇ. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئىناق ئەلدە جاپا يوق،

ئىناقسىز ئەلدە ۋاپا يوق. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

ئىناق ئەلدە رەھىم كۆپ، نىسبەتە

ئىناقسىز ئەلدە ۋەھىم (كۆپ). نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

تورغايىنىڭ جەننىتى - يانتاق تۇۋىدە.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

تون ياقىسىز بولماس، نىسبەتە

ئەل ئاغىسىز (بولماس). نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

تۇغۇلغان يەرگە تەزىم ئەت.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

تۇغۇلغان يەرنىڭ تېشى ئالتۇن، سۈيى شەرىپەت.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

توغۇلغان يېرىڭگە تۇغۇڭنى تىكلە.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

جاندىن كەچسەڭمۇ ماكاندىن كەچمە.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

دۈشمەننىڭ قارغىشىدىن قورقما،

ئەلنىڭ رەنجىشىدىن قورق.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

دېھقاننىڭ ئوبدىنى يېرىنى تېرىيدۇ،

ئادەمنىڭ ئوبدىنى يۇرتىدا قېرىيدۇ.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

سەركىسىز پادا يولدىن گازار.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

سۇنىڭ ئىزدەيدىغىنى يەرنىڭ يۇچۇقى،

ئادەمنى ئەزىزلەيدىغىنى يۇرتنىڭ قۇچىقى.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

شەھەر دەرۋازىسىز بولماس.

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

قۇم تەۋرىسە يەرگە پاتار،

ئەل تەۋرىسە نەگە پاتار؟

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

قىيام قىلماي ناۋات بولماس،

تەر تۆكۈلمەي يۇرت ناۋات بولماس؛

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

كۆپتىن يامانلاپ كۆمۈلمەي قاپتۇ؛

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

كىشى يۇرتىدا ئامبال بولغۇچە،

ئۆز يۇرتۇڭدا ئابدال بول. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

كىشى يۇرتىدا بەگ بولغۇچە،

ئۆز يۇرتۇڭدا سەگ بولما. نىسبەتە

نىسبەتە نىسبەتە نىسبەتە

يۇرت سۆيۈمەننىڭ ئىمانى سۈس بولىدۇ،
يۇرت سۆيەر ئەل راۋۇرۇس بولىدۇ.

يۇرتقا پاتىمىغان ھېچ يەرگە پاتىماس.

يۇرتنى يۇدۇپ بولماس.

يۇرتتۇڭنى ئاۋات قىل،

بەختىڭنى ئاۋات قىل.

يېرى بارنى يەر باقار،
يەر باقمىسا ئەل باقار.

يىغا كەلسە ئەلنىڭ يىغىسى دېمىر بولۇر.

ئىناق ئەلنىڭ يۇرتى بازار دەك،
ئىناقسىز ئەلنىڭ يۇرتى مازار دەك.

ئىناق بولسا ئەل،
ھەممە بولار تەل.

يالغۇز يۈرۈپ يول تاپقىچە

چىشىڭ تۆكىلەر،
يامغۇر بىلەن يەر كۆكرەر،
ئەل بىلەن ئەر (كۆكرەر).

يامغۇر ياغسا يەرنىڭ بەركىتى،
مەرد توغۇلسا ئەلنىڭ بەركىتى.

ئۆملۈك، ئىناقلىق توغرىسىدا

بىر تارىدا راۋاب چالساڭ سادا چىقماس.

بىر قېتىم جېدەل بولغان ئۆيدىن

قىرىق كۈن بەرىكەت قاچارتىن.

بىر كىشى ياققان ئوت يۈز كىشىنى ئىستار.

بىرلەشكەن ئۇزار،
بىرلەشمىگەن تۇزار.

بىرلىك بولماي كۈچ بولماس.

بىر ياقىدىن باش،
بىر يەڭدىن قول.

بىرنىڭ ئۈنى بىر،
بىرنىڭ ئۈنى بىر.

بىلەك بىر،
بارماق باشقا.

بىللە يېگەن ئاش تەملىك،
بىللە قىلغان ئىش كۆڭۈللۈك.

بىلەك بىر، دەستىگە كەتمەيدۇ،
بارماق باشقا، قىممىتىگە ئىشىنىشقا بولمايدۇ.

ئات كىشىنىشپ تېپىشار،
ئادەم سۆزلىشىپ (تېپىشار).

ئادەم ئادەم بىلەن ئادەم،
ئادەم ئادەمگە قوشۇلار،
تاغ تاغقا قوشۇلماي.

ئادەمنىڭ كۈنى ئادەم بىلەن،
ئادەمنىڭ ئادەم بىلەن.

ئازغان ئات ئارغىماق بولماس.

ئاغا - ئىنى ئىناق بولسا ئات تۇلا،
ئىگىچە - سىڭىل ئىناق بولسا ئاش (تۇلا).

ئايىرىلغان ئازار،
قوشۇلغان ئۇزار.

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ غەرق بولىسەن،
ئەمگەك قىلماي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ غەرق بولىسەن،
ئەمگەك قىلماي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ غەرق بولىسەن،
ئەمگەك قىلماي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ غەرق بولىسەن،
ئەمگەك قىلماي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ غەرق بولىسەن،
ئەمگەك قىلماي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

پادىچى ئىككى بولسا ئارىدا توقلا ئۆلەر.
توپ بولغان توق بۇلار.

توپتىن ئايرىلغان تورغا چۈشەر.

توپتىن ئايرىغان غاز توپ قاغىغا يەم بۇلار.

توپ مالغا بۆرسۇ يېقىن كېلەلمەس.

تونۇرى بىر، كۆسىيى باشقا.

تۆت كىشى تۈگەل بولسا تاشتىمۇ گۈل ئۈندۈرەر.

جېدەلنىڭ چىرايلىقى يوق، سەس سەس قىلىق.

ھاقارەتنىڭ تاتلىقى يوق.

دەرەخنىڭ شېخىدىن تارتسالاڭ غولى ئېگىلەر.

دەريانى بۆلگەن تارام، قوشۇننى بۆلگەن قارام.

سۈنى ئېقىشىغا باق، خەلقنىڭ خاھىشىغا باق.

شېرىكلەرنىڭ يۈرىكى شىردەك.

قاتاردىن قالغۇچە خەتەردە قال.

كۆپ بىلەن كۆرگەننىڭ ھەممىسى توي.

كۆپتىن قاچقان قۇتۇلماس.

كۆپچىلىك بىرلەشسە تاغنىمۇ يىقىتار.

كۆپچىلىك نەدە؟ توقچىلىق شۇ يەردە.

توقچىلىق شۇ يەردە؟ توقچىلىق شۇ يەردە.

توقچىلىق شۇ يەردە؟ توقچىلىق شۇ يەردە.

كۆپچىلىك بىر مۇشتتىن ئاتسا ئۆلتۈرىدۇ.
بىر بۇردىدىن بەرسە تويدۇرىدۇ.

كۆپكە يېقىن - كۆككە يېقىن.

كۆپنىڭ تەلىپى ئىجابەت.

كۆپنىڭ قارغىشىغا يولۇققان ئاغرىماي ئۆلەر.

كۆپ ئېغىز بىر بولسا بىر ئېغىز يوق بۇلار.

كۆپ ياققان ئوتنىڭ شولىسى كۆككە يېتەر.

كۆپچىلىك جامائەتنىڭ.

مۈشۈكتەك يالىشىپتۇ، ئىتتەك تالىشىپتۇ.

مىڭ ئىشچىغا بىر باشچى.

ھەسەن - ھۈسەن ئىككى پادىشاھ، بىر - بىرنى چىشلەپ تارتىشار.

ئۆز بېشىدىنلا چىۋىن قورۇپتۇ، ئۆزۈڭگە راۋا كۆرۈڭكىمۇ راۋا كۆرمە.

ئۆم بولمىسا ئەل بولماس، ھېچبىر ئىش ھەل بولماس.

ئۆملۈك - ئۈنۈملۈك.

يالغۇز ئادەم جەننەتتىمۇ زېرىكىپ قالار.

يالغۇز تېرەك بوستان بولماس، قوي تېرىسى ئۇلتان بولماس.

يالغۇز تېرەككە جىن، يامىشىپتۇ.

يالغۇز تېرەككە جىن، يامىشىپتۇ.

يالغۇز تېرەككە جىن، يامىشىپتۇ.

يالغۇز تېرەككە جىن، يامىشىپتۇ.

يالغۇز تېرەككە جىن، يامىشىپتۇ.

ياياقنىڭ چېڭى (چىقماس).

ياغۇز يۈرۈپ يول تاپقىچە
كۆپ بىلەن يۈرۈپ ئادىشىپ كەت.

يولدىن چىقساڭمۇ كۆپتىن چىقما.

ئادەمنىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدا

ئاش يەپ قاچا بىكارلاپتۇ،
يول مېڭىپ كۇچا بىكارلاپتۇ.

ئاغزى يوغاننىڭ ئۆزى يوق،
كۆزى يوغاننىڭ سەتى (يوق).

ئاق كۆڭۈلدىن قاراملىق كەلمەس،
قاراملىق كەلسىمۇ يامانلىق كەلمەس.

ئاق كۆڭۈلنىڭ ئېتى ھارماس،
تونى توزۇماس.

ئاللىقانچە يەردە ئالتە كۆرۈنۈپتۇ.
ئاۋۋال ئۆز ئەيىبىڭنى بىل،
كىيىن ئۆزگىدىن كۈل.

ئەسكى كەتمەنگە ساپ توشۇماس،
نومۇسىزغا گەپ (توشۇماس).

ئەسكىگە ئۆلۈم يوق،
ياخشىغا كۈن يوق.

ئەسكىلىككە دەسمايە كەتمەيدۇ.
ئەسكى ئۆزىنى بىلمەس،
كىشىنى كۆزىگە ئىلمەس.

ئەگرى دەرەخنى كەسمەي تۈزەلمەس.

ياغۇز دەرەخ ئورمان بولماس،
ئىناق ئۆتكەن ۋەيران بولماس.

ياغۇز كىشىگە يول ھىراق.

ياغۇزنىڭ ئۇنى چىقماس،
ئادەمگە ئاداق بولما.

ئابدال پادشاھ بولسىمۇ تىلەپ يەيدۇ.

ئابدال سەرمەس،
ئوغرى بېيىماس.

ئات كۆرمىگەن ئات تاپسا ھەر كۈنى مىنىپ ئۆلتۈرەر.

ئادەمگە ئادەم ئوخشىماس.

ئادەمنىڭ ئەسكىسى تۈگىمەس،
سامالنىڭ توپىسى (تۈگىمەس).

ئادەمنىڭ ئەسكىسى دالتەك،
تاماقنىڭ ئەسكىسى نانتەك.

ئادەمنىڭ شاددىسى - ئېشەكنىڭ ماددىسى.

ئادەمنىڭ كەينىدە قۇيرۇقى يوق،
بوينىدا يايلىسى يوق.

ئادەمنىڭ ئىچىدە ئادەم بار،
ئادەمنىڭ ئىچىگە كىرىپ چىققىلى بولماس.

ئادەمنىڭ ئىنجىقى يامان،
ئىتنىڭ قانچىقى (يامان).

ئازمايدىغان ئادەم يوق.

ئەگرى كۈچىدىن يۈرسەڭمۇ توغرى يۈر.
ئەگرى كۆكۈلدە ئەگمە تولا.
بالىسىنى شاكىلات بىلەن ئالداپتۇ،
باشلىقىنى دوكلات بىلەن (ئالداپتۇ).

پادىچى قىزىنىڭ جۇدۇنى پادا كەلگەندە تۈتۈپتۇ.
پالچىنىڭ ئوغلى - مۇلا تاپقاق.
پەرىشتە دىۋىگە ھەمراھ بولسا دىۋىنىڭ خۇيىنى ئالدى.
پەس - قىلىدۇ قەست.

بەڭگە بوۋىسىنى ماختار.
بەڭگە ئېرىق دەريا كۆرۈنەر.

پەيلى ياماننى خۇدا تاپار.
پۇللۇق ھۈنەر بورىچىلىق،
يۈزلۈك ھۈنەر شوۋىچىلىق.

بوي بويغا توغرى كەلسمۇ
ئوي ئويغا توغرى كەلمەس.

پېسە پېسىنى كىچىدە تونۇيدۇ.
پىتىنپخور تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرەر.

بوش تۇتسا ئۇچۇپ كېتەر،
چىڭ تۇتسا مىجىلىپ (كېتەر).

پىتىنپخور شەيتاننىڭ شېرىكى.
تادان غىمىنى ئۆزى قىلىدۇ.

بۇرۇت يىگىتنىڭ ياڭزىسى،
ساقال پوقاقنىڭ مىلەڭزىسى.

تاز ئاچچىقىنى تىرناقتىن ئالار.
تاز - تازنى كۆرسە بېشى قىچىشار،
باجا - باجىنى كۆرسە قوڭى قىچىشار،
سازچى سازچىنى كۆرسە قولى قىچىشار.

بوقا ھەيۋە قىلىدۇ،
ئۇششۇق غەلۋە (قىلىدۇ).

تازغا تاغاق نە كېرەك،
قاشاڭغا باغاق (نە كېرەك).

بۇلتۇر يېدى خۇۋانى،
بۇ يىل چىقتى زۇۋانى.

تازغا كەمچەت تۇماق ياراشماس.
تاز قىزغا تاغاق ياقماس.

بىر بۇغداي يېسە سەمرىپتۇ.
بىر ياخشىنىڭ بىر ئەسكىلىكى بار،
بىر ياماننىڭ بىر ياخشىلىقى بار.

تازنىڭ ئەقلى چۈشتىن كېيىن.
تازنىڭ نېمىسى بار تۆمۈر تاغىقى،
گادايىنىڭ نېمىسى بار، بەش پۇڭ يارمىقى.

بىكارچىدىن بېزىپ قاچ،
چېقىمچىدىن كۆچۈپ قاچ.

تازنىڭ ئەقلى چۈشتىن كېيىن.
تازنىڭ نېمىسى بار تۆمۈر تاغىقى،
گادايىنىڭ نېمىسى بار، بەش پۇڭ يارمىقى.

بىگىز قايتا تۇرماس،
نامەرد گەپتە (تۇرماس).

تازنىڭ ئەقلى چۈشتىن كېيىن.
تازنىڭ نېمىسى بار تۆمۈر تاغىقى،
گادايىنىڭ نېمىسى بار، بەش پۇڭ يارمىقى.

پاتمۇچۇقنىڭ كىلەبولمىقى مىڭ يىللىق.

تاغقا يامغۇر كار قىلماس، لىمىدىكى تاغقا
قىلىنغا گەپ. (كار قىلماس).

تەلۋە ئات مىنسە تەڭرىنى تونۇماس.

تەلۋە تاش توپلار.

تەلۋىگە تاياق تۇتقۇزما،

بۇۋاققا ماياق (تۇتقۇزما).

توغرى بولساڭ كېلەر ئامىتىڭ،
ئەگرى بولساڭ سۇنار قاننىڭ.

توغرى كىشى تىلى ئەگرىدىن ئار قىلىدۇ.

توغرىلىق تۆرگە،
ئوغرىلىق گۆرگە.

توغرى ئېشىنى يەر،
ئوغرى ئېشىنى (يەر).

توكۇرنىڭ مېڭىشى تولا،
گاچىنىڭ ناخشىسى (تولا).

توڭگۇزنى يۇساڭمۇ توڭگۇز.

تۇغما قارىغۇغا تۇخۇمۇ قارا.

تۇل خوتۇننىڭ دەردى تولا،
تۆھمەتخورنىڭ ئەرزى (تولا).

تۆگىدە تىز يوق،
جالاپتا يۈز (يوق).

تۆھمەتخور ئۆز كېيىنىنى يەيدۇ.

تۈز يەردىن لاتقا چىقىرىپتۇ،
سىلىق يەردىن پۇتاق (چىقىرىپتۇ).

تۈلكىنىڭ ئوۋىسىغا ئىشەنمە، سىمىڭ پىمىڭ
مۇغەمبەرنىڭ توۋىسىغا (ئىشەنمە).

تىلەمچىدىن پۇل سورىما، تېپىۋالغىنىڭىزغا
ئادەھلىدىن يول (سورىما).

جالاپ پەرىشتەنىمۇ ئازدۇرار.

جاھانغا پاتىمغان گۆرگە پاتار.

جاھىللىق - جان ئازابى.

جىمغورنىڭ تەدبىرىگە باق.

چاپاننىڭ ئالدى پېشى بۇرۇن يىرتىلار.

چەت بىنامنىڭ تۈلكىسى كۆپ،
خۇشامەتچىنىڭ كۈلكىسى (كۆپ).

چەرچەندە ئېشەك ئۆلۈپتۇ دېسە،
تېرىسىنى مەن سويغان دەپتۇ.

چۈشەك بىر،
چۈش باشقا.

چۈشەكنىڭ تارلىقى تارلىق،
كۆكۈلنىڭ تارلىقى خۇرلۇق.

چېقىمچىغا چەكسى يوق،
غەيۋەتخورغا ھېچنېمە يوق.

چىت ئاجىز بولسا،
چىۋىنىڭ كۆڭلى پوققا چۈشۈپتۇ.

خام كىشىنى خۇشامەت خاراڭ قىلار.

كىشىنىڭ كىشى ئۆلكىدە تىلىمىز.

خەلپەم كۆلمەيدۇ، شىخە لىخىسىمۇ ئۆزىنىڭ ئىسمىگە
كۈلسە تېلىقىپ كېتىدۇ. (مەنىسى ئۆزىنىڭ ئىسمىگە)

خوتەنلىكنىڭ پۇشايمىنى كىيىن كېلەر. (مەنىسى)

خورەك تارتساڭ يالغۇز يات. (مەنىسى)

خورىكى يوغاننىڭ تۇمىقى ئىلمەك قوزۇقتا.
خۇشامەتچى تەمەخۇر كېلەر،
يالغانچى باھانە خۇر (كېلەر).

خۇشامەتچىنىڭ ئالىقىنى تەرلەيدۇ. (مەنىسى)

داراڭ - دۇرۇڭ ئات كۆتۈرەر، (مەنىسى)
جىمىخۇر پۇت كۆتۈرەر،
شىر - شىر ئادەم ئۆلتۈرەر. (مەنىسى)

دورامچۇقنىڭ ئاغزى پۇچۇق. (مەنىسى)

دىلى توغرىنىڭ تىلى توغرى،
دىلى ئەگرىنىڭ تىلى ئەگرى. (مەنىسى)

دىلى پاكىنىڭ تىلى پاك.
دىنى قېيىقنى ئىت تونۇيدۇ. (مەنىسى)

رەمچى سالىدۇ رەمنى،
ئىچىڭگە سالىدۇ غەمنى. (مەنىسى)

ساختىپەز سەيلىگە چىقسا،
بوستاندا بۇلبۇل سايرىماس. (مەنىسى)

ساددا سىر ساقلىنالماس،
نامرات پۇل ساقلىنالماس. (مەنىسى)

سادىن ئادەمنىڭ سىرى تىلدا،
پۇختا ئادەمنىڭ سىرى دىلىدا. (مەنىسى)

ساراڭ ئالدىرسا كۈلەر. (مەنىسى)

ساراڭغا شۇتا بەرسەڭ ئاسمانغا چىقىمەن دەيدۇ.
ساراڭنىڭ ئوڭ - تەتۈرى يوق. (مەنىسى)

ساراڭ يۈگۈرگەن يەرگە ساقمۇ يۈگۈرۈپتۇ.
ساق ئادەمنى ساراڭ دەۋەرسە،
بىر چىشلەمدىن كۆشى ساراڭ بولار.

سالاغا پاتىمىغان كۆرگە پاتمايدۇ. (مەنىسى)

سەن ئېلىپتەك توغرى بولساڭ،
ھىچ بالا يوقتۇر ساڭا. (مەنىسى)

لام ئېلىپتەك ئەگرى بولساڭ،
ھەر بالا باردۇر ساڭا. (مەنىسى)

شەيتاندىن ئادەم شەيتىنى يامان.
شوخ بولساڭ مازاغا چىق،
بىكار بولساڭ بازارغا (چىق).

غەيۋەتچى غەيۋەت قىلمىسا كۆڭلى تىنماس.
قاپاقتا نېمە بولسا تېشىغا شۇ تېپەر.

قاراقچىنى مارقىچى بابلاپتۇ،
ماراقچىنى يالاقچى بابلاپتۇ. (مەنىسى)

قارا كۆڭۈل ئادەمنىڭ دۈمبىسىدە تۈشۈك
ئاچساڭمۇ ئىچىگە يۈرۈك چۈشمەس.

قارا كىگىزنى يۇغان بىلەن ئاقارماس. (مەنىسى)

قارىغۇ ئاڭلىغاننى قويماس،
ساغرى كۆرگەننى قويماس. (مەنىسى)

قارىغۇ ساققا يول كۆرسىتىپتۇ،
قارىغۇ ساققا يول كۆرسىتىپتۇ. (مەنىسى)

قۇلىقى بار گاس، (مەنىسىدە رەھىمەت ئۆلىمىنىڭ تىلى بار گاچا.

قۇۋنىڭ سۆزى قۇيرۇقلۇق.

قېرىغا نان پايدا قىلماس، (پايدا قىلماس).
ئوغرىغا ئانت (پايدا قىلماس).

قېرى يىقىلسا يۆتەل چىقىدۇ،
كاج يىقىلسا جېدەل چىقىدۇ.

قىرىق كىشىدىن قىيىق كىشى يامان.

قىلىتىرىقىسىز بېلىق بولماس،
كەمچىلكىسىز ئادەم (بولماس).

كۆرمىگەننىڭ غۇچىسى تولا،
مەينەت خوتۇننىڭ بوغچىسى (تولا).

كۆز بويامچى تۈلكە بولۇر،
ئەل ئىچىدە كۈلكە بولۇر.

كۆز كۆڭۈلنىڭ كۆزىنىكى،
كۆڭۈلسىزدىن كۈلكە چىقماس.

كۆڭۈل كەڭ قەسىر،
كۆڭۈلنىڭ ئالىسى ئىچىدە.

كېچىسى جۆيلۈگەك،
كۈندۈزى سۆزلۈگەك.

كىچىك باشقا مانا دوپپا،
يوغان باشقا قېنى دوپپا.

كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئاچقان خۇدانىڭ دۈشمىنى.

كىشىنىڭ ئىسلى ئۆلگەندە بىلىنەر،

قارىغۇغا ئەينەك بەرسەڭ رەھىمىتى يوق.
قارىغۇ يول باشلىيالماس.

قارىغۇنىڭ قولىنى ئۇزۇن.
قارىغا قارا يۇقماس.

قارقاشنىڭ چىشى ئوتتۇز ئىككى.

قاغىنىڭ قېرىسىنى بىلگىلى بولماس،
ئادەمنىڭ ئالىسىنى (بىلگىلى بولماس).

قاغىنىڭ ئېقى يوق.
سەيپۇڭنىڭ سېقى يوق.

قالماق ئېتى بوغۇز يېمەس،
بوغۇز يېسە توۋرىنى تېشىر.

قان بىلەن كىرگەن خۇي،
جان بىلەن چىقار.

قاۋان قارلىقتا ئۆلىدۇ،
يامان خارلىقتا (ئۆلىدۇ).

قەسەمخۇرنىڭ يۈزىدە قان يوق.

قوپال ئادەمدىن كۆتەك ئايلانسۇن.
قورسىقى كەڭ ئادەم تاتلىق ئۇخلايدۇ.

قوي ئوغرىسىنىڭ كۆپىنچە قاسساپ.
قۇرۇق سۆلەتتىن.

قۇرۇق سېۋەت ياخشى.
قۇشنىڭ يامىنى تورغا كىرۈر.

قۇشنىڭ يامىنى تورغا كىرۈر،
يۇرتقا پاتىمغان گۆرگە كىرۈر.

ئاتنىڭ خۇيى مىنگەندە (بىلىنەر)، رۇقماقە
گاپنىڭ گېپى تۈگمەس.

گەپنى قىلماڭ ھايتاققا

ئالا قاقار پايپاققا. رۇقماقە ئىپادىسى

گۆشنىڭ كاۋىپى تاتلىق، ئاتلىق (تاتلىق)

خوتۇننىڭ جالىپى (تاتلىق). ئاتلىق رۇقماقە

گۆشنى يېگەنمۇ ئوغرى، شۇرپىسىنى ئىچكەنمۇ ئوغرى.

گۈمبەزگە ياڭاق ئاتساڭ يوسىلاپ چۈشەر.

ماختانچاقنىڭ مېزى چۇۋۇق.

ماڭالماس ئېتىدىن كۆرىدۇ، يازالماس خېتىدىن (كۆرىدۇ).

ماتىنىڭ قىيمىسى ئىچىدە.

مەست بىلەن ماڭساڭ ماڭ، نەس بىلەن ماڭما.

مەستىن ساراڭمۇ قورقىدۇ.

مەست يىگىتكە قېرى خوتۇن قىز كۆرۈنۈپتۇ.

مەستنىڭ داۋاسى ئۇيقۇ.

مەن قورقىمەن دۆڭدىن، گەپ قىلمىغان مۆڭدىن.

مۇشتى قاتتىقىدىن قاچما، باغرى قاتتىقىدىن قاچ.

ناجىنىڭ دوستى يوق.

ئوتنىڭ ئەسكىسى بۇدۇشقاق،

نەپسى ياماننىڭ كۆزى يوق، قارانىيەتنىڭ يۈزى يوق.

نەشكەشنىڭ كاللىسى سوقا، ئەپيۈنكەشنىڭ ماڭلىقى دوقا.

نەپسى ياماننىڭ چۈشى بۇزۇق، كۆڭلى قارىنىڭ ئىشى بۇزۇق.

ھاراقكەش ئۆلپەت، كەلتۈرەر كۈلپەت.

ھاڭگا ئېشەكنىڭ بۇنى قېرىماس، خوتۇنباغنىڭ كۆزى (قېرىماس).

ھاياسىزغا كۈندە تاماشا، ھەر ئادەمدە بىر مىجەز.

ھەركىم ئۆز ئەيىبىنى بىلمەس، ھەسەتخۇردىن بەختىڭنى يوشۇر.

سۇ خەنچىدىن دەرىخىڭنى (يوشۇر)، ھەسەتخۇرنىڭ ئاغزىدا ئىت كۈچۈكلەپتۇ.

ھەسەتخۇرنىڭ دىلى قارا، قەسەمخۇرنىڭ يۈزى (قارا).

ھەسەتخۇرنىڭ قايغۇسى كۆپ، ھەييارنىڭ كۈچى ئاز.

ھىيلە قىلغان تۇتۇلار، توۋا قىلغان قۇتۇلار.

ھىيلىگەرنىڭ كۆزى قىسسىق، ھىيلە قىلغۇچىنىڭ كۆزى قىسسىق.

ئوتنىڭ ئەسكىسى بۇدۇشقاق،

ئادەمنىڭ ئەسكىسى ئۇرۇشقا. ئوغرىنىڭ كۆزىگە ئەسكىنىڭ ئۆزىگە كۈندۈزمۇ كېچە.

ئوغرى «مەن توغرا» دەپتۇ.

ئويۇنچىنىڭ قورسىقى توق. چىنىشى پەلەنچە.

ئۇپا چىرايىنىڭ تاپقىنى توپا چىرايىنىڭ.

ئۇرۇقنىڭ ئوسىلى تېرىق.

ئادەمنىڭ ئوسىلى سېرىق. ئادەمنىڭ ئوسىلى سېرىق.

ئومۇ مەست، بۇمۇ مەست، مەستنىڭ «خەير - خۇش» ى تۈگىمەس.

ئۇيالمىغان باخشى بولۇر، باغرى تاش ئادەم ساقچى بولۇر.

ئۆچكىنىڭ مويى تۈگىمەس، بەڭگىنىڭ ئويى تۈگىمەس.

ئۆزىنىڭ ئەيىبى ئۆزىگە كۆرۈنمەس، كۆزىنىڭ ئەيىبى كۆزىگە (كۆرۈنمەس).

ئۆزى يۈزسىزنىڭ سۆزى تۈزسىز.

ئۆلەرمەننىڭ كۆزىدىن قورق.

ئۆيدە ئوسۇرۇپ ئۆگەنگەن تويدىمۇ ئوسۇرار.

ئېتى يوق چېپىشقا، ئىشتىنى يوق چېپىشقا.

ئېشەككە مۇڭگۈز چىقسا ئۆسۈپ ئۆلتۈرەر.

ئېشەكنىڭ ئەسكىسى سىيگەك، ھاياسىز خوتۇن كۈلگەك.

ئىچى تارغا دۇنيامۇ تار.

ئوسما قويغان قېشى يوقنىڭ ئىشى، چىلاپ يېگەن چىشى يوقنىڭ ئىشى.

ئوغرى بىلەن يولداش بولما، خوتۇن بىلەن سىرداش بولما.

ئوغرى تۇمان ئىزلەيدۇ، ئىچى تار گۇمان (ئىزلەيدۇ).

ئوغرى تۇن يېرىمدە، پىتىنخور كۈپكۈندۈزدە.

ئوغرى قورقسا ناخشا ئېيتار.

ئوغرى كىرەر جايىنى ئەمەس، قاچار جايىنى كۆزلەيدۇ.

ئوغرى گۇمانخور، زالىم توقماقچى.

ئوغرىلىق قىلغان، يەرگە قارايدۇ.

ئوغرىلىق قىلساڭ يالغۇز قىل، ئىككى بولساڭ بىرى ئايغاق.

ئوغرىنىڭ بالىسى كاسىپ، موللىنىڭ بالىسى ئوغرى.

ئوغرىنىڭ بىر يۈزى قارا، مال ئىگىسىنىڭ ئىككى يۈزى (قارا).

ئوغرىنىڭ ئېتى يوق، ئوغرى ئوغرىلىغىلى نەرسە تاپالمنسا.

ئۆز تۇمىقىنى ئوغرىلايدۇ.

ئوغرى «ئوغرىنى تۇت!» دەپ ۋارقىراپتۇ.

ئىچى تارنىڭ ئىچىدە توڭگۇز قاتىرار. بۇغا
مەنە: قاتىرار.

ئىچى تارنىڭ ئىچىگە تېرىق پاتماس.
مەنە: «پاتما» نەمە «تېرىق» نەمە

ئىزا ئىشتىكىنىم - غىزا يېگىنىم،
دەشنام يېگىنىم - بەش نان يېگىنىم.

ئىزىڭدىن تىكەن ئۇنسىمىڭ قىلىنساڭ لېمە
ئەۋلادىڭنىڭ پۇتى يارا.

مەنە: «ئىزىڭدىن تىكەن ئۇنسىمىڭ قىلىنساڭ لېمە»
مەنە: «ئەۋلادىڭنىڭ پۇتى يارا»

ئىككى پۇت تەڭ ماڭالماس بىلىمە قىلىنەنەك
مەنە: «ئىككى پۇت تەڭ ماڭالماس بىلىمە قىلىنەنەك»

ئىككى تەنتەك ئەلگە سىغماس، تەنتەك مەنە
ئىككى تۆرە تۆرگە (سىغماس) مەنە: «ئىككى تەنتەك»

ئىككى چېقىمچى بىر بولسا خىل رەھىمەت
ئاقىل ئەرنى داردا كۆر. مەنە: «ئىككى چېقىمچى بىر بولسا خىل رەھىمەت»

ئىككى ئۇيغۇر بىر بولسا رەھەت قىلىنساڭ
چاقچىقى تۇش خالىتىدا. مەنە: «ئىككى ئۇيغۇر بىر بولسا رەھەت قىلىنساڭ»

ئىككى ياخشى قوشۇلسا رەھەت قىلىنساڭ
بىر - بىرىگە دوست بۇلار، مەنە: «ئىككى ياخشى قوشۇلسا رەھەت قىلىنساڭ»

ئىككى يامان قوشۇلسا
بىر - بىرىگە ئۆچ بۇلار. مەنە: «ئىككى يامان قوشۇلسا بىر - بىرىگە ئۆچ بۇلار»

ياخشى ئادەم بىر ئۆلىدۇ، تىرىلمەيدۇ، مەنە: «ياخشى ئادەم بىر ئۆلىدۇ، تىرىلمەيدۇ»

يامان ئادەم مىڭ ئۆلىدۇ، بىلىنمەيدۇ.
مەنە: «يامان ئادەم مىڭ ئۆلىدۇ، بىلىنمەيدۇ»

ياخشى ئادەمنى كۆرمەك پەرز.
مەنە: «ياخشى ئادەمنى كۆرمەك پەرز»

ياخشى بىلەن دوست بولساڭ
ياخشى يولغا باشلايدۇ. مەنە: «ياخشى بىلەن دوست بولساڭ ياخشى يولغا باشلايدۇ»

ياخشى بىلەن يۈرسەڭ كۈندە بازار،
يامان بىلەن يۈرسەڭ كۆڭۈل ئازار. مەنە: «ياخشى بىلەن يۈرسەڭ كۈندە بازار، يامان بىلەن يۈرسەڭ كۆڭۈل ئازار»

ياخشى تېپىپ سۆزلەيدۇ،
توپلاپ رەتلىگۈچى: مەمتېلى سايت

يامان كۆپۈپ (سۆزلەيدۇ) بىلىمە قىلىنساڭ

ياخشىدىن ئۈلگە قالار، رەشپە ناخپىيە لىمە
ياماندىن كۈلكە (قالار) رەشپە ناخپىيە لىمە

ياخشىغا ياخشىلىق قىلساڭ ئېسىدىن كەتمەس، مەنە
يامانغا ياخشىلىق قىلساڭ يېنىڭدىن كەتمەس، مەنە

ياخشىغا ئىشارەت،
يامانغا جۇۋالدۇرۇز. مەنە: «ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز»

ياخشىغا نەزەر،
يامانغا ھەزەر. مەنە: «ياخشىغا نەزەر، يامانغا ھەزەر»

ياخشىنى كۆرۈپ پىكىر قىل،
ياماننى كۆرۈپ شۈكۈر قىل. مەنە: «ياخشىنى كۆرۈپ پىكىر قىل، ياماننى كۆرۈپ شۈكۈر قىل»

ياخشىنىڭ ياخشىسى يوق بولسا رەھەت
ياماننىڭ ياخشىسى يوق بولسا رەھەت

ياخشىنىڭ سۆزى كېپىل،
ياماننىڭ ئۆزى كېپىل. مەنە: «ياخشىنىڭ سۆزى كېپىل، ياماننىڭ ئۆزى كېپىل»

ياخشىنىڭ سۆزى قايماق،
ياماننىڭ سۆزى توقماق. مەنە: «ياخشىنىڭ سۆزى قايماق، ياماننىڭ سۆزى توقماق»

ياخشىلىق قىل، ماختانما. مەنە: «ياخشىلىق قىل، ماختانما»

ياخشىلىق - مېھرىگىياھ،
يامانلىق - شۈمبۇيا. مەنە: «ياخشىلىق - مېھرىگىياھ، يامانلىق - شۈمبۇيا»

ياخشى كىشىنىڭ ئاچچىقى تاۋار ياغلىق قۇرۇغچە.
ياخشى ھەممە ياخشى كۆرەر. مەنە: «ياخشى كىشىنىڭ ئاچچىقى تاۋار ياغلىق قۇرۇغچە، ياخشى ھەممە ياخشى كۆرەر»

ياسانجۇق ياسانغۇچە توي تارايتۇ. مەنە: «ياسانجۇق ياسانغۇچە توي تارايتۇ»

ياش بۇزۇلسا قېرىغاندا تۈزىلەر، مەنە: «ياش بۇزۇلسا قېرىغاندا تۈزىلەر»

قېرى بۇزۇلسا قاچان (تۈزىلەر) بىقسەنە، مەنە: «قېرى بۇزۇلسا قاچان (تۈزىلەر) بىقسەنە»

سەيلە قىلىشقا چىقىپ تۇراتتى. بەزىدە ئەلىشىرگە ئۇنى ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسىدىن بەكرەك ياخشى كۆرىدىغان قېرى خىزمەتكار ھاشىم ھەمراھ بولۇپ چىقاتتى. لېكىن، كۆپىنچە ھاللاردا ئەلىشىر ئۆزى يالغۇز سەيلەگە چىقاتتى. ھاشىمنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى سەت، لېكىن ناھايىتى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. كۆزى ئالغاي، ئۆزى قوپالراق كەلگەن بۇ دورداي كالىپۇك ئادەم غەزەپلەنگەندە ناھايىتى قورقۇنچلۇق، مېھىر - مۇھەببەت مەسىلىسىدە ناھايىتى مۇلايىم ئىدى.

بىر چاغلاردا غىياسىدىن ئۇنى قازىنىڭ ناھەق ئەيىبلىشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھاشىم ئۇنىڭ ئەبەدىي سادىق خىزمەتكارى بولۇپ قالغان. بۇ قېتىمقى ئۆيگە قايتىش ئىشىدا ئۇنىڭغا پۈتۈن كارۋاننى ساقلاش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى. چوڭ كارۋان يوللىرىدا قاراقچىلار پات - پات ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئالغاي ھاشىمنىڭ كۆزلىرى ناھايىتى ئۆتكۈر ئىدى. ئۇنىڭ قولى قۇم بارخانلىرىدىكى قۇملارنىڭ شىرىلىدىغان ئاۋازلىرىنىمۇ پەرق قىلالايتتى. بىر كۈنى ئەلىشىر ئۇنىڭدىن ئوت - چۆپلەرنىڭ قانداق ئۆسۈپ بارغانلىقىنى ئاڭلامسىز؟ - دەپ سورىغانىدى. قول - بىلەكلىرى كۈچلۈك ھاشىم قىلىچۈزۈلۈپ ئۇستا ئىدى. ئۇ كۆپىنچە يوللارنى تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزاقلارغا ئىلگىرىلەپ كېتەتتى. ئۇ بىرىنچى بولۇپ قۇدۇقلارنى تاپاتتى، قونۇش ئۈچۈن قۇلايلىقراق جايلارنى تاللايتتى، سۆكسۈكلەرنى ئىزدەپ تاپاتتى.

ئەلىشىر ئەمدى بۇ قېرى خىزمەتكارنى كەم كۆرىدىغان بولۇپ قالدى. ئەمما، ھاشىم ئەتىگەنلىكىلىرى بالىنى بۇرۇنقىدەكلا ئۆزى ئويغىتاتتى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ يوشۇرۇپ قويغان سۇدىن ئىچكۈزۈپ، ئاندىن يورغا ئېتىنى يېتىلەپ ئالدىغا ئەكەلپ بېرەتتى. بۈگۈن ئەتىگەنلىكىمۇ خۇددى شۇنداق بولدى. كېچىسى ئەلىشىر ياخشى ئۇخلىيالمىدى، ئۇ كېچىچە توڭۇپ چىقتى، گۈلخاننىڭ ئوتى پەقەت ئۇنىڭ بىر تەرىپىنىلا ئىسسىتقاندى. ئەتراپى بولسا سوغۇق قۇم قاپسىۋالغانىدى. بۇ قۇملارنىڭ بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن قىزىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەلىشىر چېدىردا ئانىسىنىڭ قېشىدا يېتىشقا ئۇنىمايتتى. ئانىسى ئەلىشىرنىڭ دادىسىغا شىكايەت قىلىۋىدى، دادىسى: «بالا چېنىقسۇن، ئۇ توققۇز ياشقا يېقىنلاپ قالدى، مېنىڭ ئوغلۇم لاتا ئەمەس، ئەركەك بولۇشى كېرەك» دەپ جاۋاب بەردى.

ھاشىم يورغىنى ئېلىپ كەلدى. ئەلىشىر سوغۇقتىن ھەم ئۇيقۇسىزلىقتىن شۈمبەرەپ تۇرۇپ ئېگەرگە ئېسىلىپ ئاتقا مىندى، شۇنىڭدىن كېيىن كارۋان ئاستا - ئاستا يولغا چىقتى. تاڭ شەپقى ھەممە تەرەپنى سارغۇچ رەڭگە كىرگۈزدى، ھەتتا ئاسمانمۇ سارغۇچ رەڭگە كىرگەنىدى. بۇ رەڭلەر ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىپ ئاسمان كۆك تۈسكە كىرىشكە باشلاۋاتاتتى. ئەمما، قۇم چاڭلىرى دەستىدىن ئۇنىڭغا قاراش قىيىن ئىدى. كارۋانلار قۇم بارخانلىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن يورغا ئاتقا مىنگەن ئەلىشىر يوغان بىر تۆگىگە يېتىشىۋالدى. تۆگە ئۈستىگە تاي - تاي يۈكلەر ئارتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە ئەلىشىرنىڭ ئاپىسى ئولتۇرغانىدى. بالا بېشىنى كۆتۈرۈپ: «تاي بېشىمەن ئاتقا، سەنمۇ، سەنمۇ» - دېگەن سۆزنى ئاڭلىدى. ئاپىسى يۈزىنىڭ تۆۋەن قىسمىنى توسۇپ تۇرغان چۈمبەلنى سەل ئېچىۋىدى، ئەلىشىر ئاپىسىنىڭ قانداق ئازابلانغانلىقىنى كۆردى. ئەلىشىر: «ئەلىشىر، جېنىم ئوغلۇم، سەن تاماق يېدىڭمۇ؟» دېگەن سۆزنى ئاڭلىدى.

ھەئە، ئاپا، ھاشىم قورسىقىمىنى تويدۇرۇپ قويدى ھەم ماڭا سۈمۈ بەردى. ئۆزۈمنى ناھايىتى ياخشى سېزىۋاتىمەن، ئېتىمىمۇ خۇددى شۇنداق. قاراڭ بۇ قانداق ياخشى مېڭىۋاتىدۇ.

ئەلىشىر ھەقىقىي ئەھۋالىنى يوشۇرغانىدى. تۈنۈگۈندىن بۇيان بىرەر ياخشىراق قۇدۇق ئۇچرىمىغانىدى. يولۇچىلارغا ئۇچرىغان بىردىنبىر قۇدۇقنىڭ سۈيى تۈزلۈك بولۇپ، چىققاچقا، ئۇنىڭدىن پەقەت تۆگىلەرلا سۇ ئىچكەنىدى. ئادەملەر بىلەن ئاتلار ئۇسسۇزلۇقتىن قىيىنلىققا باشلىغانىدى. يولغا ئېلىۋېلىنغان بىر ئاز سۇ ھەممە كىشىگە ئېھتىياجلىق تەقسىم قىلىنغانىدى. ئەمما، ئەلىشىر دادىسىنى دوراپ:

— ئۇنى ئاياللار بىلەن بالىلارغا بېرىڭلار، — دەپ ئۆز ئۈلۈشىدىن ۋاز كەچكەنىدى. ھاشىم ئۇنى بىر يۈتۈم سۇ ئىچىشكە ئاران ماقۇل قىلدى. بۇ نەرسە ئۇنى تېخىمۇ ئۈستىمۇۋەتتى.

كارۋان ئۈزۈنغا سوزۇلۇپ كېتىۋاتتى. ھاشىم ھەممىنىڭ ئالدىدا ئىدى. ئەلىشىر ئەڭ ئارقىدا كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ ئالدىدا تۆگىلەر ئىرغاڭلىشىپ قەدەم تاشلايتتى، بۇ نەرسە ئەلىشىرگە چەكسىز سوزۇلۇپ كەتكەندەك تۇيولاتتى. كۈن بارغانسېرى ئىسسىماقتا ئىدى.

قۇم كۆزلەرنى قاماشتۇراتتى. ئەلىشىر كۆزلىرىنى بىردەم يۈمۈپ، بىردەم ئاچاتتى. ئەمما، ئۇ ئۇيقۇسىزلىقنى زادىلا يوقىتالمىدى. ئۇ يۈگەننىڭ تىزگىنىنى پۈتۈنلەي قويۇۋېتىپ، ئاتنى ئۆز ھالىغا قويۇپ بەردى.

«ئالغا، ئارقىغا، ئالغا، ئارقىغا، ئالغا، ئارقىغا...» دەپ بىر خىل رىتىمدا تەكرارلايتتى ئەلىشىر ئۆزىچە، ئالدىدا كېتىپ بارغان تۆگىلەرگە ئارتىلىغان تاي - تاي يۈكلەرگە، ئاتلىق ئادەملەرگە قاراپ، ئۇنىڭ تامىغى قۇرۇپ كەتكەنىدى. بىردىن ئۇنىڭ كۆزىگە ئۇلارنىڭ ھىراتتىكى بېغىدىكىگە ئوخشاش مۈزدەك، سۈپسۈزۈك كۆل سۈيى كۆرۈنگەندەك بولدى. مانا شۇ سۇدىن قېنىپ ئىچسەڭ!... ئۇيقۇسىراپ كەتكەن ئەلىشىر ئاتنىڭ بويىغا يېتىپ، ماغدۇرسىزلىنىپ كەتكەن بارماقلىرى بىلەن ئۇنىڭ يايلىدىن تۇتۇۋالدى. ئات ئۆزىنى ناقۇلاي سېزىپ، بىر سىلكىنىدى - دە، چاپسان مېڭىپ كەتتى.

ئەلىشىر ئېگەردىن سىيرىلىپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئەمما، بۇنى ئۆزى سەزمەيتتى. ئۇ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنىدى.

ھاشىم سۇ ئىزدەپ ناھايىتى ئالدىغا ئۇزاپ كەتتى. بارخانلارنىڭ چوققىلىرى شامالدا كۆتۈرۈلگەن قۇم ئۇچقۇنلىرى بىلەن قاپلانغانىدى. ھاشىم: «بوران چىقامدىكىنە؟» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋېدى، شۇئاندا ئىسسىق شىۋىرغان چىقىپ، بىر ئاز ۋاقىتقىچە ھاۋا قۇم بىلەن قاپلىنىپ، كۆزگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي قالدى. كۈن قاراڭغۇلاشتى ۋە ناھايىتى يوغان، يورۇق قۇياش خۇددى مىستىن ياسالغان كىچىك بىر ئايدەك بولۇپ قالدى. ھاشىم ئۆز ھاياتىدا بۇنداق بورانلارنى كۆپ قېتىم كۆرگەنىدى ۋە بۇ بوراننىڭ ئۇزاق داۋاملاشمايدىغانلىقىنى دەررۇلا بىلدى. بۇنداق چاغلاردا باشنى ئوربۇلىپ، جىم تۇرۇش كېرەك ئىدى. بىراق، ئاتنى تىنچلاندۇرۇش ناھايىتى تەس بولدى. ھاشىم ئۇنىڭ كۆزىنى چەكمىنىڭ پېشى بىلەن توستى، شۇنداق بولسىمۇ ئات تىترەشتىن توختىمىدى.

بوران چەتلەپ ئۆتۈپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەردىدۇر ئۇزاق بىر يەرلەردە شىددەت بىلەن چىقىۋاتاتتى.

ھاشىم ئۆز كارۋانىدىن خېلى ئۇزاقلاپ كەتتى. ئەمما، بوران توختاپ، بىر ئاز ۋاقىت پۈتكەندىن كېيىنلا ئۇ بىر قۇدۇققا ئۇچرىدى. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئېتىنى سۇغاردى، كېيىن

ئۇ ئورنىدىن تۇردى ۋە قىزىپ كەتكەن قۇمغا دەسسەپ ئالغا قاراپ ماڭدى. ئۇ كارۋاننىڭ ئىزى بىلەن كېتىۋاتىمەن، - دەپ ئويلايتتى. ھەممىدىن دەھشەتلىكى ئۇسسۇزلۇق ئىدى. ئەلىشىر تۈكۈرۈكىنى يۇتتى. ئەمما، ئۇ يېپىشقاق بولۇپ، قۇم يۇقۇپ قالغان لەۋلىرى يېرىلىپ كەتكەنىدى. بۇرۇنلىرىنىڭ تۆشۈكلىرىمۇ قۇم بىلەن تولغانىدى. كۈننىڭ كۆزنى قاماشتۇرغۇچى نۇرىدا كۆزلىرى ئىختىيارسىز يۈمۈلۈپ كەتمەكتە ئىدى. ئەتراپنىڭ ھەممىسى ئادەم كېسەل ۋاقتىدا چۈشمە كۆرىدىغان مەنزىرىگە ئوخشايتتى. لېكىن، ئۇ كۆزنى سەل - پەل ئېچىپ، بىردىنلا يېقىن يەردە - ئوڭ تەرەپتە پالما دەرەخلىرى بىلەن ئورالغان ھالدا كۆكىرىپ تۇرغان بىر ۋادىنى كۆرۈپ قالدى. ئەلىشىر شۇ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، چاپسان مېڭىپ كەتتى. ئۇ ھارغىنلىقتىن ئاران - ئاران ماڭاتتى. بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئارام ئېلىۋېلىش ئۈچۈن سەل - پەل ئولتۇراتتى - دە، يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ، ئالغا قاراپ ماڭاتتى. ۋادا بىرقەدەممۇ يېقىنلاشمىدى. كۆزگە ياپېشىل پالمىلار ۋە پارقىرىغان سۇ كۆرۈنەتتى. ئەلىشىر چىدامسىزلىقتىن نالە قىلدى ۋە يۈگۈرۈپ كەتتى. ئىسسىق ھاۋا ئۇنىڭ يۈزىنى كۆيدۈرۈۋېتىدىغاندەك تويۇلاتتى. ئۇ ماغدۇرسىزلانغان ئاياغلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرەلمەي، قۇمغا يىقىلىپ چۈشتى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، كۆزىنى ئېچىپ قاراپ، ئالدىدا ھېچنېمە يوقلۇقىنى كۆردى. ئۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي ئەتراپىغا قارىدى، قولى بىلەن كۆزلىرىنى سۈرتتى، ئەمما سەراپ ئىزىنى غايىب بولغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھالسىزلانغان ۋە ئۈمىدسىزلىككە ئەلىشىر قاتتىق نالە قىلدى. ئەتراپنىڭ ھەممىسى ئىسسىق - ئۇسساپ كەتتىم، ئۇسسۇزلۇقتىن - ئۆلمەن! كېيىن ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى - دە، بىر مىنۇتچە كۆزىنى يۇمغان ھالدا تۇردى؛ كېيىن يەنە كۆزىنى ئېچىپ ئالدىغا قارىغانىدى چوڭ بىر قارا نەرسىنى كۆردى. «ئېھتىمال ئېتىم چۆلدە يىقىلىپ قالغاندۇ؟ - دەپ ئويلىدى بالا، - ياق، بۇ ھاڭ تاشقا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە قانداق قىلىپ ھاڭ تاش بولسۇن؟ ياكى بولمىسا ئۇ دەرەختۇر؟»

ئەلىشىر بۇنىڭغا شۇنچىلىك قىزىقتىكى، ھەتتا ئۇسساپ كەتكەنلىكىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويدى، ئۇ ھېلىقى ۋادىدەك بۇمۇ تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كەتمىسۇن دەپ قورققان ھالدا، قارا نەرسىدىن كۆزىنى ئۈزمەي، شۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇ نەرسە جايىدا قىمىرقىلماي تۇراتتى. ئەمما، شۇنىسى قىزىقتىكى، ئەلىشىر يېقىنلاشقانسېرى ئۇ نەرسە خۇددى كىچىكلىشىۋاتقاندەك^① كۆرۈنەتتى.

بالا چۈشىنىكسىز نەرسىگە تېزلىك بىلەن يېتىپ كەلدى ۋە ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي، تاشتەك قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. بۇ سۇ قۇيۇلغان چاناچ ئىدى. ئۇلارنىڭ كارۋىنىمۇ مۇشۇنداق چاناچلار بىلەن تەمىنلەنگەنىدى. ئەلىشىر ئېغىر چاناچنى قولغا ئالدى.

- بۇ بىزنىڭ قاپ، كارۋان مانا مۇشۇ يەردىن ئۆتۈپتۇ! مەن توغرا يول بىلەن كېتىۋېتىمەن!

ئەلىشىر ئاران دېگەندە قاتتىق قېيىشلارنى يېشىپ، قاپنىڭ ئاغزىنى ئاچتى - دە، ئەڭ ئالدى بىلەن قولىنى سۇغا تىقتى. ئۇ نەملەنگەن بارماقلىرىنى يالاپ، ئاندىن يۈزىنى سىلىدى، كېيىن بېشىدىن دوپپىسىنى ئالدى - دە، ئۇنىڭغا يىلىپ قالغان سۇدىن تولدۇرۇپ ئېلىپ، ئاچ كۆزلۈك بىلەن ئىچتى. بۇ سۇ ئۇنىڭغا جەننەتتىكى ئىچملىكتەك بولۇپ كۆرۈنىدى. ئۇ دوپپىسىنى يەنە بىر قېتىم تولدۇردى، بىراق ئاغزىغا يېقىن ئەكېلىپ ئىچمىدى. ئۇ بىر قېتىم سۇغا قېنىۋالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلىشىر: «سۇ ماڭا يەنە كېرەك بولۇپ

① چۆلدە بولىدىغان ئىزىك ماددە: نەرسىلەرگە يېقىنلاشقانسېرى، ئۇلار ھەجىنى جەھەتتىن كىچىكتەك بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

قالدۇ. دادام ھەرقاچان ئاچ كۆزلۈك ياخشىلىققا ئېلىپ بارمايدۇ، دەيتتى» دەپ ئويلىدى. سۇ ئىچكەندىن كېيىن ئەلىشىر ئۆزىگە دەرمان كىرگەنلىكىنى سەزدى ۋە كارۋاننىڭ ئارقىسىدىن يەنە يۈگۈرمەكچى بولدى. ئەمما، چاناچى تاشلاپ كېتىشكە ئۇنىڭ كۆڭلى ئۈنمايتتى. ئەلىشىر ئۇنى كۆتۈرۈپ باقماقچى بولدى. لېكىن، ئۇ ئويلاپ بۇنداق ئېغىر يۈك بىلەن ئۈچ قەدەممۇ ماڭالمايدىغانلىقىنى چۈشەندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە يولنى يوقىتىپ قويغاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالدى. بالا ئۆپ - چۆرىسىگە قارىغان ھالدا، قورققىنىدىن قېتىپ تۇرۇپلا قالدى.

قۇياش تېخى خېلى ئېگىزدە بولسىمۇ، ئۇنىڭ نۇرى ئانچە قىزدۇرالمىتتى. يىراقتىن ئىككى ئاتلىق كۆرۈندى. قۇملارنى تۈزۈتۈپ، ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ئەلىشىرنىڭ قېشىغا كېلىشكە ئىككى يۈز قەدەمچە قالغانداتوختاپ، ئۆپ - چۆرىسىگە قاراشقا باشلاشتى. ئۇلارنىڭ بىرسى ھاشىم ئىدى. قاپنى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان بالىنى ئۇ ئاۋۋال كۆرۈپ قالدى. خۇدايا! خۇداۋەندە پەرۋەردىگارم، ئۆزۈڭ ساقلاپسەن! - دەپ ۋارقىردى ئۇ ۋە ئېتىنى قامچىلاپ ئوقتەك ئۈچۈپ كەلدى. ھاشىم! ھاشىم! ھاشىم! ئەلىشىر ئاتلىقلارغا قاراپ يۈگۈردى. ئۇ ھاشىمنىڭ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن ئۆزىنى يەردىن كۆتۈرۈپ ئېلىۋاتقانلىقىنى سەزدى. سادىق خىزمەتكارغا يېپىشىپ ئۈنچىقمىدى، پەقەت ھاشىم ئاتقا مىندۈرگەندىن كېيىنلا، ئۇ چۆچۈپ كەتكەندەك بولۇپ: ئىتتىم قېنى؟ - دەپ سورىدى.

ئېتىڭ ساق - سالامەت بار، كۆزۈمنىڭ نۇرى، تېز ئارىدا باشقىلارغا يېتىشىۋالسىمىز... - ئاجايىپ سارايدا بارىمىز - ھە؟ - دەپ سورىدى ئەلىشىر خۇشخۇيلۇق ۋە مۇغەمبەرلىك بىلەن.

بابۇرنىڭ سارىيىدا

ئوبۇلقاسىم بابۇر ئەتراپىغا ئۆزىگە سادىق ئادەملەرنى يىغىش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ پايتەختى ھىراتقا نۇرغۇنلىغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە دوستلىرىنى تارتىشقا باشلىدى. بابۇرغا يېقىن بولغانلارنىڭ ئارىسىدا تېمۇرنىڭ چەۋرىسى - سۇلتان ھۈسەيىنمۇ بار بولۇپ، ئەلىشىر ئۇنىڭ بىلەن دوست ئىدى.

سۇلتان ھۈسەيىننىڭ دادىسى غىياسىدىن مەنسۇر ئەلىشىرنىڭ دادىسى بىلەن يېقىن ئالاقىدە ئىدى. ئۇلار ئىمىلداش ئاكا - ئۇكىلار ھەم پىكىرداش ئادەملەر ئىدى. غىياسىدىن مەنسۇر تېمۇرنىڭ ھاكىمىيەتكىمۇ، ئابروىغىمۇ ئىگە بولالمىغان ئەۋلادلىرى قاتارىغا كىرەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھىراتتىكى ئەنئەنە بويىچە «قۇدرەتلىك ئۆي» دەپ ئاتىلىپ قالغان، لېكىن قۇدرەت بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا بايلىقىمۇ ئىگە بولمىغان ئۆيدە قەدىر ئەھۋال ياشايتتى.

بۇنىڭغا ئۇنىڭ تېمۇر ئائىلىسىدىن چىققان خوتۇنى پىرۈزە بېگىم زادىلا رازى ئەمەس ئىدى. ئېرىگە ئۇ ئۈمىد باغلىماي، ئۆزىنىڭ پۈتۈن شوھرەتپەرەسلىك ئوي - خىيالىنى بالىلىق چېغىدىن تارتىپ ئۇلۇغ مەقسەتكە تەييارلاپ كېلىۋاتقان ئوغلىنىڭ كېلەچىكىگە

باغلىدى. بۇ مەقسەت تېخى ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئەمما، ئۇ ئۆزىنىڭ قىزىققانلىقى بىلەن ئوغلىدا ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىش خاھىشىنى ئويغىتىشقا تىرىشاتتى، ئۇ ئوغلىغا تېمۇر توغرىسىدا سۆزلەپ بېرەتتى. بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن بۇ ئادەمنىڭ نامىنى ئاڭلىغاندا بەزىبىر ئادەملەر ھازىرنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۆپچۆرىسىگە خەۋپسىرەپ قاراشقا مەجبۇر بولاتتى.

ھۈسەيىن ئەلىشىردىن ئىككى ياش چوڭ ئىدى. ئەمما، ياش جەھەتتىكى بۇ پەرقنى ئۇلار ھېس قىلمايتتى. ھەر ئىككىلىسى بىر مەكتەپكە قاتناپ، قۇرئاندىكى سۈرىلەرنى ئوقۇشاتتى. ئەتىگەندە قاراڭغۇ، سوغۇق مەدرىسىگە كېلىشەتتى. بۇلۇڭلاردا ئېلىپبەنى ئاران ئوقۇيالايدىغان ئوقۇغۇچىلار ئولتۇراتتى. ھۈسەيىن بىلەن ئەلىشىر تىرىشچان بولغاچقا موللىسىغا ئەگىشىپ پۈشۈلداپ ئولتۇرۇپ ھەرپلەرنى تەكرارلايتتى ۋە ئۇلاردىن سۆز قۇراشتۇرۇپ ئوقۇشاتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدا ياشتا چوڭراق ئوقۇغۇچىلار ئولتۇراتتى. بۇ ئىككىسى قۇرئاننىڭ پارىلىرىدىكى بەزى يېنىك جۈملىلەرنى ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالغانىدى ۋە چوڭلارنى دوراپ، ئوقۇلۇۋاتقان سۆزلەرنىڭ مۇقاملىرىغا كەلتۈرۈپ باشلىرىنى چايقىشاتتى. بۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئوتتۇراھال ياشتىكى بالىلار ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار «گۈلىستان» نى ① ئوقۇشاتتى. بۇلاردىن سەل نېرىدا بولسا بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتىشقا باشلىغان يىگىتلەر ئولتۇراتتى. بۇلار قۇرئاننى يادقا ئوقۇيالايتتى. ئۇلار موللىسىنىڭ دەرس ئۆتۈشىگىمۇ ئانچە - مۇنچە ياردەم بېرەتتى.

ئەلىشىر بىلەن ھۈسەيىن مەدرىسىدە ئۆتۈلىدىغان بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى ئاللىقاچان ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆتكۈر سوئاللىرى بىلەن موللىسىنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ قويدىغان دەرىجىگە يېتىپ قالغانىدى. بۇ ئىككى بالىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى بىر خىل ئىدى. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى شېئىر يازاتتى، ئات مېنىپ سەيلە قىلىشنى ياخشى كۆرۈشەتتى ۋە ھىراتنىڭ كەلگۈسى شۆھرىتى توغرىسىدا ئارزۇلىرىنى سۆزلىشەتتى. ئۇلار بۇ توغرىلۇق مەكتەپتىن قايتقاندا ساراي بېغىدا سەيلە قىلىپ يۈرۈشكەنلىرىدە كۆپ قېتىم سۆزلەشكەندى. سۇلتاننىڭ باي كۈتۈپخانىسىغا كىرىشكە ئۇلار ئۈچۈن ئىشىك دائىم ئۇچۇق ئىدى. ئۇلار بۇ كۈتۈپخانىدا سائەتلەپ ئولتۇرۇپ ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇشاتتى. — مەن سۇلتان بولۇپ قالسام، - دېدى بىر كۈنى ھۈسەيىن، - سەن مېنىڭ باش كۈتۈپخانىچىم بولىسەن.

— سەن سۇلتان بولامسەن؟

ھۈسەيىننىڭ كۆزى چانقىدىن چىقىپ كېتەي دەپ قالدى ۋە بىر كالىپۇكى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇششاق چىشلىرى يىرتقۇچىلارنىڭ چىشىدەك كۆرۈنۈپ قالدى - دە: — سەن بۇنىڭغا گۇمانلىنامسەن؟ مەن ئۆزۈمدە كۈچ بارلىقىنى سېزىمەن، - دېدى. ئەلىشىر ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قارىدى ۋە:

— ھە، سەن ئەلۋەتتە سۇلتان بولىسەن، مەن جان - دىلىم بىلەن سېنىڭ كۈتۈپخانىچىڭ بولىمەن. ئەمما، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچكىمنىڭ بولمايمەن، ماڭا سەن شۇنداق ۋەدە بەرگىن، - دېدى.

— سەن نېمە دېمەكچىسەن؟ مەن چۈشەنمەي قالدىمغۇ؟

— مەن ئادەملەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى خالىمايمەن. مەن ئۇلارغا

① «گۈلىستان» - پارس ۋە تاجىكلارنىڭ X ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك شائىر سەئىدىنىڭ دىد اکتىك ھېكايىلىرى توپلىمى.

ئەقىلنىڭ، مەرىپەتنىڭ نۇرىنى يورۇتۇپ بېرىشنى ۋە ئۆزۈمۈ ئۆگىنىشنى خالايمەن. سەن بىلەمسەن، سەن ماڭا قارىغاندا تەكەببۇرراق ئىكەنسەن. مەنمۇ زاتىدىنلا رەھبەرلىككە مۇستەھكەم ئىكەنمەن. ئەمما، ئەلىشىر ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى، چۈنكى، دەل شۇ پەيتتە شەھەر ئۈستىدىن بىر توپ قاقىر ئۇچۇپ ئۆتكەنىدى. قۇشلار ئۈچ بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ، شىمال تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى خالىغان جايغا ئىنتىلىپ، ھاۋانى ئەركىن يېرىپ، قەتئىيلىك بىلەن ئۇچۇپ كېتىۋاتقانلىقى ئېنىق سېزىلىپ تۇراتتى. ئەلىشىر ئۇلارنىڭ ئۇچۇشلىرىغا قاراپ بەختىيارلىق ئىلىكىدە كۈلۈپ قويدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۈسەيىننىڭ مۇرىسىگە ئۇرۇپ قويدى - دەپ ۋارقىرىدى. - دەپ ۋارقىرىدى! - دەپ ۋارقىرىدى. شۇنداق قىلىپ ۋاقتى يېتىپ، بۇ ئىككى بالا ئۆزلىرىنىڭ ياشلىرى ۋە ھېسسىياتلىرىدىكى پەرقنى سېزىپ يېتىشتى. ئەلىشىر ياش جەھەتتە تېخى بالا ئىدى. ھۈسەيىن بولسا سارايدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇ ئۇبۇلقاسىم بابۇرنىڭ شۇ ۋاقىتلاردا مېرانشاھنىڭ نەۋرىسى ئابۇسەيىت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سەمەرقەنتكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشكە قاتنىشالمايدىغانلىقى ئۈچۈن يوشۇرۇن يىغلايتتى. ئۇ دوستى ھۈسەيىننىڭ بابۇر بىلەن يارىتىپ قالغان ئابۇسەيىتنىڭ قولىدا خىزمەتتە قالغانلىقىنى ئاڭلاپ تېخىمۇ خاپا بولدى. ئەلىشىر ئۇبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ھۇرۇن، ئاجىز، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تېخىمۇ قولىدىن كەلمەيدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى ئۇ ۋاقىتلاردا بىلمەيتتى. ئوچۇق كۆڭۈل، ياش ئەلىشىر ئۆزلىرىنىڭ ئائىلىسى ۋە شەخسەن ئۆزىگە، سۇلتان ھۈسەيىنگە بابۇرنىڭ قىلغان مېھرىبانلىقى ئۈچۈن چەكسىز مىننەتدار ئىدى. دوستىنىڭ مەككەلىكى توغرىسىدا ئويلاپ قالغاندا، بۇ ئوي ئەلىشىرگە ناھايىتى ئېغىر تۈيۈلاتتى. ئۇ بارا - بارا ھېچكىمگە ئارىلاشمايدىغان، دائىم قاپقىنى سېلىپ يۈرۈيدىغان ۋە سەگەكلىشىپ يۈرۈيدىغان بولۇپ قالدى، مانا شۇنداق ھالەتتە يۈرگەندە ئۇ ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئۆز سەزگۈلىرىنى شېئىردا ئىپادە قىلدى. ئەلىشىر ئېلىغا يەتمىگەن بۇ ياش بالىنى بۇنداق چوڭقۇر مەنىلىك، تەسىرلىك شېئىرلارنى يازىدۇ، دەپ ئويلار؟ ئۇنىڭدا خۇددى ئىلھام بۇلىقى ئېچىلغاندەك بولدى. ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك يېڭى - يېڭى مىسرالارنى يېزىشقا باشلىدى.

زەمىرە

ئەلىشىر يالغۇزلۇقنى خالاپ، پات - پات باغنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ كېتەتتى ۋە تاشلىنىپ قالغان باراڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ ئولتۇرۇپ شېئىر يازاتتى. يازنىڭ ئىسسىقىدا چىۋىنلار ھۇرۇنلۇق بىلەن غىمىلدايتتى؛ يېنىك شامالدا دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى شىلدىرلايتتى؛ قەيەردىدۇر ئېشەكنىڭ قاتتىق ھاڭرىغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئەلىشىر ئۆزىنى پۈتۈن جاھاندىن ئايرىلىپ، چۆللەردە ئادىشىپ قالغاندەك ھەمدە ئېگىز كۆك ئاسماندا ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك كىتابىدا ئوقۇغان قۇشلاردەك پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. ئۇ دادىسى يىرتىپ تاشلىغان كىتابىنى كۆپ قېتىم ئەسلىدى. قۇشلار پادىشاھى سۈمرۇغنىڭ سىرلىق مەملىكىتىنى ئەلىشىر ناھايىتى بەختلىك ۋە ئۆزى شۇنچە ئارزۇ قىلغان مەرىپەت دۇنياسى دەپ تەسەۋۋۇر قىلدى. بۇنداق بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن

ئىزدىنىش ۋە جاپالىق ئەمگەك قىلىش كېرەك دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بالا ئۆز پىكىر ۋە سەزگۈلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سۆز خەزىنىسىدىن ئەڭ كېرەكلىك ۋە ئەڭ تەسىرلىك سۆزلەرنى تاللىۋېلىپ، ئەگەر بۇ سۆزلەرنىڭ بىرەرسىنى ئېلىۋەتسە ياكى ئورنىدىن يۆتكىۋەتسە پىكىرگە تەسىر يېتىدىغان قىلىپ، رەتلەشكە ۋە شۇ تەرىقىدە تۈزەشكە ھەرىكەت قىلاتتى. خۇددى بىنانىڭ خىشلىرىدەك بۇ سۆزلەرمۇ شېئىرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە مەزمۇن پۈتۈنلۈكىنى ساقلىشى كېرەك ئىدى.

ئەلىشىم بەزىدە ئىككى مىسرا ئۈستىدە بىرنەچچە سائەتلەپ ئولتۇرۇپ، ۋاقتىنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنى بىلمەي قالاتتى. ھەتتا، قورسىقىنىڭ ئاچقانلىقىنىمۇ سەزمەيتتى - دە، تاماق ۋاقتىنىڭ بولغانلىقىنىمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ قوياتتى. پەقەت قېرى ھاشىملا ئۆز پەرزەنتىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇ ئەلىشىمگە تاماق ئەكىلىپ بېرەتتى. بەزىدە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئالتە ياشلىق نەۋرىسى زەمىرەمۇ كېلەتتى. زەمىرە يېقىنىدىلا يېزىدىن كەلگەنىدى. ئۇنىڭ يېزىدىكى تۇل ئانىسىغا يېتىملارنى تەربىيەلەش ئېغىر كەلگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا بۇ بىچارە تۇل ئانا ئۆزىنىڭ ئەڭ كىچىك، سۆيۈملۈك قىزى زەمىرنى باي خوجايىنىلىرىنىڭ ئۆيىدە بېقىلىپ كېتەر دېگەن ئۈمىدە ھاشىمنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىۋەتكەنىدى. ھاشىم ئەلىشىمنى كۆپرەك تاماق يېيىشكە زورلاپ، نەسەتلەر قىلىشقا باشلىغاندا زەمىرە مايسىلارنىڭ گۈل - گىياھلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ، كېپىنەكلەرنى تۇتۇپ، گۈللەرنى ئۈزۈپ، پەرۋاسزلىق بىلەن ناخشا ئېيتىپ يۈرەتتى. قىزىل گۈللۈك كۆينەك كىيىۋالغان بۇ قىزنىڭ ئۆزىمۇ كېپىنەككە ئوخشايتتى. كۆينىكىنىڭ ياقىسىدىن قاپقارا چاچلىق بېشى چىقىپ تۇراتتى، ئون ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن چېچى بولسا بېلىگىچە چۈشەتتى. بوۋىسى ئۇنى چوڭلارنىڭ ئالدىدا مۇلايىم ھەم ئەدەپلىك بولۇشقا ئۆگەتكەنىدى. ئەمما، ئەلىشىمنى ئۆز ئاكاىلىرىنىڭ بىرسىگە ئوخشاتقانلىقتىن زەمىرە تارتىنمايلا ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، قورقماي گەپ قىلىۋېرەتتى. ئەلىشىرمۇ قىزلارغا ئانچە ئېتىبار قىلماسلىق كېرەك، دېگەن ئومۇمىي قائىدىگە ئېتىبار قىلماي، بۇ قىز بىلەن سۆھبەتلىشىۋېرەتتى.

زەمىرەمۇ بەزىدە ئەلىشىمنىڭ قېشىغا بوۋىسى ھاشىم بولمىغان ئەھۋالدىمۇ كېلىۋېرەتتى. بۇنداق چاغلاردا بۇ قىزنىڭ نازۇك قوللىرىغا ۋە جاراڭلىق ئاۋازىغا ئۆگەنگەن، يولۋاس دەپ نام قويغان قېرى ئىتى بىللە كېلەتتى. زەمىرە ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، زەمىرە ئۆزىنىڭ قىزىق گەپ - سۆز ۋە ھەرىكەتلىرى بىلەن ئەلىشىمنى ھەيران قالدۇراتتى.

— ئۆز ئۆيۈڭدىن بۇنچە يىراقتا تۇرۇش سېنى زېرىكتۈرمەمدۇ؟ - دەپ سورىدى ئەلىشىم بىر كۈنى زەمىرەدىن.
 — قىز ئۇنىڭغا قارا كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى: ... چىرايلىق باغمۇ بار... بوۋاممۇ شۇنداق مېھرىبان! — بۇ يەردە گۆش، نان كۆپ... چىرايلىق باغمۇ بار... بوۋاممۇ شۇنداق مېھرىبان! ئانىسى يادىغا كېلىپ، كۆڭلى بۇزۇلغان بولسا كېرەك، ئۇنىڭ كۆزلىرى ياشقا تولۇپ، لەۋلىرى تىترەپ كەتتى؛ ئۇ ھاياجىنىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن يۈگۈرۈپ كەتتى. ئىت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلىشىرمۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، يىراقتىن كۆينىكى قىزىرىپ كۆرۈنۈپ كېتىۋاتقان قىزنى قوغلاپ يەتمەكچى بولدى. ئۇ ئادەملەر دەسسەپ يول قىلىۋەتكەن مايسىزارلىق بىلەن يۈگۈردى. زەمىرە بارغانسېرى ئۇزاقلىشىپ كېتىپ باراتتى؛ ئۇ باغنىڭ مۇشۇ كەمگىچە ئۆزى بېرىپ باقمىغان بىر چېتىگە بېرىپ قالغانىدى. بىردىنلا قىزنىڭ ئالدىدا كەڭ بىر سۈنئىي

كۆل كۆرۈندى. زەمىرە قورققۇدەكمۇ ۋە بىرەر نەرسىنى ئويلىغۇدەكمۇ بولماي، يۈگۈرۈپ كەتكەن بويىچە كۆلگە سەكرىدى. بىر ئاز ۋاقىتقىچە سۇ ئۈستىدە بىر قىزىل نەرسە كۆرۈندى - دە، ئارقىدىن قىز ۋارقىراپ سۇغا چۆكۈشكە باشلىدى. ئارقىدىن ئەلىشىر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سۇغا سەكرەش ئۈچۈن ئۆتىكىنى يېشىپ بولا - بولماستىنلا يولۋاس زەمىرەنىڭ كۆيىنىكىدىن مەھكەم چىشلەپ، ئۇنى سۇدىن تارتىپ چىقىشقا باشلىدى. زەمىرە ئەلىشىرنىڭ ئالدىدا ئۈستۈشى ھۆل ھالدا تىترەپ تۇراتتى. ئەلىشىر دەيدۇ: - بوۋامغا ئېيتما، - دەپ ئۆتۈندى ئۇ ئەلىشىردىن، چاچلىرىنى سىلكىپ تۇرۇپ. ئەلىشىر - كۆيىنىكىڭنى قانداق قىلسەن؟ ھۆل بولۇپ كەتتىغۇ. ئەلىشىر دەيدۇ: - يامغۇر ياغدى دېگىن. ئەلىشىر بۇ ساددا ھىيلىگەرلىككە كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئەلىشىر دەيدۇ: - بۇنداق ۋاقىتتا يامغۇرنىڭ يېغىشى ئەجەبلىنەرلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇنىسىمۇ باركى، ھاشىم ئاتا بىزدىن ئۈچ يۈز قەدەمچىلا نېرىدا، ئۇ يەردە ھېچقانداق يامغۇر ياغمىدى! شۇنى ئېسىڭدە چىڭ تۇت، ھېچقاچان يالغان سۆزلەشكە بولمايدۇ. قورقۇنچاق ئادەملەرلا يالغان سۆزلەيدۇ، سەن بولساڭ باتۇر قىزغۇ. سۇغا سەكرەشتىن قورقىمىدىڭ. ئەلىشىر دەيدۇ: - ۋاي ئەمدى سەكرەيمەن!

ئەمدى چاپسان ئۆيگە بېرىپ كىيىمىڭنى يۆتكىۋال. قېنى كىم ئالدىدا بارىدىكىن! شۇنىڭدىن كېيىن ئاۋۋال ئەلىشىر، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن زەمىرە ۋە قۇيرۇقىنى شىپاڭلىتىپ ئىت ماڭدى - دە، ئۆيگە يۈگۈرۈشتى. ئەلىشىر دەيدۇ: - شۇنداق قىلىپ ھاشىم چۈش ۋاقتىدىكى قۇياش ئىسسىقىدا كۆينەك تېزلا قۇرۇپ قالدى، شۇنداق قىلىپ ھاشىم نەۋرىسىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى بىلمىدى. ئەلىشىر قىزدىن بۇنىڭدىن كېيىن ھېچقاچان ئۇنداق ئىشنى قايتا سادىر قىلماسلىقى توغرىسىدا ۋەدە ئېلىپ، ئۇنى كەچۈردى ۋە ھاشىمغا ھېچنېمە دېمىدى. ئەلىشىر دەيدۇ: - بۇنىڭدىن كېيىن ھېچقاچان بۇنداق ئىش تەكرارلانمايدۇ! - دەپ قەتئىي ۋەدە بەردى قىز. ئەلىشىر دەيدۇ: - ھەتتا ئارقاڭدىن جىنلار قوغلىسىمۇ تەكرارلىماسەن؟ ئەلىشىر دەيدۇ: - زەمىرە بىر ئاز ئىككىلىنىپ تۇرۇپ، كېيىن: - ئەلىشىر، سەن نېمە ئىش قىلىۋاتىسىز؟ - دەپ سۇئال قىلدى. ئەلىشىر دەيدۇ: - ھە، چۈنكى، سۇدىمۇ جىنلار بار. ئەلىشىر دەيدۇ: - ئەلىشىر قىزىقىپ يەنە ئۇنىڭدىن سورىدى: - سەن سۇدا نېمە كۆزدۈڭ؟ ئەلىشىر دەيدۇ: - زەمىرە يالغان ئېيتىشقا باشلىدى: - خۇددى چۆچەكلەردە ئېيتىلغاندەك سارايلار بار ئىكەن، ئايىمۇ نۇر چېچىپ تۇرىدۇ، - دەپ ئۆز سۆزىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى قىز، - ئاينىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن جىنلار ئۇسسۇلغا چۈشۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇلار مېنى ئۆزلىرىنىڭ يېنىغا چاقىرىشتى. ئەلىشىر دەيدۇ: - سەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشنى خالىمىدىڭمۇ؟ ئەلىشىر دەيدۇ: - زەمىرە ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى ۋە: - سەن نېمە ئىش قىلىۋاتىسىز؟ - دەپ سۇئال قىلدى. ئەلىشىر دەيدۇ: - بېرىشقا ئۈلگۈرەلمىدىم، - دەيدى ئۇ، بىر ئاز ئۈنچىقماي تۇرغاندىن كېيىن، - مېنى يولۋاس تۇتۇۋالدى، كېيىن سەن مېنى سۇدىن تارتىپ چىقاردىڭ. ئەلىشىر دەيدۇ: - مەن سېنى ھەرقانداق ۋاقىتتا قۇتۇلدۇرىمەن! - دەيدى ئەلىشىر قىزغىنلىق بىلەن، مەن بىلەن تۈز تۈتۈپ ئاكا - سىڭىل بولۇشنى خالامسەن؟ ئەلىشىر دەيدۇ: -

بۇنىڭ ئېمە ئىش ئىكەنلىكىنى زەمىرە بىلمەيتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلىشىر ئۇنىڭغا تەپسىلىي چۈشەندۈردى: — بىزدە شۇنداق گەپ بار، ئەگەر سەن بىرەر كىشىنىڭ تۈزىنى يېگەن بولساڭ، شۇنىڭ ئائىلىسىگە مەڭگۈ سادىق بولۇشۇڭ كېرەك. تۈز بولسا يەرنىڭ ئەڭ قىممەتلىك سوۋغىسى. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشىغا بىر گۇۋاھچى كېرەك بولۇپ قېلىۋېدى، ئۇلار ھاشىمنى ئارىلاشتۇردى. —

ئىككىنچى كۈنى باغدا ئەلىشىرنىڭ ياخشى كۆرىدىغان بارىڭدا ئاكا - ئۇكا بولۇش مۇراسىمى بولدى. ئەلىشىرگە ھاشىم تۈزى بېرىۋېتىپ: — بالىلىرىم، ياخشىلىق ھەم ھەققانىيەت ئۈچۈن تۈز تۇتۇپ ئاكا - سىڭىل بولۇڭلار، - دېگەندە ھاشىمنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق ئالامىتى جىلۋىلەندى.

ئەلىشىر تەنتەنلىك يوسۇندا زەمىرەگە بېشىنى ئەگدى - دە، ئۇنىڭغا تۈزى بەردى ۋە: — ماڭا ئۆمۈرۋايەت سىڭىل بولغىن، - دېدى. بۇ ئىش ئۆزىگە قىزىق بىر ئويۇندەك تۇيۇلغان بولسىمۇ، زەمىرە يەنىلا جاۋاب تەرىقىسىدە ئۆزى يادلىۋالغان سۆزلەرنى ئېيتتى: — مانا مۇشۇ پاك تۈز ھەققى ئۈچۈن مېنىڭ ئەبەدىي ئاكام بولغىن.

سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن ئايرىلغاندىن كېيىنكى بۇ يازمۇ مانا مۇشۇنداق ئۆتتى. ئەلىشىر باشقا يېڭى دوستلارنى تېپىشقا كۆڭۈل بەرمىدى. ئۇ ئۆز قەلبىدىكى مۇلايملىقنىڭ بىر قىسمىنى زەمىرەگە بېغىشلايتتى. زەمىرنى كۆرگەن چاغدا ناخشا ئېيتقۇسى، شېئىر يازغۇسى، رەسىم سىزغۇسى كېلەتتى. ئۇ بىر كۈنى زەمىرنىڭ كېيىنەك قوغلاپ يۈرگىنىنى تەسۋىرلەپ بېرىدىغان بىر پارچە سۈرەتنىمۇ سىزغانىدى.

ئەمما، ئۇنى ھەممىدىن بەكرەك كىتابلار خۇشال قىلاتتى. ئۇ ئۆزى ياخشى كۆرگەن شېئىرلارنى نۇرغۇن قېتىم تەكرارلاپ ئوقۇيتتى ۋە بەزىدە ئۇلارغا جاۋاب تەرىقىسىدە شېئىرلارنىمۇ يازاتتى. بۇنداق يېزىلغان شېئىرلار ئۇنىڭدا خېلى كۆپ توپلىنىپ قالغانىدى.

ئەمما، ئەلىشىر ئۇلارنى تېخى بىرەر كىشىگە كۆرسىتىشكە جۈرئەت قىلالماي يۈرەتتى. ئەلىشىرنىڭ ئاتا - ئانىسى سەپەرگە چىقىپ كەتكەندى. دادىسى سېبىزئۇارغا ھاكىم بولۇپ تەيىنلەنگەندى. ئۇلار ئەلىشىرنى ئوقۇشىمۇ قالدۇرماستىن ئۈچۈن ھىراتتا قالدۇرۇپ كەتكەندى. خۇراساننىڭ بۇ پايتهختىدە مەيدانغا كەلگەن كۈتۈپخانا بولسا ئەينى چاغدا دۇنيادىكى ئەڭ باي كۈتۈپخانلارنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

سۇلتان ئۇ بۇلقا سىم بابۇرنىڭ ئۆزىمۇ شەخسەن بۇ بالىنى ھېچنېمىگە موھتاج قىلماسلىققا ۋەدە بەرگەندى. غىياسىدىن كىچىكنىڭ ھىراتتىكى ئۆيى بىلەن بېغىغىمۇ ئەلۋەتتە بىرەر ئىشەنچىلىك ئادەمنىڭ قارشى لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلىشىر بىلەن ئۆي ۋە باغنى سەمىي - سادىق ھاشىمنىڭ غەمخورلۇق قىلىپ تۇرۇشىغا قالدۇرۇپ كېتىشتى. گەرچە بۇ ئادەم ئىشەنچىلىك تايانچ بولسىمۇ، ئەمما سۆيۈملۈك ئوغلىنى ئويلىغىنىدا ئانىنىڭ كۆڭلى چىدىمايتتى؛ ئۇ ئوغلىغا خەت - خالتا ئەۋەتىشتە ھەر قانداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىناتتى. مۇشۇنداق ئەۋەتىلگەن خەتلەرنىڭ بىرى ئەلىشىرنى ناھايىتىمۇ خۇشال قىلدى. خەتنى دادىسى سېبىزئۇاردا ئۆزغەزەللىرى بىلەن نام چىقارغان شائىر ئەمىرشاھى بىلەن يېقىندىن تونۇشقانلىقى توغرىسىدا يازغانىدى. ئەلىشىرنىڭ شېئىرىيەتكە قىزىقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەمىرشاھى ئۇنىڭ ئاتا - ئانىلىرىغا ئۆزىنىڭ تېخى يېقىندا يېزىپ تۈگەتكەن غەزىلىنى ئەلىشىرگە ئەۋەتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ. بۇ خەتكە جاۋاب يازماقچى بولۇپ ئەلىشىر يېرىم كېچىگىچە ئولتۇردى. ئەتىگەنلىكى باشقىلار ئۇنىڭ

قولدا قەلەم تۇتۇپ، قولىزمىسىغا بېشىنى قويۇپ ئۇخلاۋاتقان ھالدا كۆرۈشتى. ھاشىم بالىنى سەھەردىكى تاتلىق ئۇيقۇدىن ئويغىتىۋېتىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، ئۇنى تۈزۈكرەك ياتقۇزۇپمۇ قويمىدى، ئەمما بۇ بالا شۇنداق قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەندىكى، ھەتتا دەرىزە تۈۋىدە زەمىرنىڭ ئېيتقان جاراڭلىق ناخشا ئاۋازىمۇ ئۇنى ئويغىتالمىدى.

سۇلتان ھۈسەيىننىڭ قايتىشى

كۈتۈلمىگەندە سەمەرقەنتتىن: «ھۈسەيىننىڭ تاغىسى سۇلتان ئۆۋەيس ئابۇسەيىتقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپتۇ. غەزەپلەنگەن ئابۇسەيىت ھۈسەيىننى ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىدىن ئون ئۈچىنى سېپىل ئىچىگە قاماپ قويۇپتۇ» دېگەن دەھشەتلىك خەۋەر تارقالدى. پىرۇزا بېگىم ساراغا كەلدى، ئۇ كىيىملىرىنى يىرتىپ تۇرۇپ، بابۇردىن ئۆزىنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتىشنى يالۋۇرۇپ ئىلتىماس قىلدى.

— تېمۇرنىڭ چەۋرىسى بولغان ئوغلۇمنىڭ قىيىنچىلىقىغا يول قويمايەن! ۋاي شورۇم قۇرۇسۇن، مېنىڭ شورۇم قۇرۇسۇن! بالىنى نېمە ئۈچۈن سەمەرقەنتتە قالدۇرغان بولغىنىڭلار؟

پىرۇزا ئابۇسەيىتنىڭ قۇدرىتى ۋە بايلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ، ئۆزىنىڭ بالىنى قالدۇرۇشقا قوشۇلغانلىقىنى ھازىر تامامەن يادىدىن چىقارغانىدى. بابۇر بۇ يىغلاۋاتقان خوتۇنغا يىرگىنىچ بىلەن قاراپ:

— ئەگەر ئۆز تەلىپىڭنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقىشىغا ئىشەنسەڭ، سەمەرقەنتكە بار. مەن سېنى ئۆز ئەۋلادىمىزغا لايىق بولغان قورال — ياراغ بىلەن تەمىنلەيمەن.

— مەن ھۈسەيىننى ئالدىڭغا ئېلىپ كېلىمەن ۋە ئۇ يەنە سېنىڭ سادىق خىزمەتكارىڭ بولىدۇ، — دېدى دەرھال خاتىرجەم بولغان ھالدا پىرۇزا. رەھىم قىلىشقا كېلىشىپ، ئۇنى ئۆزىگە ئېلىپ كېلىشكە رەھبەرلىك قىلدى.

ئابۇسەيىت ئىككى توغقان سىڭلىسىنىڭ يالۋۇرۇشلىرىغا كۆنۈپ، ھۈسەيىننى ئازاد قىلدى. پىرۇزا:

— ھۈسەيىن ئەمدى ھېچقاچان ئابۇسەيىتقا قارشى قوزغىلاڭ قىلمايدۇ، — دەپ قەسەم ئىچتى.

تۇتقۇنلارنىڭ قايتىپ كېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن بابۇر زىياپەت ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەلشىر بىلەن ھۈسەيىن خۇشال ھالدا كۆرۈشتى. شۇ ئارقىلىق ئۇلار ئۆز ھېسسىياتلىرىنى، يوشۇرماقچىدى. ئايرىلغاندىن كېيىن بۇلاردا كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولغانىدى. ئەمما، بالىلار بىر-بىرىنى ئىلگىرىكىدەكلا ياخشى كۆرۈشەتتى. شۇنداقسىمۇ سىرتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ سۆزلىرى قانداقتۇر بىر يەردىن چىقماسلىقتەك ئەھۋال سېزىلىپ تۇراتتى. ھۈسەيىن بالاغەتكە يەتكەن بولۇپ، يۈرۈش-تۈرۈش، ئاۋازى، قىلىقلىرىغا قارىسا ئۇ جەڭچىگە ئوخشايتتى. ئەلشىر بولسا ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ جىددىيلىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى، ئۇ ھەتتا دوستىغا ئۆزىنىڭ يېڭى شېئىرلىرىنىمۇ ئوقۇپ بەرمىدى. چۈنكى، ھۈسەيىننىڭ ئاۋازى ئۇنىڭغا مەسخىرە قىلغاندەك سېزىلەتتى. ئويچان، ئېغىر بېسىق ئەلشىر يالغۇزلۇقنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ يالغۇز ئۆزى قولىغا قەلەم ئېلىپ باغدا

ئىلگىرىكىدە كلا سائەتلەپ ئولتۇراتتى. بىراق، ئاشۇ يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە دەرەخلەرنىڭ قانداق ئىشلىدىرلايدىغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى قولدىن بەرمەي، يىپەكسىمان قەغەزگە نېمىلەرنى يازغانلىقىنى ھېچكىمگە، ھەتتا ھۈسەيىنگىمۇ ئېيتىپ بەرمەيتتى. گەرچە دوستلۇقنى بۇرۇنقىدە كلا دۇنيادىكى ھەممە ھېسسىياتلاردىن ئۈستۈن قويسىمۇ، يەنىلا ئەلشىر ئۆزىنىڭ يالغۇز بولۇشىنى خۇشاللىق دەپ بىلەتتى. بىر كۈنى ھىرات يولىدىكى تېڭىدا شەرەپپىددىن ئەلى يەزدى ئەلشىرنىڭ بالىلىق چاغلىرىدىكى دەپتىرىگە چاقچاق قىلىپ:

بىر ئەسكەر ئىكەنمەن، ئەمما مەيگە سۇجۇپ قىلغۇچىلارنى،
 ئەيىب ئەتمە مەيدە يار ئەكس نامايان ئولغاي.

دەپ يېزىپ قويغانىدى.

دانا تارىخچى بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى پات - پات ئەسلەپ ئەلشىر: «دوستلۇق ھېسسىياتلىرىغا سادىق بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇق سۆز ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاش كېرەك. دوستلار بىر - بىرىدىن يىراق يەرلەردە تۇرسىمۇ، ئۆزئارا مۇناسىۋىتى يېقىن بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئويلايتتى.

بۇ جەھەتتە سۇلتان ھۈسەيىنگە بىر قانچە قېتىم ئېيتقاندى. ئەمما، ھۈسەيىننى بۇنداق ئوي - پىكىرلەر ئانچە ئويلاندۇرمايتتى. ئۇ ئەلشىرنى چىن كۆڭلىدىن ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇش ئۇنىڭ ئۈچۈن تولىمۇ كۆڭۈللۈك ئىدى. ئەمما، ئۇ چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزمەيتتى.

ئەلشىر ئۆز دادىسىنىڭ ئۆيىدە بولغان شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا ناھايىتى قىزىقارلىق سۆزلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى. شۇ سەۋەبلىك بىر كۈنى سۇلتان ھۈسەيىن ئۆزىمۇ شېئىر يازماقچى بولدى. بۇ تاقەتسىز ئادەم ھەممە نەرسىنى دەرھاللا ئىشقا ئاشۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا، ئۇ گۈگۈم چۈشۈپ، ئاسماندا تۇنجى يۇلتۇزلار پەيدا بولۇشقا باشلىغان چاغدا غەزەل يېزىشقا باشلاپ، ئۇنى يېرىم كېچە بولغاندا تۈگەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ غەزىلىنى كېچىسى چىققان يۇلتۇزغا ئاتىغانىدى. ئەلشىر دوستى يازغان غەزەلنىڭ سىرتتىن قارىغاندا دەبدەبىلىك ئىكەنلىكىنى ماختىدى، لېكىن ئۇنىڭدا يېڭى پىكىرنىڭ يوقلۇقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى.

سۇلتان ھۈسەيىن بۇنىڭغا خاپىمۇ بولمىدى ۋە ئاچچىقمۇ قىلمىدى، پەقەت پەرۋاسىزلىق بىلەنلا: «بۇ غەزەلنىڭ مەنىسىنى ئويلايدىغان ھەممە ئادەم ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىشى كېرەك» دېيىپ بېرىپتۇ.

بۇ غەزەلنىڭ مەنىسىنى بىلىش ئۈچۈن پەيلاسوپ بولماقچى ئەمەسمەن. مېنىڭچە شېئىرىيەت پەقەت سەزگۈلەرنىڭ جان راھىتىلا خالاس. بىلەمسەن ئەلشىر! قەلەملەرنى ئوق خالىتىلىرى بىلەن ئالماشتۇرايلىق، بىزنىڭ ئوۋ قىلىمىغىنىمىزغا خېلى ۋاقىتلار بولۇپ قالدى. ھازىر راسا جەرەن ئوۋلايدىغان ۋاقىت. يىگىتلەرنى يىغىپ ئەتىلىككىلا يولغا چىقىمىز، - دېدى.

ئوۋ

بىزنىڭ تال سەھەردە كۈل رەڭ ئاسمان بارغانسېرى كۆكۈش رەڭگە كىرىشكە باشلىغان چاغدا كىشىلەرنى توپلاش ئۈچۈن تال-تالتات قىلىپ كانايىلار چېلىندى.

ھۈسەيىننىڭ ئەلىشىر بىلەن ئوۋغا چىقىش توغرىسىدىكى ئۆتۈنۈشىنى سۇلتان مېھرىبانلىق بىلەن قوبۇل قىلدى. ئوبۇلقاسىم بابۇر بۇ بەلغى ناھايىتى مۇلايملىق بىلەن قارايتتى. بالىدىكى ئۆزىگە قارىتا ئىشەنچ ۋە قەتئىيلىك سۇلتاننى ئۆزىگە تارتىۋالغانىدى. بۇ خىل ئەھۋاللار سۇلتاننىڭ ئۆزىدە يوق ئىدى. تېخى كامالەتكە يەتمىگەن بۇ ياش بالا سۇلتانغا كۈچلۈك تايانچ بولىدىغاندەك تۇيولاتتى. ئۆز دۆلىتىنى كېڭەيتىش، پارچىلىنىپ كەتكەن زېمىنلارنى بىرلەشتۈرۈش توغرىسىدا بەزىدە تۇيۇقسىز ئارزۇ - ئىستەك قوزغىلىپ قالغان چاغلاردا ئۇ سۇلتان ھۈسەيىننى ئۆزىگە ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدىغان باتۇر جەڭچى بولىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

دۆلەت خىزمىتىگە ئەلىشىرمۇ قوبۇل قىلىنغانىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شەخسەن ئۆزى ئوبۇلقاسىمدىن ئوۋغا قاتنىشىش توغرىسىدا رۇخسەت ئالغىلى كەلگەنىدى.

— ھە، غىياسىدىن كىچىكنىڭ ئوغلى! — دەپ سالاملاشتى ئۇنىڭ بىلەن ئوبۇلقاسىم، — ئەگەر سەن بىزنىڭ خاندانىمىزغا داداڭغا ئوخشاش سادىق خىزمەت قىلساڭ، ئاللاتائاللا سېنى ئۆز غەمخورلۇقىدىن چەتتە قالدۇرمايدۇ. بوپتۇ بار، جەرەننىڭ ئەڭ سېمىزىنى ئېتىپ كەل.

سۇلتان ئوۋچىلارغا ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئوۋچىسىنى قوشۇپ ئەۋەتتى. بۇ ئېگىز بويلۇق، كۈچلۈك، سىرتىدىن قارىغاندا رەھىمسىزدەك كۆرۈنىدىغان ئادەم ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ھەتتا دەھشەتلىك ۋەھشىي يولۋاسمۇ ئۇنى كۆرگەندە قورققىنىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويارىمىش. ياۋايى پىلمۇ ئۇنى كۆرگەندە خارتومىنى يەرگە ساڭگىلىتىپ تۇرارمىش.

ئەلىشىر سۇلتان ھۈسەيىننىڭ يېنىدا ماڭدى. ئوبۇلقاسىم بابۇر ئۇنىڭغا پۈتۈن جابدۇقلىرى بىلەن يېڭىدىن بىر ئاتنى سوۋغا قىلغانىدى. ئات تېخى ياخشى كۆندۈرۈلمىگەنىدى، شۇنداق بولسىمۇ ئەلىشىر ئۆزىنىڭ قورقمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئېگەردە سىڭايان ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ خىيالچانلىقى يوقالغانىدى. يېڭى تەسىراتلارغا قىزىققانلىقىدىن كۆزلىرى چاقناپ تۇراتتى. بۇنداق چوڭ ئوۋغا ئۇنىڭ بىرىنچى قېتىم قاتنىشىشى ئىدى. ئەلىشىر سۇلتان ھۈسەيىنگە ھۆرمەت بىلەن قارايتتى، بۇ ئەھۋال ھۈسەيىنگە غەلىتە بولۇپمۇ سېزىلمەيتتى. سۇلتان ھۈسەيىن ئوۋنى ئېتىشقا ئۇستا ئىدى، ئۇنىڭ ئېتىپ كەلگەن جەرەن ھەم ياۋا ئۆردەكلىرىنى سارايدا كۆپ قېتىم پىشۇرۇپ يېيىشكەنىدى.

ئوۋچىلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ بارغۇچى خىزمەتكارلار ئارىسىدا ھاشىممۇ بار ئىدى. ئەلىشىرنىڭ ئۆزىگە بىرەرسىنىڭ ئارتۇقچە غەمخورلۇق قىلىپ كېتىشىنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقىنى بىلگەنلىكتىن ھاشىم ئۇنىڭ كۆزىگە تولا كۆرۈنمەسلىككە تىرىشاتتى، شۇنداقسىمۇ يىراقتىن ئۇنىڭغا ھەر دائىم كۆز - قۇلاق بولۇپ يۈرەتتى. ئوۋغا چىققانلار تاغدا بىر قانچە كۈن تۇرۇپ قالسىدىغان بولغاچقا چېدىرلارنى، قاچا - قومۇچلارنى ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىۋېلىشقانىدى. ھاۋا ئەتىگەنلىكى كۈز ئايلىرىدىكىدەك سوغۇق، كۈن چىققاندىن كېيىن ياز كۈنلىرىدىكىدەك ئىسسىق بولۇپ كېتەتتى.

بىرىنچى قېتىمقى دەم ئېلىش كۈن قايىتقاندىن كېيىن چۆلدە بولدى. ئاتلارنىڭمۇ، ئادەملەرنىڭمۇ قارنى ئاچقاندى. گىلەملەرنى سېلىپ، تااملارنى تەييارلىغۇچە ئەلىشىر بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن ئەتراپىنى سەيلە قىلىپ كەلگىلى كەتتى. ئۇلار شاۋقۇنلۇق لەشكەر گامىدىن

بارغانسېرى ئۇزاقلاشتى. يازنىڭ ئىسسىق قۇياش نۇرىدا يەرلەر يېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، خۇددى ئاغزى ئېچىلىپ قالغان يارلارغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە ئاندا - مۇندا چۆپلەر ئۆسكەن بولۇپ، ئەمەللىرىنىڭ ئاچچىق پۇرىقى دىماغقا گۈپۈلدەپ ئۇرۇلاتتى.

— يەرلەر سۇسىزلىقتىن قاقشاپ كېتىپتۇ، — دېدى ئەلىشىر، — ئەگەر بۇ يەرلەر سۇغۇرۇلىدىغان بولسا، بۇ يەرلەردە ياۋا ئوتلار ئورنىغا دانلىق زىرائەتلەر ئۈنگەن بولاتتى. ئەمما، ھۈسەيىن ئەلىشىرنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىدى، ئۇ پۈتۈن دىققىتى بىلەن چەتتىكى بىر نەرسىگە قاراۋاتاتتى.

— قارا ئەلىشىر، ئەگەر خاتالاشمىغان بولسام، ئاۋۇ يەردە يىلان يۈرۈيدىغۇ دەيمەن... كونا ئارغامچىغا ئوخشاش بىر نېمە بىردەم ئۇزىراپ، بىردەم ئەگرى - بۈگرى قىياپەتكە كىرىپ، تېزلىك بىلەن تىكەنلەر ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. — چاپسان تاياق بىلەن بېشىغا ئۇر! — دېدى ئەلىشىر، — چۆل يىلانلىرى زەھەرلىك بولىدۇ... —

يىلان شۇ ئارىدا ئۇلاردىن يىراقلىشىپ، يەرنىڭ يېرىقىغا كىرىپ غايىب بولدى. — بۇ يەرلەردە قونۇش خەۋپلىك ئىكەن، — دېدى ئەلىشىر ھاياجانلىنىپ، — ئېھتىمال يەنە باردۇر... —

— توختا، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى سۇلتان ھۈسەيىن، — مېنىڭچە بۇ يەردە يىلانلار بولغاندىن كېيىن بىرەر يەردە ئۇلار ساقلاپ ياتقان خەزىنە بولۇشىمۇ مۇمكىن. رىۋايەتلەردە شۇنداق دېيىلىدىغۇ، رىۋايەتلەر ھېچقاچان كىشىنى ئالدىمايدۇ. — ئەلىشىر قاقلاپ كۈلۈۋەتتى ۋە: — رىۋايەتلەر پەقەت رىۋايەتتىكى قەھرىمانلارنىلا ئالدىمايدۇ. مەن يىلان كەينىگە كىرىپ خەزىنە ئىزدىمەسلىكىنى ۋە يىلاندىن زەھەرلەنمەسلىكىنى تەكلىپ قىلىمەن. —

سۇلتان ھۈسەيىن قاپقىنى سالدى، چۈنكى ئۇ ئۆزىگە سۆز ياندۇرغان ئادەمنى يامان كۆرەتتى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەلىشىرنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭغا زاڭلىق قىلىۋاتقاندەك تويۇلدى. ئەلىشىر ئۆز دوستىنىڭ مەجەزىنى ياخشى بىلەتتى. شۇڭلاشقا، تالىشىپ ئولتۇرۇشنى لايىق كۆرمەي، خۇشخۇيلۇق بىلەن: —

— بوپتۇ، ئىزدىسەك ئىزدەپ كۆرەيلى. بۇ يەرلەردە نۇرغۇن قانلىق ئۇرۇشلار بولغان، كىشىلەر راستتىنلا ئۆزلىرىنىڭ بايلىقلىرىنى كۆمۈپ قويغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئۇ چاغلاردا كىچىك بولساممۇ يادىمدا بار، مەرھەمەتلىك سۇلتان شاھرۇخ ئۆلگەندىن كېيىن كارۋانلار مانا مۇشۇ يەرلەر ئارقىلىق بىز ئاتلىرىمىزنى ھىراتتىن ئېلىپ ئۆتكەنىدى. كۆپ ئادەملەر ئۆز يۇرتلىرىنى، ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ چىقىپ، زار - زار يىغلىشىپ، چەت ئەللەردە پاناھ ئىزدىگەنىدى، — دېدى.

قورساقلىرىنىڭ ئاچقانلىقىنى سەزگەن بالىلار لەشكەر گامقا قاراپ مېڭىشتى. قانداقتۇر بىر قىزىل داغ ئۇلارنىڭ ئالدىغا پۇلاڭلاپ كەلمەكتە ئىدى. بارا - بارا يېقىنلاشقاندا ئۇ داغ كىچىككىنە قىزىل كۆينەكلىك قىزغا ئايلاندى.

— زەمىرە! — دەپ ۋارقىرىدى ئەلىشىر، — سىڭلىم بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالدىڭ؟ — زەمىرە ئەلىشىرگە قاراپ بارغانسېرى چاپسانراق يۈگۈرۈپ كېلىۋېتىپ، بىردىنلا توختاپ قالدى. — دە، گويا ئوت - چۆپنى ئۈزمەكچى بولغاندەك يەرگە ئېڭىشتى، كېيىن كەينىگە داچىپ، بىرەر دەھشەتلىك نەرسىگە يولۇققاندەك قاتتىق ۋارقىرىۋەتتى. ئەلىشىر ئۇنىڭ

ئالدىغا شامالداك تېزلىك بىلەن يۈگۈرۈپ يېتىپ باردى. ئاغرىق ئازابىدا ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ بارماقلىرىنى كەرىگەن ھالدا ئوڭ قولىنى يۇقىرىغا كۆتۈرۈپ پۇلاڭلىتىپ: «... دەپ ۋارقىرىدى. ئەلىشىر قىزغا ئېڭىشتى ۋە قىزنىڭ ئوڭ قولىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنىڭ قىزىرىپ ئىشىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى قاننى شورا شقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا يولۋاس ھاۋشىپ سەكرەپ يۈرەتتى. بولۇۋاتقان بۇ ئىشلارغا قىزىقىپ، سۇلتان ھۈسەيىنمۇ دەرھال يېتىپ كەلدى - دە، دوستىغا ھەيران بولۇپ قاراپ قويدى.

«ئوۋچىلارنىڭ لەشكەر گامىدا بىر قىز بالا! ئۇنى ئەلىشىر تونۇيدىكەن! ئۇ نېمە ئۈچۈن قىزنىڭ بارمىقىنى شورايدۇ!» سۇلتان ھۈسەيىن بۇ ئىشلارغا ھەيران بولدى، ئۇ نەپرەت بىلەن ھىجىيىپ قويدى. ئەمما، قىزىقىشى ھەممىنى بېسىپ چۈشۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق ئاياغلىشىدىغانلىقىنى كۈتۈپ، ئۇلارنىڭ يېنىدا قاراپ تۇردى.

«مانا ئەمدى بولدى، - دېدى ئەلىشىر ئاخىر. ئەلىشىر زەمىرىنىڭ كۆيىكىنىڭ ئېتىكىدىن ئىنچىكە قىلىپ يىرتىۋالدى - دە، ئۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يىلان چاققان بارمىقىنىڭ تۇۋىدىن قاتتىق باغلاپ قويدى. بارماق تېخىمۇ قىزىرىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈچىدا قان تامچىسى پەيدا بولدى. ھەممىسى ياخشى بولۇپ كېتىدۇ، دەپ ئويلايمەن. قان كۆرۈندىمۇ، دېمەك، ئۇنىڭ بىلەن بىللە يىلاننىڭ زەھىرىمۇ چىقىپ كەتتى دېگەن سۆز. ئەمدى سىڭلىم، ئىككىمىز تېخىمۇ كۈچلۈكرەك ئاكا - سىڭىل بولدۇق، يەنى قان بىلەن قەسەم ئىچىشتۇق.

قىز ئەمدى يىغىسىنى توختاتقاندى، ئۇ سەل تىترەپ تۇراتتى. «بۇ نېمە ئىش؟ - دەپ سورىدى سۇلتان ھۈسەيىن. ئۇنى يىلان چېقىۋاپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن يىلان چاققان يەردىن قاننى شوراپ چىقىرىۋېتىشكە ئالدىرىدىم. قىز ئۆلۈمىدىن قۇتۇلۇپ قالدى دەپ ئويلايمەن. زەھىرى بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالدىك؟»

زەمىرىنىڭ ياش ئەگىپ تۇرغان كۆزلىرى نۇرلۇنۇپ كەتتى. «مېنى ھاشىم بوۋام ئېلىپ كەلدى، ئۇ مېنى ئاپامنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمەن دېگەنىدى. ئەمدى ئىتىمۇ ھاۋشىمايتتى، ئۇ گويا ئۆزىنىڭ خوجايىنى ۋە سۆيۈملۈك خېنىمىنى قۇتۇلدۇرغانلىقىنى چۈشەنگەندەك، ئىللىق كۆزلىرى بىلەن ئەلىشىرگە قاراپ تۇراتتى.

سۇلتان ھۈسەيىن ھاياجانلانغان ھالدا خىتاب قىلدى: «بۇ يەردىمۇ يىلان بار ئىكەن! ئېھتىمال، بۇ ھېلىقى بىز كۆرگەن يىلاننىڭ ئۆزىدۇ؟ قەيەردىدۇر بىر يەردە ئەلۋەتتە خەزىنە كۆمۈلگەن بولۇشى مۇمكىن؟! نامازدىگەر ۋاقتى بولۇپ قالغاندى، تاماق پىشۇرۇلۇۋاتقان گۈلخانلاردىن چىقىۋاتقان ئىس ئادەمنى ئۆزىگە جەلب قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن پاللىلار لەشكەر گامقا ئالدىراشتى. ئەلىشىر زەمىرىنى يېتىلەپ ماڭدى. سۇلتان ھۈسەيىن بۇلارغا قاراپ قويۇشنىمۇ ئۆزىگە مۇناسىپ ئىش ئەمەس دەپ قارايتتى.

ئوۋچىلارنى گىلەملەر ئۈستىگە سېلىنغان داستىخاندىكى لەززەتلىك تااملار كۈتمەكتە ئىدى. ھاشىم ئەلىشىرنى چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن ئاتقا مىنىپ تۇراتتى، دەل شۇ چاغدا ئەلىشىرنىڭ ئۆزى يىغلاۋاتقان زەمىرىنى يېتىلەپ يېتىپ كەلدى. چۈنكى، زەمىرىنىڭ يەنە

بارمىقى ئاغرىپ، ئۆزى تىترەشكە ۋە كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىشقا باشلىغانىدى. نېمە؟
 — بەختسىزلىك! — دەپ ۋارقىرىۋەتتى ھاشىم، نەۋرىسىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى
 بىلگەندىن كېيىن، — ۋاي جانابى ئالىيلىرى، تېۋىپنىڭ بۇ بالىنى كۆرۈپ بېقىشىغا
 ئىجازەت بېرىڭ، — دەپ مۇراجىئەت قىلدى ئۇ سۇلتان ھۈسەيىنگە، چوڭلارغا مۇراجىئەت
 قىلغاندەك. بىرەر بەختسىزلىك يۈز بېرىپ قالسا ئەسقاتىدۇ دېگەن ئۈمىد بىلەن بىللە ئېلىپ
 كەلگەن تېۋىپ قىزنىڭ قولىنى كۆردى.

— سېنى چاققان يىلاننىڭ رەڭگىنىڭ قانداقلىقى بىلەمسەن؟
 زەمىرە ئۇنى بىلمەيتتى. قورققىنىدىن ۋە بارمىقىنىڭ ئاغرىشىدىن زەمىرەنىڭ كۆڭلى
 ئاينىغانىدى. تېۋىپ ھاشىمغا ئاستاغىنە: بەختسىزلىك ئاستاغىنە، بەختسىزلىك ئاستاغىنە،
 — كېسىش لازىمىدەك قىلىدۇ... — دېدى.

— نېمە؟ بارمىقىنىمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ھاشىم دەھشەت بىلەن.
 — ياق، ھازىرچە پەقەت بىرلا ئۈگىسىنى. ئەمما، بۇنى دەرھال قىلىش كېرەك. چوڭ
 پىچاقنى ئېلىپ كېلىڭ. ۋاي بەختسىزلىك، بەختسىزلىك! — دەپ غودۇڭشىدى ھاشىم، نەۋرىسىنى
 قورقۇتماسلىققا ھەرىكەت قىلىپ. قىزغا ئەمەن ۋە ئىس پۇرىقى كېلىپ تۇرغان ئاچچىقراق دورىنى ئىچۈرۈۋىدى، ئۇ
 ھوشسىزلىنىپ قالدى.

ئوپپىراتسىيە چاقماق تېزلىكىدە قىلىندى. زەمىرە قاتتىق بىر ۋارقىراپ يەنە ھوشىدىن
 كەتتى. بارماقنى چىڭ باغلاپ، قاننى توختىتىشتى — دە، يارىغا دورا رولىنى ئوينايدىغان
 بىر خىل ئوت — چۆپنى يېقىپ تېڭىشتى. قىز كۆزىنى ئاچقاندىن كېيىن بارمىقىنىڭ
 ئاغرىقىنى سەزمەي قالدى دېسىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە دورا ئىچۈرۈۋىدى، ئۇ ئۇيقۇغا كەتتى.
 ئاستا — ئاستا قىزنىڭ قىزىتمىسى ياندى. تېۋىپ خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىندى، ئەمما ماغدۇرىغا
 كەلگۈچە بىر نەچچە كۈن يېتىشى كېرەك دېگەنلەرنى ئېيتتى.
 ھاشىم ئۇنى ئالدىدىكى ئۆزلىرى بېسىپ ئۆتىدىغان يېزىغا ئاپىرىپ قويدىغانلىقىنى
 ئېيتتى. ھاشىم ئوۋچىلار ئۆتىدىغان يول ئۈستىدىكى يېزىدا زەمىرەنىڭ ئانىسى بارلىقى
 ئۈچۈن ئېلىۋالغانىدى. زەمىرە ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئەتىۋارلىق قىزى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
 ئۇنى باشقا قېرىنداشلىرىدەك يېزىدا جاپا تارتىمىسۇن، دەپ ھاشىمغا بېرىۋەتكەنىدى.
 يۇلتۇزلار چاقناپ تۇرغان قارا ئاسمان چۆل ئۈستىنى خۇددى يوغان چېدىردەك قاپساپ
 تۇراتتى. چىل بۆرىلەر ھۇۋلاشقا باشلىدى. بۇ نەرسە بەزىدە ئەلىشىرگە زەمىرە يىغلاۋاتقاندەك
 بولۇپ تۇيولاتتى. ئۇ زەمىرەنىڭ ھاياتىدىن خاۋاتىرلىنەتتى. «ھاشىم نېمە ئۈچۈن بالىنى
 ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلدىكىن!» دەپ ئويلايتتى. ئەمما، قېرى خىزمەتكارىغا بۇ ھەقتە
 ھېچنەمە دېمەيتتى. چۈنكى، ئۇ بۇنىڭسىزمۇ ناھايىتى بىئارام ئىدى.
 بۇنىڭ ئەكسىچە سۇلتان ھۈسەيىن بارغانسېرى خوشچاغراق بولۇپ قالدى. خىلمۇخىل
 تاڭاملاردىن كېيىن كىمدۇر بىرى ماھىرلىق بىلەن راۋاب چالدى، كېيىن نەينىڭ بۇلبۇلدەك
 ئاۋازى چىقتى. بۇلاردىن كېيىن تەمبۇر چېلىندى. ئۇزاق ئولتۇرۇشدىن كۆيۈشۈپ كەتكەن
 ئاياغلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، يىگىتلەر ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتىشتى.
 كەچقۇرۇنلۇقى ئىزچىلار يېتىپ كېلىشىپ، جەرەنلەرنىڭ ئىزىنى بايقىغانلىقىنى،
 سەھەردە بىر ئاز جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، ئوۋ قىلىشنى باشلاشنىڭ لازىملىقىنى ئېيتىشتى.
 مەن سۇلتان جانابى ئالىيلىرىغا جەرەنلەرنىڭ باشلامچىسىنى ئېيتىپ كېلىمەن دەپ

قەسەم ئىچكەن، بۇنى ئەلۋەتتە ئىشقا ئاشۇرىمەن! - دەپ ماختانچاقلىق بىلەن خىتاب قىلدى سۇلتان ھۈسەيىن. ئۇ قاتتىق ئاۋازدا گەپ قىلاتتى، ھەتتا ۋارقىرايتتى. بۇ گۈلخان يېنىدىن ئۇ گۈلخان يېنىغا باراتتى، يىگىتلەرنىڭ چىشىغا تېگەتتى، ئۇلار بىلەن ئوقيا كۆتۈرگەن ھالدا يۈگۈرۈپ مۇسابىقە قىلاتتى. ئاخىر ئۇ ھارغىن ۋە خىيالچان ھالدا كېلىپ، گۈلخان ئوتىغا قاراپ ئولتۇرغان ئەلىشىرنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

- ئوت جىنلىرى ساڭا نېمىلەر ھەققىدە سۆزلەۋاتىدۇ؟ - دەپ مەسخىرە بىلەن سورىدى سۇلتان ھۈسەيىن، - بۇ يەردىكى يىلانلار ساقلاپ ياتقان خەزىنىنىڭ نەگە كۆمۈلگەنلىكىنى سەن مەن بىلەن بىللە ئىزدەشكە ئۈنىمىدىڭ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز خەزىنىگە ئىگە بولالماي قالدۇق.

- ئىككى ئىشنى بىر قېتىمدىلا قىلىشقا بولمايدۇ، - دېدى ئەلىشىر ئويغا چۈشكەن ھالدا، - بىز ئوۋ قىلىشقا چىقتۇق. خەزىنە ئىزدەش بىزنى ئەرزىمەس ئىشلارغا بەنت قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. مەن بىر شاھ توغرىسىدىكى ھېكايىنى ئوقۇغان، ئۇ ئوۋ قىلىشقا بېرىلىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ لەشكەرلىك مەجبۇرىيىتىنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇپ، دۈشمەنگە ئەسرگە چۈشۈپ قالغانىكەن. ئەقىل بىلەن پۇختا ئويلاپ ئىش قىلىش ئەلۋەتتە ھەۋەستىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك.

سۇلتان ھۈسەيىن شۇنداق قاققلاپ كۈلدىكى، بۇ يەردە نېمە ئىش بولغاندۇ دەپ قىزىقىپ، بىر قانچە كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن بىرلىكتە - ھېچنېمە بولغىنى يوق، - دەپ جاۋاب بەردى سۇلتان ھۈسەيىن كۈلۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ، - مېنىڭ ياش دوستۇم ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنى قىممەتلىك نەسىھەتلەر بىلەن كۆممەكتە ۋە مېنى ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشقا كۆندۈرمەكتە.

بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئالىم ئابدۇلكەرىم بار ئىدى. ئۇنىڭ قابىلىيىتى ۋە تالانتى ئەتراپلىق ئىدى: ئۇ شېئىر يازاتتى، ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنى چالالايتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا يەنە ئوۋغىمۇ قىزىقاتتى. ئۇ ئوۋغا لاچىننى ئېلىپ چىقىشنى ياخشى كۆرەتتى، ئۆزى بەش يۈزچە لاچىننى ئۆگەتكەنىدى. بىر چاغلاردا ئۇ ئەلىشىر بىلەن ھۈسەيىننىڭ مۇرەببىسى ئىدى؛ ئۇ ياشلارنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۇلار بىلەن بىللە بولۇشنى جان دەپ خالايتتى.

مانا ھازىرمۇ ياشلار ئۇنى ھۆرمەتلەپ، سالام بېرىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقاندا، ئۇ گىلەمگە ئولتۇردى. - دە، ياشلارنى ئۆز يېنىدا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئوۋچىلىق توغرىسىدا يېزىلغان جايلارنى ناھايىتى قىزىقىپ ئوقۇيتتى ۋە ئوۋچىلار ھاياتى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ۋەقەلەرنى بىلەتتى. - بىز بارغانسېرى قاراڭغۇلۇق دۇنياسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىۋاتىمىز، - دەپ سۆز باشلىدى ئابدۇلكەرىم، - ئەمما ئەتىكى بولىدىغان ھۇزۇردىن بۈگۈن ھېچكىمنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ. كېلىڭلار ھېكايە ئېيتىپ ۋاقىتنى قىسقارتايلىق.

ئەلىشىر جانلاندى، سۇلتان ھۈسەيىن مۇلايىملىق بىلەن بېشىنى بىر تەرەپكە ئېگىشتۈردى ۋە: - ئارىمىزدا چوڭىمىز سىز بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىڭىز باشلاڭ، - دېدى ئابدۇلكەرىمگە مۇراجىئەت قىلىپ. - باتۇر جەڭچى بەھرەم شاھ توغرىسىدا سۆزلىنمەكچىمەن. بۇ شاھ شۇنىڭدەك ناخشىنىمۇ ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بوش ۋاقىتلىرىنى ئوۋغا ۋە ناخشىغا

بېغىشلايتتى. شاھنىڭ قۇللىرى ئارىسىدا ئازادە ئىسىملىك بىر ناخشىچى ئايال بولغان، ئۇ ناخشىنى شۇنداق ياخشى ئېيتاتتىكى، ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، بۇلبۇللارمۇ ھەتتا جىم بولۇپ قالاتتى. بەھرام ئازادىدىن ئايرىلمايتتى؛ لەشكىرىي يۈرۈشلەرگە دائىم ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ چىقاتتى. بىر كۈنى ئوۋدا شاھ ئۆزىنىڭ ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىككى ئۇچلۇق بىر ئوقنى ئېتىپ، چىشى جەرەننىڭ ئىككى مۇڭگۈزىنى ئۆرۈپ چۈشۈردى. جەرەنمۇ ئۆزىنىڭ بىردىنبىر بېزىكىدىن مەھرۇم بولدى. شاھ يەنە بىر چىشى جەرەننىڭ بېشىغا مۇڭگۈزگە ئوخشاش ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئىككى ئوقنى سانجىدى؛ ئۈچىنچى جەرەننى بولسا پۈتۈنلەي باشقىچە ئۇسۇل بىلەن يوق قىلدى ... ئابدۇلكەرىم بىر نېمىگە قۇلاق سېلىپ، شۇك تۇرۇپ قالدى؛ چىل بۆرىلەرنىڭ كىچىك بالىنىڭ يىغىسىغا ئوخشاش ھۇۋلاشلىرى ۋە ھۇقۇشلارنىڭ سايراشلىرى قەيەردىدۇر يېقىنلا بىر يەردىن ئاڭلانماقتا ئىدى.

خوش، كېيىن نېمە بولدى؟ - دەپ تاقەتسىزلىك بىلەن سورىدى سۇلتان ھۈسەيىن. - فىردەۋسنى ئوقۇش كېرەك، - دېدى نەسىھەت قىلغان تەرىقىدە ئەلىشىر. - توغرا، - دېدى ئابدۇلكەرىم، ئۆزىنىڭ قاچاندۇر بىر ۋاقىتتا بالىلارغا «شاھنامە» دىن ئەنە شۇ ھېكايىنى ئوقۇپ چىقىشقا مەسلىھەت بەرگەنلىكىنى ئەسلەپ، - بەلكى ئاخىرىنى سەن ئېيتىۋېتەرسەن؟

گۈلخاننىڭ يورۇقىدا ئەلىشىرنىڭ قىزىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈش تەس ئىدى. - ئېيتالايسەن، - دېدى ئۇ، ھودۇققانلىقىدىن ئاۋازىنى بوغۇق چىقىرىپ. سۇلتان ھۈسەيىن تاقەتسىزلىك بىلەن مۇرىسىنى سىلكىپ قويدى. ئەمما، جايدىن قوزغالمىدى. ئۇ ھېكايىنىڭ داۋامىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىشكە قىزىقاتتى. - ئۇ بىر ئوق بىلەن ئۈچىنچى جەرەننىڭ قۇلقى بىلەن پۈتتى بىرلەشتۈرۈپ قويدى. - پاه، - دەپ خىتاب قىلدى سۇلتان ھۈسەيىن ۋە، - گۈزەل ناخشىچىنىڭ ئەھۋالى قانداق بولدى؟ - دەپ سورىدى.

ئۇ شاھنىڭ ماھارىتىنى ماختاشىنىڭ ئورنىغا جەرەننىڭ ھالىغا ئېچىنغانىدى، بۇ ئەدەبىسىزلىكى ئۈچۈن شاھ ئۇنى ئاتقا دەسسەستىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. - بارىكالا ئۇنىڭغا! ئەركەكلەرگە سۆز ياندۇرىدىغان خوتۇنلارنى شۇنداق قىلىش كېرەك! بولۇپمۇ شاھقا سۆز ياندۇرغانلارنى شۇنداق قىلىش كېرەك! - مەن ئويلايمەنكى، - دېدى ئەلىشىر جىددىي تۈردە، - ئەگەر ئۇ ئايال ناخشىنى ياخشى ئېيتسا ۋە ئۆزىنىڭ مېھرىبانلىقى بىلەن باشقىلاردىن پەرق قىلسا، ئۇنى ئۆلتۈرمەي ئاسرىشى كېرەك ئىدى. ئابدۇلكەرىم مۇنازىرىنى بۆلدى:

- بۇنداق ھېكايە نىزامىدەمۇ بار. ئەمما، ئۇنىڭدا ناخشىچى ئايالنىڭ ئىسمى خىتىنە دەپ بېرىلگەن. ئۇ شاھنىڭ ئوقيانى ئۈستىلىق بىلەن ئاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران قالغانلىقىنى بىلدۈرمىدى، پەقەت بىرەر نېمىنى كۆپ ۋە ئۇزاق ۋاقىت مەشىق قىلىپ يۈرگەن ئادەم شۇ ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى مۇمكىن دەپلا قويغان ... ئەمدى مەن سىلەرگە ئوۋدا ئۆز بېشىمدىن ئۆتكەن بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىمەن ... - ئاخىر ئابدۇلكەرىم كېچە ئەنە شۇنداق ھېكايە ۋە كەچۈرمىشلەرنى سۆزلەش بىلەن ئۆتتى. ئاخىر ئابدۇلكەرىم ھېرىپ چىدىرغا كىرىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ كەينىدىن ئەلىشىر بىلەن سۇلتان ھۈسەيىنمۇ ماڭدى. ئوۋ ئىشى بارلىق قائىدە - يۈسۈنلىرى بىلەن باشلاندى. جەرەن ئوۋلىغۇچىلارنىڭ

ئاساسىي ۋەزىپىسى - جەرەنلەرگە مۇمكىن قەدەر سەزدۈرمەستىن يېقىنراق بېرىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. جەرەنلەر سەزگۈر ۋە قورققاق بولىدۇ، ئۇلار خەتەرنى سېزىش بىلەنلا قوش ياكى قۇيۇندەكلا تېزلىكتە قېچىپ كېتىدۇ.

ئوۋچىلار جاي - جايلارغا تارقىلىپ، بىر - بىرىدىن خېلىلا يىراقتا تۇرۇشتى. ئەگەر ئۇلار ئەگرى سىزىق بىلەن تۇتاشتۇرۇلسا، توغرا دائىرە ھاسىل بولاتتى. ئاۋۋال ئۇلار ئاستا مېڭىشنى، كېيىن يىراقتىكى تۆپىلىكىنىڭ يانباغرىدا قارىيىپ تۇرغان بىر توپ جەرەنلەرنى كۆرۈپ قېلىپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن چېپىشتى.

قورقۇپ كەتكەن ھايۋانلار ئىنچىكە ئاياغلىرىنى چاققان ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تاغ يولىغا چۈشۈپ قۇيۇندەك تېزلىكتە قېچىپ كېتىشتى. ئەمما، ئۇ يەردە سۇلتان ھۈسەيىن ئاتىنىڭ يەنە چۆل تەرەپكە بورۇلۇپ قېچىشتى. بۇ يەردە ئوۋچىلار ئۇلارغا تېخىمۇ يېقىنلىشىپ، قورشاشنى كۈچەيتىشكە باشلىدى.

ئەلىشىر ئالدىنقى سەپتىكىلەر قاتارىدا ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاتتا مەھكەم ئولتۇرغانلىقىنى سېزەتتى. مانا شۇ چاغدا ئۇنىڭ خىيالچانلىقى يوقىلىپ، بۇ خىيالچانلىق سەھەر شامىلى بىلەن تەڭ ئۇچۇپ كەتتى. ئۇ ھالقىلىق پەيتتە ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن پۈتۈن دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۇردى. ئۇنىڭ قولى يا بىلەن ئوققا تازا ئادەتلەنمىگەندى، ئەمما ئۇھازىر بۇ نەرسىلەرنىمۇ ئۆز بەدىنىنىڭ بىر قىسمىدەك سەزمەكتە ئىدى.

ئۇدۇلىدا چېپىپ كېلىۋاتقان سۇلتان ھۈسەيىننى كۆرۈپ، ئەلىشىر ئۇنىڭ ئالدىغا ئات چاپتۇرۇپ باردى. ھودۇقۇشتىن ھاسىراپ كەتكەن سۇلتان ھۈسەيىن ئەلىشىرگە ۋارقىرىدى: - ھالىدىن كەتكەن يىرتقۇچنى ئولتۇرگەننىڭ نېمە قىزىقى بار؟ ئۇنى قېچىپ كېتىشكە ئۈمىد باغلاپ، ئەركىن ھالدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقاندا ئېتىش ئەڭ ئەھمىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. قارا، ئەلىشىر، ئاۋۇ جەرەننى كۆرۈۋاتامسەن؟ مەن ئۇنىڭ ئالدىنقى ئايغىنى ئاتىمەن.

سۇلتان ھۈسەيىن قارىغا ئېلىپ، چاققانلىق بىلەن ئوقيا كىرىچىنى تارتىپ ئاتتى. ئەلىشىر ھەيران قالغانلىقىدىن «ئوھۇ» دەۋەتتى. جەرەن بىر ئاز توختاپ قالدى - دە، كېيىن ئالدىنقى ئاياغلىرىنى ئېگىپ يىقىلىپ، ئاغرىققا چىدىماي تېپىرلاشقا باشلىدى. ئەلىشىرنىڭ بىردىنلا دوستىنىڭ چىشىغا تەگكۈسى كېلىپ قالدى. ئۇ نىزامىنىڭ «يەتتە گۈزەل» ناملىق داستاندىكى خىتىنە دېگەندەك:

بۇ ئېتىشتا كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك ھېچقانداق ئالاھىدىلىك يوق، سەن ئوقيا ئېتىشنى ناھايىتى كۆپ مەشىق قىلغان - دە، - دېدى. سۇلتان ھۈسەيىن كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئەمما، ئەلىشىر ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ پەيلىنى بىلىۋالدى. چۈنكى، ھۈسەيىن ھازىر كۈلۈمسىرەش بىلەن پەقەت غەزىپىنى باسقانىدى. ئەلىشىرنى شەيتان ۋە سەۋەسگە سېلىپ، ئۇنىڭ كۈلكىسىنى كەلتۈردى. شۇڭا، ئەلىشىر سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ:

شەھەر - شاھ بەھرامنىڭ چۆلدە قىلغىنىدەك سەن مېنى تاشلاپ كەتمەيدىغانسەن؟ ... سۇلتان ھۈسەيىن ئەلىشىرگە تىكىلىپ قارىدى ۋە: ... ئەگەر ئەدەپسىزلىك قىلىۋەرسەڭ، بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى تاشلاپ كېتىشىمۇ مۇمكىن.

ئۇ شۇنداق دېدى - دە، ئوۋغا بېرىلىپ كېتىپ، دەرھاللا بۇ سۆزلەرنى ئۇنتۇپ كەتتى. ئۇ باشقىلارنى كەچۈرمەيدىغان ئىشلاردىمۇ ئەلىشىرنى كۆپىنچە كەچۈرۈۋېتەتتى. ئۇ ئاشۇ ئارىدا ئوۋچىلار بىرىنچى بولۇپ يىقىلغان ئوۋنى تەنتەنە بىلەن ئورۇۋېلىشتى. جەرەنلەر چۆلدە ئۇياقتىن - بۇياققا يۈگۈرۈپ، بىر - بىرىگە يېقىنلىشىشقا باشلىدى. بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەتتى.

ئابدۇلكەرىم ئوۋنى قورشاشقا چەيدەسلىك بىلەن باشلامچىلىق قىلدى. ئۇنىڭ بوم ئاۋازى بىردەم چۆلىنىپ ئۇ تەرىپىدە، بىردەم بۇ تەرىپىدە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. چۈش مەزگىلىدە قۇياش كۈچلۈك نۇر چاچقاندا، ئەلىشىرمۇ بۇ ئومۇمىي قىزىقىشقا بېرىلىپ كېتىپ، بارغانسېرى غەيرەتكە كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئاتنى بىردەم ناھايىتى تېز چېپىپ، بىردەم توختاپ، قورشاپ تۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇنىڭ جىم تۇرغىنىغا قاراپ جەرەنمۇ ئالدىنىپ توختايتتى. بىر نەچچە قېتىم مانا شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئاخىر بىر جەرەننى قوغلاپ ھارغۇزدى. ئۇ ئاتىمەن دەپ ئويلاپ ئۈلگۈرگىچە يادىن ئوق چىقىپ كەتتى. جەرەن يىقىلدى. ئۇ ئۆلگەنىدى.

— سېنىڭ ئولجاڭ! — دەپ ۋارقىردى، تۇيۇقسىزلا ئەلىشىرنىڭ يېنىدا پەيدا بولغان سۇلتان ھۈسەيىن.

ھالسىزلانغان جەرەنلەر ئوۋچىلار تەرىپىدىن ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئورۇۋېلىنىپ، قىرىپ تاشلاندى. پەقەت بىرلا ياش چىشى جەرەن قېچىپ تۆپۈلۈكنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ھېچكىم قوغلىمىدى. چۈنكى، ئوۋچىلار ئۆز ئولجىلىرىدىن مەمنۇن بولۇشقانىدى. ئەڭ ياخشى جەرەنلەرنى سۇلتان ئۈچۈن ئايرىپ قويۇشتى. سەل ناچارراق بىر نەچچىسىنى شۇ يەردىلا سويۇپ، قورۇپ يېيىشتى. ئىككىنچى كۈنى ئوۋچىلار قورساقلىرىنى ئوبدان تويغۇزۇۋېلىپ قايتىشتى. يول ئۈستىدە كېسەل زەمىرنى قالدۇرۇپ كەتكەن يېزا بار ئىدى.

ئوۋچىلار ئاشۇ يېزىغا كېلىپ قونۇشتى. ئەلىشىر ھاشىم بىلەن بىللە زەمىرنىڭ ئاپىسىنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ خارابىلىكى ئەلىشىرنى ھەيران قالدۇردى. ئۆگزىنىڭ تۆشۈكلىرىدىن ئاسمان كۆرۈنۈپ تۇراتتى. زەمىرە كىرلىشىپ كەتكەن كېيىك تېرىسى ئۈستىدە ياتاتتى، ئۇنىڭ يېنىدا قېرى بىر ئايال ئولتۇرۇپ يىپ ئېشىۋاتاتتى، بۇ زەمىرنىڭ مومىسى بولۇپ، ئائىلىنىڭ باشقا ئەزالىرى ئېتىزغا ئىشقا كەتكەنىدى. زەمىرە تاتىرىپ، جۈدەپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى.

— ھىمايچىڭ ۋە تۇتۇق ئاكاڭ ئەلىشىرگە رەھمەت ئېيت، — دەپ تەنتەنە بىلەن سۆز باشلىدى ھاشىم.

ئەمما، ئەلىشىر قولى بىلەن شەرەت قىلىپ، ئۇنى توختاتتى. — زەمىرە يولۋاس سېنى كۆرگەندە ناھايىتى خۇشال بولۇپ كېتىدىغان بولدى — دە! زەمىرنى چاپسانراق ئېلىپ چىق ھاشىم. بۇ ھۆرمەتلىك مومايغا مەن ئاتقان جەرەننى بەر. مەن ئۇنى سۇلتانغا ئاپارماقچىدىم، لېكىن بۇنىڭسىزمۇ بىزدە ئولجا نۇرغۇن، بۇ ئۆيدىكىلەر بولسا ناھايىتى غۇربەتچىلىكتە قايتۇ.

موماي بېشىنى كۆتۈردى، ئۇ رومال بىلەن يۈزىنى ئورۇۋالغانىدى. موماي ياش ئەگىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئەلىشىرگە قاراپ:

— رەھمەت ساڭا ياش جاناب! خۇداغا شۈكرى، بىز ھەممىمىز ساق — سالامەت، بىر ئامال قىلىپ، ئىشلەپ يۈرۈپتۇق. بۇ يەردە نەدىمۇ كەمبەغەللىك بولسۇن؟ توغرا، ئەگەر ئۆيىمىزگە مىڭ تاش ئاتسا، ئۆگزىدە بىرىمۇ توختاپ قالماي، ئۆگزىنىڭ تۆشۈكلىرىدىن ھەممىسى ئۆي ئىچىگە چۈشىدۇ. لېكىن، قارىغىنا، ئۆي ئىچىدىن قۇياش كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، كېچىلىرى بىزگە يۇلتۇزلار نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

ئەلىشىر بەلبېغىغا ئېسىۋالغان ھەمياننى ئاقتۇرۇپ بىر نەچچە تەڭگە تاپتى — دە: — بۇنى ئالغىن مېھرىبان موما، — دېدى ۋە تەڭگىلەرنى ئۇنىڭ ئايىغى ئاستىغا قويدى.

موماي بۇ تەڭگىلەرنى دەرھال ئېلىۋالدى. — ۋاي، بۇ بەش تەڭگە ئىكەنغۇ! ھەر دائىم ئىشىڭ ئوڭدىن كەلسۇن ياش جاناب! ھاشىم زەمىرنى قولغا ئالدى. مومىسى گويائۇنىڭدىن ئەبەدىي ئايرىلىۋاتقاندا،

ھەممىسى ئۆي ئىچىگە چۈشىدۇ. لېكىن، قارىغىنا، ئۆي ئىچىدىن قۇياش كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كېچىلىرى بىزگە يۇلتۇزلار نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

ئەلىشىر بەلبېغىغا ئېسىۋالغان ھەمياننى ئاقتۇرۇپ بىر نەچچە تەڭگە تاپتى - دە: - بۇنى ئالغىن مېھرىبان موما، - دېدى ۋە تەڭگىلەرنى ئۇنىڭ ئايىغى ئاستىغا قويدى. موماي بۇ تەڭگىلەرنى دەرھال ئېلىۋالدى.

- ۋاي، بۇ بەش تەڭگە ئىكەنغۇ! ھەر دائىم ئىشىك ئوڭدىن كەلسۇن ياش جاناب! ھاشىم زەمىرەنى قولغا ئالدى. مومىسى گويائۇنىڭدىن ئەبەدىي ئايرىلىۋاتقانداك قوشاق قېتىپ يىغلىدى. قىزمۇ يەنە ئۆز ئۆيىنى ئۇزاق ۋاقىتقىچە تاشلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلىپ ئۇمۇ يىغلىدى.

كوچىلاردا ئوۋچىلارنى ئاچ - يالىڭاچ بالىلار ئوردۇۋېلىشتى ۋە كېتىۋاتقان زەمىرەگە ھەۋەس بىلەن قاراپ قېلىشتى. ئەلىشىر يېنىدا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇ بالىلارغا بېرىۋەتتى. يېزىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزانلار ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولۇۋاتقان خاراب ئۆيلەرگە ئۇزاققىچە تىكىلىپ قارىدى، ئاچ - يالىڭاچ بالىلار خەير - سەدىقە تىلەپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن خېلى بىر يەرگىچە يۈگۈرۈپ بېرىشتى.

مۇھىم ئۇچرىشىش

ھىراتنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا بىلەن تۇتىشىدىغان يەردىكى بىر كىچىك ئۆيدە ئاتاقلىق شائىر لۇتقى ياشايتتى.

90 ياشقا كىرگەن بۇ بوۋاي ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق ھايات مۇساپىسىدە تەقدىرنىڭ تۈرلۈك - تۈمەن پالاكەتلىرىنى كۆرگەن، تېمۇرنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى بىلەن زالىملىقىنى، شۇنىڭدەك ھەر خىل شاھ ۋە ئەمىرلەرنىڭ تەختكە چىقىش ھەم تەختتىن چۈشۈشلىرىنى كۆرگەن، ھۆكۈمرانلارنىڭ مەككارلىقلىرىنى كۆزەتكەنىدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ ئاددىي ئۆيىدە تىنچ ئولتۇرۇپ، پۈتۈن زېھنىنى ئىجادىيەتكە بېغىشلاش ئۈچۈن ساراي ھاياتىنىڭ مەنىسىز ئاۋازىگەرچىلىكىدىن چەتلەشكەنىدى. بۇ شائىر مەشھۇر تارىخچى شەرەپىددىن ئەلى يەزدى تەرىپىدىن يېزىلغان تېمۇرنىڭ مەشھۇر تەرجىمىھالىنى ھالىنى شېئىر بىلەن يېزىشقا كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلغانىدى.

بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر غەزەللىرى بىلەن نام چىقارغان بولۇپ، ئۇنىڭ غەزەللىرى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ تۇراتتى. ئەلىشىر بۇ غەزەللەرنىڭ نۇرغۇنىنى يادقا بىلەتتى. لۇتقىنىڭ سەنئەتكارلىقىغا زوقلانغان ئەلىشىر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى دائىم ئارزۇ قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسى ئاخىر ئەمەلگە ئاشتى.

ئەلىشىرنىڭ شېئىر يېزىشتىكى ئىستىداتى ھىراتتىكىلەرنىڭ كۆپىگە مەلۇم بولۇپ، ئۇنىڭ نامىنى لوتقىمۇ ئاڭلىغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېگانە ياشاۋاتقانلىقىغا قارىماي، پات - پات سۇلتاننىڭ سارىيىغا كېلىپ تۇراتتى، سارايدىكىلەر ئۇنى ناھايىتى چوڭ ھۆرمەت بىلەن قارشى ئېلىشاتتى.

بۇ قېتىم ئۇنىڭ ساراياغا كېلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى ياش شائىرنى كۆرۈش ئىدى. ئەلىشىر بۇ مەشھۇر بوۋاي بىلەن سالاملىشىپ تۇرۇپ ھاياجانلانغانلىقىدىن قىزىرىپ كەتتى. بوۋاي ئەلىشىرگە دىققەت بىلەن قاراپ قويدى - دە: - مەن سېنىڭ شېئىر يازدىغانلىقىڭنى بىلىمەن، بىرەر شېئىرىڭنى ئوقۇپ

شائىرنىڭ دوستلىرى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆيى ئالدىدىكى باغقا كۆمۈپ، ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى بەجا كەلتۈردى. ئۇنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە قىزىل گۈل كۆچىتىنى تىكىپ قويۇشتى. كېيىن بۇ گۈللەرگە بۇلبۇل قونۇپ مۇھەببەت ئىشقىدا سايراپ، ئۆزىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئارقىلىق بۇ قەبرىدە ياتقان ئادەمنىڭ شېرىن تىللىق غەزەللىرىنى ئەسكە سالاتتى.

* * *

كۈزدە سۇلتان ئوبۇلقاسىم بابۇر ئۆزىنىڭ سارىيىدىكىلەرگە ۋاقتىنچە مەشھەتكە يۆتكىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. چۈنكى، ئۇ جىمجىتلىقنى خالاپ قالغانىدى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە مەملىكەت ئىچىدە تىنچلىق باشلانغان بولۇپ، بابۇر ئابۇسەيىت بىلەن يارىشىپ قالغانىدى، ھەتتا سەمەرقەنتتىن ئۇلۇغبەگنىڭ ئاسترونومىيىگە ئائىت جەدۋەللىرىنى بابۇرغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

بابۇرنى مەشھەتكە ئۈزىتىپ بارىدىغان يېقىن ئادەملەر ئارىسىدا ئەلىشىر بىلەن ھۈسەيىنمۇ بار ئىدى. ئەلىشىر مەشھەتكە كەلگەندىن كېيىن ئوقۇشقا قاتتىق كىرىشتى. بولۇپمۇ ئۇنى ئاسترونومىيىلىك جەدۋەل ناھايىتى قىزىقتۇردى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئاسمان ئۆز دىدارىنى ئاچتى، ئەلىشىر ئۇنى ئوقۇشنى ئۆگەندى ۋە بۇ پەننى ئەبەدىي ياخشى كۆرۈپ قالدى. ئۇ ھۈسەيىن بىلەن پات - پات ئۇچرىشىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر - بىرىنى كۆرمىگەندەك يۈرەتتى. ھۈسەيىننى ساراينىڭ ئويۇن - كۈلكىلىرى قىزىقتۇراتتى، ئەلىشىر بولسا ئاساسەن ئوقۇيتتى ۋە يازاتتى.

دوستلارنى يەنە مۇھىم بىر ۋەقە يېقىنلاشتۇردى. ئوبۇلقاسىم بابۇر بەزگەك كېسلى بىلەن قاتتىق ئاغرىپ قالدى ۋە بۇ كېسەل سەۋەبىدىن خۇراسان ھاكىمى ۋاپات بولدى. ساراى ئەھلى پايپىتەك بولۇپ قالدى. سۇلتاننىڭ يېقىن كىشىلىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ ئورنىنى باسقۇدەك ھېچكىم يوق ئىدى. جېدەللەر ۋە دۈشمەنلىك قىلىشلار باشلىنىپ، دۆلەتنىڭ يەنە پارچىلىنىپ كىنىدىغانلىقى ئېنىق بولۇپ قالغانىدى...

بابۇرنى دەپنە قىلغاندىن كېيىن ئەلىشىر بىلەن ھۈسەيىن ئىككىسى يېرىم كېچىگىچە ئولتۇرۇشتى. بۇ قېتىمقى سۆھبەتتىكى ھەر بىر سۆز ئۇلارنىڭ قەلبىگە مەھكەم ئورۇنلاشتى.

— سەن مەشھەتتىن كېتىشكە قەتئى قارار قىلدىڭمۇ؟

— ھە! بۇ يەردە مېنىڭ قىلىدىغان ئىشىم يوق.

— سەن شۇنداق دەيسەن ئەلۋەتتە ... سەن ...

— ھە، سەن ئوقۇشۇڭ، پىكىر يۈرگۈزۈشۈڭ، كۈتۈشۈڭ مۇمكىن، مەن بولسام ھەرىكەت قىلىشىم كېرەك!

شام لىپىلداپ بالىلارنىڭ يۈزىنى يورۇتاتتى، ھۈسەيىننىڭ نەشتەردەك كۆزلىرى ئەلىشىرنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن پات - پات ئۇچرىشىپ قالاتتى. بالىلار تەكىگە يۆلىنىپ ئولتۇرۇشاتتى؛ ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى ئىسسىق قاتلىمىلار سوۋۇپ قېلىۋاتاتتى. ئۇلار تاماققا قول تەگكۈزۈشمەيتتى. ئەمما، ھۈسەيىن ئىچىگە مەي قويۇلغان جامغا پات - پات لەۋلىرىنى تەگكۈزۈپ قوياتتى.

— سەن قاياققا يول تۇتماقچى ۋە كىم بىلەن بارسەن؟

— يادىڭىزمۇ، مەشھەتكە ماڭغىنىمىزدا بىز جامىدا توختىغاندۇق. بۇ شەھەر مەن ۋە

ماكان بىلەن قوشۇپ مىرزا سەنجەرگە بېرىلگەنىدى... قالغان ئىشنى كېيىن بىلىپ قالسەن...

دەپ گېپىنى توختاتتى ھۈسەيىن...

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر قىزى نازۇگۈم توغرىسىدا

ئابدۇرېشىت ھېلىمھاجى

ھازىرغا قەدەر يېزىلغان بەدىئىي ئەسەر ۋە تەتقىقاتلاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر قىزى نازۇگۈمنىڭ ئىسمى «نوزۇگۈم»، «نوزۇگۈم» ياكى «نازۇگۈم» دەپ ھەر خىل يېزىلىپ كەلدى. داستاننىڭ تۇنجى ھۆرمەتلىك ئاپتۇرى مۇلا بىلال بولسا ئەينى ۋاقىتتا ئۆز قولى يازمىلىرىدا «نوزۇگۈم» دەپ ئالغانىدى. بىراق، كېيىنكى ئاپتۇرلىرىمىز ھازىرغا قەدەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ھۆرمەت قىلماي، مەتبۇئاتلاردا يەنىلا «نوزۇگۈم» ياكى «نوزۇگۈم» بويىچە ئېلىۋاتىدۇ. بۇ ئىسىم «نازۇك» دېگەن سۈپەتتىن ياسالغان، «نازۇك» دېگەن بۇ ياسالما سۈپەت «ناز» دېگەن ئىسىم ياكى پېئىلىدىن تۈزۈلگەن. شۇڭا، سۆز تومۇرىغا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا «نازۇگۈم» دەپ يېزىش ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارايمەن.

تالانتلىق شائىر مۇلا بىلال نازىم (1825 - 1900) تەرىپىدىن 1882 - يىلىنىڭ بېشىدا يېزىلغان «نازۇگۈم» داستانى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. ئۇيغۇر ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆز ئىجادىيىتى بىلەن تونۇلغان شائىرە نازۇگۈم (1800 - 1830) نازىم قەلىمىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بەدىئىي ئەدەبىياتتا قەھرىمان ئاياللارنىڭ تىپىك ئوبرازى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. داستاندا نازۇگۈم تەقدىرىنىڭ تراگېدىيىسىگە شەۋەب بولغان ۋەقەلىك مۇنداق بايان تاپىدۇ:

«داۋاڭ خان خان بولۇپ ئالتە يىل بولغاندا جاھانگىر غوجام قەشقەرگە كېلىپ، سوقۇشۇپ، قەشقەرنى ئۆزىگە تايىن قىلىپ، ئالتە ئاي سورىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىن چىنگونىكى دېگەن جاڭجۇن نۇرغۇن لەشكەر ئېلىپ قەشقەرگە كەلگەن. بەي خوز ياكى دارىن دېگەن جاڭجۇنلەر بىر بولۇپ، جاھانگىر غوجام بىلەن سوقۇشۇپ، جاھانگىر غوجامنى تۇتۇپ، داۋاڭ خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېتىپ، قەشقەردىكى ئەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خوتۇنلىرىنى غۇلجا شەھىرىگە ئېلىپ كېلىپ، ھەر بىر خوتۇننى بىر قالماققا خوتۇن قىلىشۇن دەپ تۇتۇپ بەرگەن. ئەمما، نازۇگۈم دېگەن خوتۇننى ئاكىسى بىلەن بىر قالماققا بەرگەنكەن»^①.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1827 - يىلىدىكى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى ئاپپاق غوجا ئەۋلادىدىن بولغان جاھانگىر غوجام 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلىپ، مەنچىڭ چېرىكلىرى بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ قەشقەرنى ئۈچ تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغانلىقى سەۋەبتىن بەرداشلىق بېرەلمەي مەغلۇپ بولىدۇ. جاھانگىر غوجام قولغا چۈشكەندىن كېيىن، بېيجىڭغا خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلىپ قەتل قىلىنىدۇ. تەتقىقاتچى شېرىپىدىن ئۆمەر بۇ توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: «مەنچىڭ چېرىكلىرى قوزغىلاڭنى تىنچىتىۋالدىن كېيىن، بۇ قوزغىلاڭغا قايىمۇقۇپ قاتناشقان خەلق ئۈستىدىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، 12 مىڭ تۇتقۇننى ئىلى جاڭجۇننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خىزمىتى ئۈچۈن يانچى قىلىپ ئىلىغا كۆچۈرىدۇ. بۇ جەنۇب ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1767 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىم سۈرگۈن قىلىنىشى

ئىدى. مانا شۇ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان 12 مىڭ تۇتقۇن ئىچىدە بۇ قوزغىلاڭغا بىۋاسىتە قاتناشقان قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى نازۇگۈم بىلەن ئاكىسى ئابدۇللا غوجىمۇ بار ئىدى. بۇ سۈرگۈن مۇساپىرلىرى چوڭيۇلتوزغا كەلگەندە نازۇگۈم بىلەن ئاكىسى ئابدۇللا غوجا بىر موڭغۇل ئاقساقىلىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. «

بەختسىز قىز - ئاياللارنىڭ قاتارىدا ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان نازۇگۈم مانجۇلارنىڭ «ھەر بىر ئۇيغۇر ئايالى بىر قالماققا خوتۇن قىلىنسۇن» دېگەن پەرمانىدىن دىلى جاراھەتلىنىپ، ھەسرەت بىلەن قوشاق توقۇيدۇ. «

تۆگىلەر ئاغزى قامماقتا،
بىر ئاكام بار قالماقتا.
كاپىر قالماقنىڭ قەستى،
مەن نازۇكنى ئالماقتا.

ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قىلىپ، ئاتىسىنىڭ مېھىر - مۇھەببىتى بىلەن ئۆسكەن نازۇگۈمنىڭ 3 ياشلىق ئوغلىنىڭ «چەنپەن»^④ تەرىپىدىن ۋەھشىلىك بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشى، قەدىردان ئاتىسى، ئىللىق ئائىلىسى، ئەزىز يۇرتىدىن ئايرىلىپ سۈرگۈن، خورلۇق ھاياتىنى باشتىن كەچۈرۈشى ئۇنىڭدا زالىملارغا بولغان ئۆچمەنلىكنى قوزغايدۇ. ئەسەردە نازۇگۈم چوڭيۇلتوزدا ئاكىسى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئاكىسى ئۇنى قېچىشقا دەۋەت قىلغاندا ئۇمۇ ئۆزىنىڭ قېچىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ ۋە قەتئىي نىيەتكە كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نازۇگۈم روھى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، بىر ئومۇميۈزلۈك ئاڭغا - ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك ھېسسىياتقا ئايلىنىدۇ. ئۇ ئاكىسى ئابدۇللا غوجا بىلەن پىكىردە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، غولجا تەرەپكە قېچىپ، ئىلى دەرياسى بويىدىكى قومۇشلۇققا كېلىدۇ. ئۇ بۇ سەپەردە موڭغۇلنىڭ پاش قىلىشى بىلەن بوتى زەڭگى تەرىپىدىن قولغا چۈشۈپ، موڭغۇل ئەمەلدارى شىدالويغا قۇل بولۇش بىلەن ئەسەر ۋەقەلىكى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭدىن بىز ئەرك قىزى نازۇگۈمنىڭ ئازادلىق - ھۆرلۈك يولىدا قەتئىي تەۋرەنمەي كۈرەش قىلىدىغان جەڭگىۋار ئىرادىسىنى كۆرىمىز. شىدالوي تەرىپىدىن سولانغا^⑤، سېتىلىپ، خوتۇن قىلىنىش خەۋپىدە تۇرغان قەھرىمان ئازادلىق جەڭچىسى نازۇگۈم توي كېچىسى جاڭجۈننىڭ بۇ غالچىسىنى بوغۇزلاپ تاشلايدۇ. بۇ تەپسىلات ئىسيانكار قىزنىڭ خەلق دۈشمەنلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرەلەيدىغان، زۇلۇم ھامىيلىرىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى قەيسەر ئىرادىلىك، ئۆز ئىنسانىي قىممىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئىپپەت - نۇمۇسلۇق، ئەخلاقىي پەزىلەتكە باي، خورلۇق ئالدىدا تىز پۈكەيدىغان خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر دەلىللەيدۇ.

خۇدا بەرگەن غۈنچەمنى
سولان كاپىر ئۈزۈمدى.
سولان كاپىر ئۆيىگە
نازۇك جۇۋان تۈزۈمدى.

ئالمۇتۇ بولدى جايىم،
بۆرە - تۈلكە ھەمراھىم.
خۇدانىڭ ھۆكۈمى بىلەن،
جاڭگال بولدى ماكانىم.

نازۇگۇم ئىككىنچى قېتىم قاچقاندا، قوغلاپ چىققان 20 - 30 يايى ئالتە ئاي ھەرەج تارتىپ، ئۇنى تۇتۇپ دۆڭ يامۇل تۈرمىسىگە سولايدۇ. قۇللۇق تۇرمۇشى خالىماسلىق، ئازادلىق - ئەركىنلىكتە ياشاش نازۇگۇم خاراكتېرىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى. ئۇنىڭ قارشىلىقى يالغۇز ئىدىيە جەھەتتىكى قارشىلىق ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشكەن ھايات - مامات ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىق. دۈشمەننى ئۈزىل - كېسىل گۇمران قىلىشقا ئاتلانغان قەيسەر ئىرادىلىك بۇ ئەرك قىزى مېڭىشقا يول تاپالماي قالغان چاغدا ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق، قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى ئىپادىلىمەستىن، بەلكى ھاياتلىقنى ئەلا بىلىپ، ئۆز ھاياتىنى ئاخىرقى نەپىسىگىچە ساقلاشقا تىرىشىپ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. مانا بۇ نازۇگۇم روھىنىڭ يەنە بىر قىممەتلىك تەرىپى. تارىختىكى ئايال قەھرىمانلىرىمىزدىن پەرقلىنىدىغان ئېسىل خىسلىتى.

نازۇگۇم ئۇزۇن ۋاقىت يالغۇز كۈرەش قىلىپ، قايتا دۈشمەن قولىغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۆز ھەرىكىتى ئۈستىدە ئويلىنىدۇ. بىز ئۇنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى توغرىسىدا موللا بىلالنىڭ «ئەل قىسسە بۇ نازۇگۇم ئۆزى موللا ئىكەن» دېگەن سۆزى ئارقىلىق ئۇنىڭ ساۋاتلىق، ئوقۇغان ئايال ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئۇ شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇكى، يالغۇز كۈرەش قىلغاندا، بارچە ئەلنى قوزغىمىغاندا، مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئۈستىدىن غالىب كېلىش مۇمكىن ئەمەس.

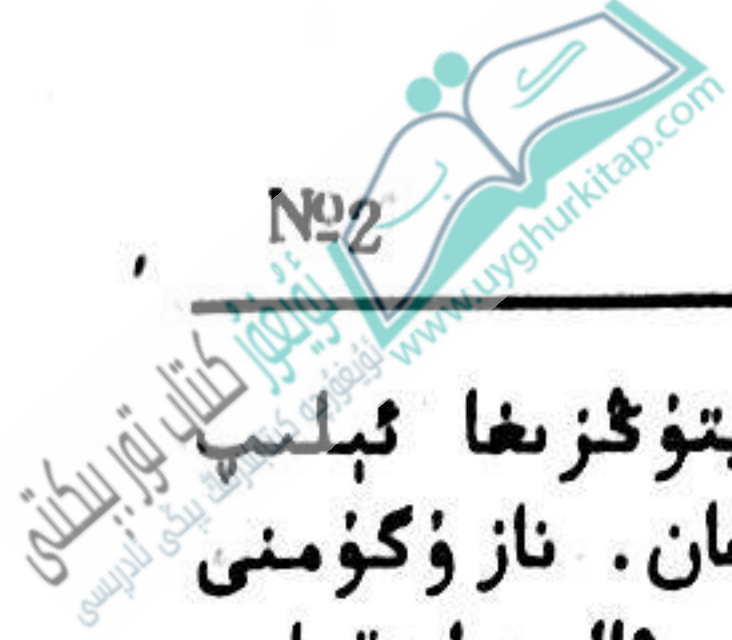
ئاخىرى ئاشكارا بولدۇم،
 يوشۇرۇنغىلى يەر بارمۇ؟
 ماڭا قاتتىق كۈن چۈشتى،
 ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

نازۇگۇم شىر يۈرەك، مەرد يىگىتلەرنىڭ كېلىپ، ئۆزىگە يار - يۆلەك بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان.

ھېچ كىشى مەندەك بولمىسۇن،
 بالالاغا قالمىسۇن. بىزگە چۈشكەن جاپالار،
 ھېچ بەندىگە چۈشمىسۇن.

نازۇگۇم ھەسرەت بىلەن يۇغۇرۇلغان بۇ ناخشىسىدا بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپ، زۇلۇم ۋە كەمسىتىشلەرگە ئۇچراپ، ساپ ھاۋادىن ئەركىن نەپەس ئالالماي ئۆتكەن ھايات خاتىرىسىنى ۋاراقلاش ئارقىلىق بۇ خىل تارىخقا قەتئىي خاتىمە بېرىش كېرەك، دەيدۇ.

تەسۋىرلەنگەن: «جاڭجۇن خانغا ئەۋەتكەن خەت 41 كۈندە يېتىپ بېرىپ، خاندىن ھەم 41 كۈندە جاۋاب خەت كېلىدۇركى (بۇ خەت كېچە بارسا كۈندۈزگە قويماي ئۆلتۈرۈلسۇن، ئەگەر كۈندۈزى بارسا كېچىگە قويماي ئۆلتۈرۈلسۇن)، دەپ خانغا بارغان خەتنىڭ جاۋابى 82 كۈنگە كەلگەن

كۈنى نازۇگۈمنى يامۇلدىن ئېلىپ چىقىپ، ھارۇنغا ئولتۇرغۇزۇپ، مويۇنۇزىغا ئېلىپ بارىدۇ. خالايقلار، سانجاق - سانجاق بولۇپ، مويۇنۇزىنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان. نازۇگۈمنى ھارۇدىن چۈشۈرۈپ، قىبلىگە ئولتۇرغۇزىدۇ. بىر جاللات نازۇگۈمنىڭ ئالدىدا قىلىچ بىلىگەن بولۇپ تۇرغاندا، يەنە بىر جاللات ئارقىسىدىن كېلىپ چاپقان، نازۇگۈمنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ. 2000 چە تۇڭگانلار بار ئىدى. بېشىنى ئېلىپ، تەنگە تىكىپ، نامىزىنى ئوقۇپ، دەپنە قىلىپ، خەتمە قۇرئان ئوقۇپ ياندىۇ» ①. «مەنچىڭ ئىستېبات نازۇگۈمنىڭ جەستىنى ئۇيغۇرلارغا بېرىشتىن قورقۇپ، ئۆزلىرىگە ئىشەنچلىك ھېسابلىغان تۇڭگانلارنى جازا مەيدانىغا ئېلىپ كىرگەندى» ②، نازۇگۈم تراگېدىيىسى ئارقىلىق شائىر مۇستەملىكىچىلەردىن رەھىم كۈتۈش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. پەقەت مۇستەھكەم بىرلىك - ئىتتىپاقلىق بىلەن تەڭ قوزغىلىپ، قولغا قورال ئېلىش كېرەك. ۋەتەننى باشقىلار ئازاد قىلىپ بەرمەيدۇ، ئالدى بىلەن ئۆز كۈچىگە تايىنىش لازىم. ئۆز - ئۆزىگە ئىشىنىش، ئۆز نامىغا لايىق ئېسىل خىسلەتلەر بىلەن كۈرەشنى نازۇگۈمغا ئوخشاش ئاخىرقى تىنىقلارغىچە داۋاملاشتۇرۇش زۆرۈر. بولمىسا، نازۇگۈمدەك ئازادلىق جەڭچىسىنىڭ قېنى بىكارغا ئاقمايدۇ؟! شائىر بىللال نازىم ئەلەم ۋە ئىپتىخار بىلەن نازۇگۈم روھىنى ئۇلۇغلاپ، داستاننىڭ خاتىمىسىنى مۇنداق چۈشۈرىدۇ:

ئەنىڭدەك بولسا خاتۇن سالىھى پاك،
مانجۇرلەر زۇلمى ئاڭا نەدۇر پاك ③.
مۇنىڭدەك بولسا خاتۇنلەر فەئالى،
تاپار جەننەت بۇ زەنلەردە كامالى.

نازۇگۈم روھىغا ھەق رەھمەت ئەتسۇن،
شەھىد ئالى مەقامى ئۆزرە يەتسۇن.

شائىر بۇ شېئىرى ئارقىلىق ئۆز قەھرىمانىنىڭ غەيرىتىنى، قەتئىيلىكىنى ھۆرمەتلەپ ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەردى. شائىر باشقىلارنىمۇ مانا شۇ نازۇگۈمغا ئوخشاش كۈرەش قىلىشقا چاقىردى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قورقۇمسىز ئىرادىلىك كۈرەشكۈچىلەرنىڭ سېپى تېخىمۇ كۆپىيىشىنى ئارزۇ قىلدى.

ئۇنداقتا، نازۇگۈم روھىنىڭ بىزنى ھاياجانغا سالىدىغان يېرى قەيەردە؟ ئۇنى جەڭلەردە پىداكارلىق كۆرسىتىشكە باشلىغان كۈچ نەدىن كەلگەن؟ ئۇ مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن، چېنىققان جەڭچىمىدى؟ كۈچلۈك ۋە تەنپەرۋەرلىك ھېسسىيات، مىللىي غورۇر، يالغۇز ئۆزى ئىلىنى لەرزىگە سېلىپ، ھۆكۈمرانلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىشكە، بۆرە - تۈلكىلەرگە ھەمراھ بولۇپ، ئاچارچىلىقتا يۈرۈشكە، ئالتە ئاي قومۇشلۇقنى، ئۈچ ئاي تاغ - ئۆڭكۈرلەرنى ماكان ئېتىشقا ئۆگەتتى. ئۇ كۈرەش قوينىدا يېتىلدى. ئىسلامىيەتتىن بۇيان ئىجاد سەھنىسىدە ئىككى ياش ئوتتۇرىسىدىكى ئىشق - مۇھەببەتنىلا كۆرۈپ تويۇنۇپ كېلىۋاتقان تارىخ نومۇسىنى ئۆز ئىپتىتى بىلەن قوغدايدىغان يېڭى، بۈيۈك قامەتنى كۈتۈۋالدى.

شائىر «قارا كۆز، بۇغداي ئوڭلۇك، نازۇك بەدەن» نازۇگۇمنى باشتىن ئاخىر قىزغىن مۇھەببەت بىلەن تەرىپلەيدۇ. ئۇنىڭ روھىغا سېغىنىدۇ. ئەمما، غايىۋى ئارزۇسىغا تايىنىپ ئۇنىڭ خاراكتېرىنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاپتور ئۆز قەلىمىدە نازۇگۇم ئوبرازىنى غايىۋى تۈسكە كىرگۈزۈپ قويسا قويدىكى، نازىم قەلىمىدىكى نازۇگۇم يارقىن سىيما بولۇشى بىلەن رېئاللىقنىڭ ئىناۋەتلىك ئىسپاتىدۇر. شائىر ئىجادىيىتىدىكى نازۇگۇم يەنىلا ئالڭ - ئىدىيە جەھەتتە يېتىلگەن مۇكەممەل نازۇگۇم ئەمەس ئىدى. ئۇ پەقەت ئۆزىدىن ئىلغار، ئۈستۈن كۈچ تەرىپىدىن توغرىلىق تېپىپ، ھەق يولىدا ساداقەتمەنلىك بىلەن قۇربان بەردى.

مۇستەبىت دىنىي قاراش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغا 19 - ئەسىرگە نىسبەتەن بىللال نازىمنىڭ «قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلگىسى، ئۇنىڭدىن جەننەتمۇ كامال تاپىدۇ» دەپ سۈپەتلىشى ۋە ئومۇمىي ئىجادىيەت مۇساپىسىدە ئاياللا ئوبرازىغا ئىزچىل ئەستايىدىل قارشى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىشى دىققەتكە سازاۋەردۇر. بولۇپمۇ شائىرنىڭ مۇھەببەتنى، گۈزەللىكنى تەڭرىدىن ئەمەس، بەلكى ئىشقى - پىراق، يار ۋەسلىدىن ئىزدىشى دىنىي ئوبرازلار بەدىئىي زوقلىنىش سەھنىسىنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويغان دەۋر ئۈچۈن يۈزدە يۈز يېڭىلىق ئىدى. شائىرنىڭ مەقسىتى كېلەچەكتە خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئاخىرقى غەلبىسى ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلالايدىغان ئادەم تەربىيەلەش بولۇپ، بۇ خىل ئېستېتىك غايە ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك سىياسىي قارشىدىن تۇغۇلغانىدى. شائىر بۇ ئېستېتىك غايىسىنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ تېخىمۇ كېڭىيىشىنى نىيەت قىلاتتى. ئۇ باشقا قىز - ئاياللارنىڭ نازۇگۇم روھىدىن قۇۋۋەت ئېلىپ، ئازادلىق - ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشكە ھەر دائىم تەييار بولۇشىنى ئىستەيدۇ. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخىرلىك قىزى نازۇگۇمغا ئوخشاش ئۆلۈمنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىيالايدىغان يەنە نۇرغۇنلىغان «نازۇگۇم» لارنى كۈرەشكە چىلالايدۇ. ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسى بۇ چاقىرىق ئالدىدا ئويلانماي تۇرالمايدۇ، ئەلۋەتتە.

لېرىك ھېسسىيات بىلەن ئىپىك بايان شائىر ئىجادىيىتىدىكى ھەم تارىخىي رېئاللىق، ھەم بايان قىلىش يولى بىلەن ئەنئەنىۋى داستانچىلىقىمىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزدىكى تىپىك ئۈلگىسىدۇر. داستاننىڭ نەزمە قىسمى نەسرى قىسمىنى زۆرۈر شەرھلەش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قىلغان. داستاننى راۋان تىلى، ماتېرىيال قىممىتى، ئىپادىلەش خاسلىقى بىلەن ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدىكى خەلق داستانلىرى بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇشقا تېگىشلىك بولسا، بۇ ئەسەر داستانچىلىق ئەنئەنىمىزنى مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئۆزگىچە سەۋىيىگە كۆتۈرگەن. ئەسەرنىڭ تارىخىي قىممىتىنى قانداقتۇر رىۋايەت، ھېكايەت بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ. بەلكى، داستاننى نەسرىي ژانىرلارنىڭ تەزكىرە تۈرىدىكى ئىجادىيەت دەپ يۇقىرى باھا بېرىشكە بولىدۇ.

① «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لوغىتى» 5 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 337 - بەت.
 ② ن.ن. پانتۇسوۋ نەشرگە تەييارلىغان بىللال نازىمنىڭ «نازۇگۇم» داستانىنىڭ قوليازمىسى، 1909 - يىل.
 ④ چەنپەن - مانجۇلارنىڭ باشقا مىللەتلەردىن ئالغان قورچاق ئەسكەرلىرىنىڭ نامى.
 ⑤ سولان - داغۇر مىللىتى.
 ⑥ دۆك يامۇل - غۇلجىدىكى تۆپىدەك مەھەللىسىگە جايلاشقان.
 ⑦ ن.ن. پانتۇسوۋ نەشرگە تەييارلىغان بىللال نازىمنىڭ «نازۇگۇم» داستانىنىڭ قوليازمىسى، 1909 - يىل.
 ⑧ ساۋۇت موللائۇدۇۋ، «بىللال نازىمنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى»، 1976 - يىل ئالمۇتا نەشرى.
 ⑨ باك - قورقۇنچ، خەۋپ.

مىللەتنىڭ گۈزەل كەلگۈسى بالىلىق دەۋردىن باشلىنىدۇ

«قۇتادغۇبىلىك» تىن ئۇيغۇلارنىڭ ئائىلە تەربىيىسىگە بىر نەزەر

ئايگۈل ئابدۇرېھىم

1

تۈركىيە ئالىمى ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇبىلىك» پارىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان شەھەردۈركى كۆرگەنلەرنىڭ كۆزى قامشىدۇ، ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چىقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولغىنى يوق. ھەركىم ئۆزى كۆرگەن كوچىسىنى تەرىپلەۋاتىدۇ ① دېگەندى. مەنمۇ گۈزەل كاتتا شەھەرنىڭ بىر كوچىسىنى زىيارەت قىلدىم. بۇ دەل بالىلار مائارىپى كوچىسى بولۇپ، بۇ كوچىغا بالىلار توغرىسىدىكى دۇردانلەر مۇجەسسەملەشكەن. مەنمۇ مۇشۇ كوچىدا كۆرگەنلىرىم ئاساسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئائىلە تەربىيىسى توغرىسىدىكى تەلىماتلىرى توغرىسىدا توختالماقچىمەن. 930 يىل بۇرۇن، يەنى 1069 - 1070 - يىللاردىكى ئىسلام مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يارىتىلغان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ دەۋردىكى ئىلمىي ئىقتىدارى، پەلسەپىۋى كۆز قارىشى، سەنئەت شىجائىتى ۋە بەدىئىي تالانتى مۇجەسسەملەنگەن بەدىئىي قامۇس. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسىردە تارىخ، پەلسەپە، ئاسترونومىيە، مېدىتسىنا، تىل - ئەدەبىيات، دىنىي ئېتىقاد، قانۇن قاتارلىق ساھەلەر ئۈستىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەندىن باشقا، بالىلار تەربىيىسى مەسىلىسى ھەققىدە ناھايىتى مۇپەسسەل ئىلمىي ۋە ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان بالىلار تەربىيىسى ئىدىيىسى ئۇنىڭ ئائىلە تەربىيىسى توغرىسىدىكى قىممەتلىك چۈشەنچىلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇنىڭ قارىشىچە ئائىلە تەربىيىسى پۈتكۈل بالىلار تەربىيىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ، ئادەملەرنىڭ تەربىيىلىنىپ ياراملىق ماتېرىيالغا ئايلنىشىنىڭ دەسلەپكى ۋە تەبىئىي ئاساسىدىن ئىبارەت.

ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالساق، ئىنسانلار ياۋايىلىقتىن مەدەنىيلىككە يۈزلەنگەندىن كېيىن، تەلىم - تەربىيىگە، بولۇپمۇ تەلىم - تەربىيىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي، لېكىن ھۇل سېلىش خاراكتېرلىك باسقۇچى بولغان ئائىلە تەربىيىسى مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئىلگىرىمۇ ئائىلە تەربىيىسى مەسىلىسى پۈتكۈل مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەسىلىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولغانىدى. بۇ مەسىلە يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ تەكىتلىنىپ كېلىندى. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئائىلە تەربىيىسى مەسىلىسى يەنىلا پۈتكۈل تەلىم - تەربىيە خىزمىتىنىڭ كۈن تەرتىپىدىكى

بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇي - پەيىل خوپ.

1225 ئوغۇل - قىز خۇي - پەيىل بولسا يامان،

يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

ھەر قانداق ئاتا - ئانا بالىلارنى ناھايىتى ئەتىۋارلاپ چوڭ قىلىدۇ. ئۇلار ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئەقىللىق، زېرەك، ساغلام چوڭ بولۇشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىدۇ. لېكىن، تۇرمۇشتىكى رېئاللىق ھەمىشە ئۇلارنىڭ ئويلىغىنىدىن بولمىغۇدەك بولىدۇ. ئەگەر بالا ھەر قانچە ئەقىللىق بولسىمۇ، ئاتا - ئانىنىڭ گېپىگە كىرمەيدىغان كۆڭلى قارا، كاززاپ بولۇپ قالسا ئۇنىڭدىن يامان ئىش يوق. بۇنىڭدىن 4 - 5 يىل بۇرۇن مەلۇم بىر ئالىي مەكتەپنىڭ ئاسپىرانتلىق سىنىپىدا ئوقۇيدىغان بىر ساۋاقداشنىڭ 70 نەچچە ياشلىق ئانىسى بىردىنبىر ئەقىللىق ئوغلىنى كۆرۈش ئارزۇسىدا، يىراق يوللارنى بېسىپ ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئاران تەستە ئوغلىنى ئىزدەپ تاپسا، ئوغلى ساۋاقداشلىرىغا، ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئۆز ئانىسىنى بىزنىڭ قوشنىمىز، دەپ تونۇشتۇرغان. ھەتتا ياتقىغىمۇ باشلىمىغان. نومۇس قىلىپ ئىككىنچى ئىز - دېرىكىنى قىلمىغان. كېيىن ساۋاقداشلىرى ھەم بەزى ئوقۇتقۇچىلىرى بۇ قېرى ئانىغا ئىچ ئاغرىتىپ مەكتەپنىڭ مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان. بۇنداق كىشىلەر بىلىشى كېرەككى ئادەم ھامىنى قېرىدۇ. چىراي گۈزەللىكىنى يوقىتىدۇ. ئەمما، قەلب گۈزەللىكى مەڭگۈ يوقالمايدۇ.

ئانىسىنى تونۇمىغان مۇشۇنداق بالىلاردا ۋىجدان، نومۇس دېگەن نەرسىلەر بارمىدۇ؟ «ئادەمدە نومۇس بولمىسا ۋىجدان بولمايدۇ. ۋىجدان يوق يەردە ئىستىقبال نېمە قىلسۇن؟» ھازىر جەمئىيىتىمىزدە ئاتا - ئانىلارنى ھۆرمەتلىمەيدىغان، ئۇلارنىڭ نازۇك دىلىغا ئازار بېرىدىغان مۇشۇنداق بىر قىسىم قىز - يىگىتلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە مۇنداق بىيىتنى ئېيتقان:

1163

بىر تۈركىي ۋەزىر بەك ياخشى دەپتىكەن،

كۆرەر كۆر يورۇغى ئوغۇل - قىز ئىكەن.

1164

ئوغۇل - قىز غېمى بۇ - تۇۋى يوق دېڭىز،

ئوغۇل - قىز غېمىدىن سارغايىدى مېڭىز.

1165

كىشىنىڭ بولسا ئوغۇل - قىزى،

خوتۇنى خوتۇنى ئۇيقۇنى؟

1166

ئوغۇل - قىزنى دەپ يەر ئاتا ئۆز ئېتىن،

ئوغۇل - قىز ئاتماس ئاتانىڭ ئېتىن.

يۇقىرىقىلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بالىلارنى ئوقۇشتىلا ئەمەس پەزىلەتتىمۇ تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر ئىكەن. بىز ھازىر رىۋايەت دەۋرىدە ياشاۋاتقاچقا، جەمئىيىتىمىزدىكى ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر

ھەم تۇرمۇشىمىزدىكى ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ ھەر بىر ئاتا - ئانا ۋە ئائىلىلەرگە ھەم ئائىلە تەربىيىسىگە بولغان تەسىرى ھەر خىل بولماقتا. شۇ تۈپەيلى ھازىرقى زامان ئائىلە تەربىيىسىدە خىلمۇ خىل مەسىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. تۆۋەندە كەلتۈرۈلگەن تىپىك مىساللار ۋە مىساللار ھەققىدىكى تەھلىلىمىز بىزنىڭ بۇ كۆز قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. ئىناق ئائىلە مۇھىتى بالىلارنىڭ روھى تۇۋرۇكى. ئۇلار ئائىلىسىنىڭ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىللىق مېھرىدىن ئۈمىدكە، زور ئىشەنچكە تولىدۇ. ھازىر بەزى ئاتا - ئانىلار ئۆزىنىڭ كۆڭۈل خۇشى بىلەن بولۇپ كېتىپ، بالىلار بىلەن كارى بولمايۋاتىدۇ. بولۇپمۇ ئائىلىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۇۋرۇكى بولغان ئاتا بولغۇچى بالىنى تېپىپ قويۇپ ئۇنىڭ قانداق چوڭ بولۇۋاتقانلىقى بىلەن كارى يوق. بوش ۋاقىت تاپسىلا رېستورانمۇ رېستوران يۈرۈپ، ھاراقنى بولۇشىچە ئىچىپ ئوينايدۇ. خىزمەتتىن ۋاقتىدا قايتمايدۇ. ھەتتا ماشىنىمۇ ئۆيىگە ئەكىرمەيدۇ. ئىقتىساد توغرىلىق سۆز ئاچسا ئايالى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. بۇنداق تۇرمۇش بالىلارنىڭ سەبىي قەلبىگە نېمىلەرنى سىزىش مۇمكىن؟

يېقىندا بىر ھاراقكەش دادا سىرتقا ھاراقنى بولۇشىچە ئىچىپ يېرىم كېچە بولغاندا ئۆيىگە قايتقان ھەم بالىسىنىڭ يېنىدا ياتقان ئايالىنى تارتىپ، يەرگە چۈشۈرۈپ، ئىچ كىيىملىرىنى يىرتىپ بالىسىنىڭ ئالدىدىلا قالايمىقان چاقچاقلارنى قىلغان. ئانا بولغۇچى ئىزاغا چىدىماي ئېرىنى ئۇرۇپ تىللىغان. بالىسى نېمە قىلارنى بىلەلمەي قاراپ قېتىپ قالغان. «بالا تەربىيىلەشنىڭ ماھىيىتى ئۆزىنى تەربىيىلەشتىن ئىبارەت. ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەش ئاتا - ئانا بولغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەڭ كۈچلۈك چارە» (روسىيە يازغۇچىسى تولىستوي). يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ بۇنىڭدىن 930 يىل بۇرۇنلا «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە ھاراقنىڭ ئىنساننىڭ مۇكەممەللىك دەرىجىسىگە نۇقسان يەتكۈزىدىغان ئىچىملىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا مۇنداق بېيىتلەرنى ئېيتقان:

2651 ھاراق تۇر بىلىم ۋە ئەقىل دۈشمىنى،
جېدە - غوۋغا ھاراقنىڭ ئېتىدۇر چىنى.

2653 نە ياڭلىغ ھاياتلىق، ئۆز خۇلۇق سىلىق،
مەي ئىچسە قىلۇر ئۇ پەسكەشلىك قىلىق.

2655 مەي ئىچمە، مەي ئىچسە كېتۇر دەۋلىتى،
مەي ئىچسە بولۇر تەلۋە، ئەخمەق ئېتى.

2656 قېرىنغا كىرسە مەي، چىقارۇر سۆزۈڭ،
بۇ چىققان سۆزۈڭدىن كۆيەرسەن ئۆزۈڭ.

2102 مەي ئىچسە بولمىغۇر نە ئىشلار بولۇپ،
مەست ئولسا نەچچە ياخشى ئىشلار قالۇر.

2649 ھاراق ئىچمەس ئولسا ئۆزىن تۇتقۇچى،
ئۆزىدىن تۇتار ئەر تاپار بەخت كۈچى.

(Faint handwritten text in the background, likely bleed-through from the reverse side of the page.)

يەنە شۇنداقمۇ ئائىلىلەر باركى، ئاتا - ئانا بولغۇچىلار ھەر ئىككىسىلا بالىلار بىلەن كارى يوق. بالىلار بىلەن سىرداشمايدۇ. ئۇلارنىڭ قورسىقى ئاچ قالمىسا، بەدىنى يالىڭاچ قالمىسىلا بولىدۇ. ئانا بولغۇچى ئەگەر ئېرىنىڭ سىرتتا چىرايلىق بىر قىزنى تېپىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ قالغان بولسا، ئۇمۇ بىرەرسىنى تېپىشنى ئويلايدۇ. شۇ يول بىلەن (ئارقىلىق) ئېرىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتماقچى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن بوش ۋاقتىنى ياسىنىش، كىيىنىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭ كالىسىدا ھاياتىدىكى بىردىنبىر قىممەتلىك نەرسىسى يەنى سۆيگۈنىنى قايتۇرۇپ كېلىشتىن باشقا نەرسە يوق. بالىلار دەرسلىكلىرىدە چۈشىنەلمىگەن جايلارنى سورىسا داداڭلاردىن سوراڭلار دەيدۇ. دادىسىدىن سورىسا ئاپاڭلاردىن سوراڭلار دەيدۇ. ئەگەر بالىلار ئېمىتھاندىن ئۆتەلمىگۈدەك بولسا، بالىلارنى رەزىل تىللار بىلەن تىللاپ تەنە قىلىدۇ ۋە ياكى تەنە جازاسى بېرىدۇ. بالىلار ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقىنى، ئۇلارغا قانچىلىك ئاتا - ئانا مېھرى يەتكۈزۈۋاتقانلىقى بىلەن ھېسابلاشمايدۇ. بۇنداق ئائىلىدە يېتىلىۋاتقان بالىلار تەبىئىي ھالدا قورقۇنچاق، جۈرئەتسىز، يالغانچى، نىيىتى بىلەن بىردەك بولمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ئىللىق ئائىلە مۇھىتى، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئىناق مۇناسىۋىتى بالىنىڭ تەربىيىلىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. يەنە بەزى ئاتا - ئانىلار باركى، ئۇلار بالىلارنىڭ ئۆگىنىشى، يۈرۈش تۇرۇشى، كىيىنىشى، ھەتتا تاماق يېيىش قائىدىلىرىگىچە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئەمما، بالىسىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئارزۇ - ئارمانلىرى، خىياللىرى بارلىقى بىلەن ھېسابلاشمايدۇ. ھەدىسىلا ئۆزىنىڭ ئىرادىسى بويىچە تەربىيىلەشكە تىرىشىدۇ. ئەگەر بويىسۇنمىسا مەجبۇرىي بويىسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى توي قىلغاندىن كېيىن، ئانا بولغۇچى پۈتۈن كۈچى بىلەن يولدىشىنى قوللاپ كەسىپتە ئۈزۈپ چىقىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئائىلىسىنىڭ پۈتۈن ئېغىرى - يېنىك يۆكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. يولدىشى دېگەندەك كەسىپتە نەتىجە قازىنىپ چەت ئەلگە ئوقۇشقا ماڭغان. ئاتا بولغۇچى چەت ئەلگە ئوقۇشقا بېرىۋېلىپ تا بۈگۈنگە قەدەر قايتىپ كەلمىگەن. بىچارە ئانا 3 - 4 ياشلىق ئوغلى بىلەن قالغان. ئۇ پۈتۈن ئۈمىدىنى شۇ بالىسىغا بېغىشلاپ، ئۇنىڭ ھەر تەرەپتىن تەربىيىلىنىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ھازىر بالىسى 17 - 18 ياشقا كىرىپ قالدى. ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشسىڭىز ئۇ بالىنى ھەرگىزمۇ 17 - 18 ياشلاردىكى بالا دېمەيسىز. ئۇنىڭ بىلىدىغان نەرسىلىرى ناھايىتى كۆپ. ئىجاد قىلغان كىچىك نەرسىلىرىمۇ كۆپ. ئۆيىگە كىرسىڭىز ھەممە نەرسىنىڭ ئۈستىگە چاپلانغان ئىنگىلىزچە خەتلەرنى كۆرىسىز. يەنە تامدا ئاپىسى تەرىپىدىن يازدۇرۇلغان ئەھدىنامە، مەشغۇلات جەدۋىلىنى كۆرىسىز. لېكىن، ئانىسى ھازىرغا قەدەر بالىسىنىڭ دەرسلەردە چېكىنىشىنى ياكى مەكتەپتىن ۋاقتىدا كەلمىگەنلىكىنى بىلسە شۇ ھامان تىللاپ، ئۇرۇپ كېتىدۇ. ھازىر بالا تايماقتىن قورقمايدىغان، ئانىسى بىلەن تەڭ تۇرۇپ تاكالىشىدىغان، قەستەن قېرىشىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئائىلە تەربىيىسىدە بالىلار ھەددىدىن زىيادە چىڭ تۇتۇش، ئۇرۇش، قاتتىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشلار ھەرگىزمۇ بالىلار قەلبىگە تەسىر قىلىشنىڭ، ئۇلاردىكى ياخشى تۇيغۇلارنى ئويغىتىشنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك چارىسى بولالمايدۇ. چۈنكى، بالىنىڭ ئېڭىدا زورلۇق كۈچى ھەممىنى يېڭەلەيدىكەن دېگەن تونۇش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋالغاچقا ئۇلاردا تەبىئىي ھالدا جاھىللىق مەجەزى يېتىلىدۇ. ھەتتا ئۆزىنىڭ يامان ئىش قىلغىنىنى ھېس قىلىپ تۇرسىمۇ يەنىلا تەرسالىق قىلغۇسى كېلىدۇ. سىز ھەرگىز: «پەرزەنتىڭىزنىڭ ئىلىم ۋە ئەخلاقىنى ئۆزىڭىزنىڭ بىلىمى ۋە ئەدەپ - ئەخلاقى

بىلەن چەكلىمەك، ئۇلارنى كەلگۈسى زامان ئۈچۈن تەييارلاڭ. چۈنكى، ئۇلار سىزنىڭ زامانىڭىزغا تەئەللۇق ئەمەس، ئۇلار كەلگۈسى زامانىڭ كىشىلىرىدۇر» ④. (ئەپلاتون)

2

پەرزەنتلەرنىڭ ئائىلىدە ئاتا - ئانا تەرىپىدىن تەربىيىلىنىشى پەرزەنتلەرنىڭ ئۆمۈرلۈك تەربىيىلىنىشىنىڭ ئاساسى ۋە ئالدىنقى شەرتى. شۇڭا، ئاتا - ئانا ئالدى بىلەن ئۆزىنى تەربىيىلىشى، ئۆزى ئېغىر - بېسىق سەۋرچان، قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈپ ھەممە ئىشتا بالىلارغا ئۈلگە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، بالىلار ئاتا - ئانىنى دورايدۇ. ئۈلگە قىلىدۇ. ئاتا - ئانا بالىنىڭ پاك - ئاپئاق قەلب ئېتىزىغا تۇنجى بولۇپ ئەدەپ - ئەخلاق، پەزىلەت، بىلىم ئۇرۇقىنى چاچىدۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەن:

4504 تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

4506 ئوغۇل - قىزغا ئۆگەت بىلىم ۋە ئەدەپ،
بېرۇر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيا نەپ.

ئائىلە تەربىيىسىدە ئاتا - ئانا ھۆرمەتكە لايىق ئاتا - ئانا بولۇشقا تىرىشىشى، ئۇلار بىلەن مۇستەقىل سىردىشىشى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىگىلەشكە ماھىر بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ھەر بىر بالىنىڭ ئۆزىگە خاس ھېسسىي دۇنياسى بولىدۇ. ئەگەر بالىنىڭ قەلبىدە يامانلىق يىلتىز تارتقان بولسا، سەۋەنلىك ئەلۋەتتە چوڭلاردا بولىدۇ. مىسال: ئۆتكەن يىلى مۇنداق بىر ئىش يۈز بەردى. مەلۇم ئالىي مەكتەپتىكى مەلۇم بىر ئاشپەزنىڭ 10 - 11 ياشلىق ئوغلى بىر ساۋاقدىشى بىلەن قولغا پىچاق كۆتۈرۈپ مەلۇم ئوقۇتقۇچىنىڭ 8 ياشلىق بالىسىنىڭ ئالدىنى توسىغان ھەم پۇللىرىنى چىقار دەپ قورقۇتقان. يېنىمدا پۇل يوق دەپ قولىنى كەينىگە قايرىپ، يانچۇقىدىن بىر چاقماقنى ئېلىپ ياندۇرۇپ، يۈزىنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈۋەتكەن. بالىنى كۆرسىڭىز قورققۇڭىز كېلىدۇ. ئۇ بالا ناھايىتى چىرايلىق، كۆزلىرى يوغان، كىرىپكىلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان ئوماق بالا ئىدى. يۈزى كۆيدۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇ بالىدا نە كىرىپك، نە قاش بولسۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە بالا بەك قورقۇپ كەتكەچكە خېلى ۋاقىتلارغىچە ئەسلىگە كېلەلمىدى. كۆيدۈرگۈچى بالا جازاغا تارتىلمىدى. ھەتتا ئاتا - ئانا بولغۇچىلارمۇ كېلىپ كۆيگۈچىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن ياكى كۆيگۈچىدىن كەچۈرۈم سورىمىدى. كېيىن بۇ ئىشقا قوغداش باشقارمىسى ئارىلىشىپ، دادىسىغا 15 كۈن تۇتۇپ تۇرۇش جازاسىنى بەردى. بۇنىڭغا نارازى بولغان كۆيدۈرگۈچىنىڭ دادىسى كۆيگۈچىنىڭ ئاتا - ئانىسىغا: «مەن 15 كۈندىن كېيىن سولاقتىن چىقسام ھەممىڭنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىمەن» دېگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئاتا - ئانا بولغۇچى بالىنى بەكلا مەيلىگە قويۇۋەتكەن. كىنولاردىكى سەلبىي پېرسوناژلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى ئۆزىگە ئۈلگە قىلىپ دورسا چەكلىمىگەن، ئەكسىچە خۇش بولغان. بالا ئاتا - ئانىنىڭ خۇش بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆزىدە ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان ئىشەنچ تۇرغۇزغان. شۇنىڭ بىلەن ھېچبىر ئىككىلەنمەستىنلا بىر بالىنىڭ يۈزىنى ۋە ھىشىلەرچە كۆيدۈرۈۋەتكەن.

بولۇپ، چوڭ بالىسى بىلەن كىچىك بالىسى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان. لېكىن، ئوتتۇرا ئىككىنچى بالىسى داشۆگە ئىمتىھان بېرىپ ئۆتەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن «دۆت» لۈك قالىپىنى كىيىپ، قانداق ئىش قىلىمەن دەپ ئاتا - ئانىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەن. داۋاملىق كەستىشكە ئۇچرىغان. ئالىي مەكتەپكە ئۆتەلمىگەننىڭ بىر سەۋەبىمۇ ئاتا - ئانا بولغۇچى بارلىق كۈچىنى ئىككى بالىغا قارىتىپ، ئوتتۇرا ئىككىنچى بالىنىڭ ئوقۇشى ھەم باشقا ئىشلىرىغا ئانچە ئېتىبار بەرمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئالىي مەكتەپكە ئۆتەلمىگەندىن كېيىن، ئۆزىنى دۇنيادا ئوشۇقچە تۇرىلىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ، چۈشكۈنلىشىپ، تېرىككەك بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە نەرسە مەنسىز بىلىنىپ، خالىغان ئىشنى قىلىدىغان بولۇۋالغان. بىر كۈنى ھاراق ئىچىپ 86 ياشلىق بىر خەنزۇ موماينى ئۇرغان ھەم ئۇنىڭغا ئەدەپسىز چاقچاقلارنى قىلغان. ئۇ موماي ئۇزاق ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇ ۋاقىتتا 20 ياشلىق بالا قولغا ئېلىنىپ، قانۇننىڭ جازاسىغا ئۇچراپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كىچىك بالىلارنىڭ قەلبى ئاتا - ئانىسى تەرىپىدىن ئازار يەپ قالسا ئۇلار پۈتكۈل قىممەتلىك ھاياتىغا دەخلى يەتكۈزىدىغان ھەرخىل ئىشلارنى قىلىپ قويۇشى مۇمكىن.

ھازىر نۇرغۇن ئاتا - ئانىلار ئائىلە تەربىيىسى، پەرزەنت تەربىيىسىدە ھەرخىل قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. 21 - ئەسىر رىقابەت دەۋرى. بىز تەربىيەلەۋاتقان بالىلار رىقابەت سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، يوق؟ بۇنىڭ ئۈچۈن بالىلارنى قانداق تەربىيەلەشنى بىلەلمەيۋاتىدۇ. ئائىلە تەربىيىسى، پەرزەنت تەربىيىسى ئاغزىدا دېيىش ئوڭاي بولغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇنچىۋالا ئوڭاي ئىش ئەمەس. يەنە كېلىپ پەرزەنت تەربىيىسى بىر كۈنلۈك ياكى بىر يىللىق ئىش ئەمەس. بالىلارنى تەربىيەلەش كەلگۈسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئىستراتېگىيەلىك قۇرۇلۇش. چۈنكى، بالىلار ماكرو جەھەتتە مىللەتنىڭ كېلەچىكى، مىكرو جەھەتتە ئائىلە ۋە ئاتا - ئانىنىڭ ئۈمىدى، شۇڭا ئاتا - ئانا بولغۇچىلار ئائىلە تەربىيىسىدە بالىلارنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەش ئۇلارنى چۈشىنىشى كېرەك. «بالىلار دۇنيانى قىزىقىش، ئەجەبلىنىش، گۇمانلىنىش روھى ھالىتى ئارقىلىق تونۇيدۇ. ياشلار بولسا ھەمىشە گۇمانسىز، ئىشىنىش ۋە ئالىيچاناب روھىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشىغا چوڭقۇر ئۇچراش روھى ئارقىلىق تونۇيدۇ» ⑦.

3

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا، ئىنسان بالىسىنىڭ بىلىملىك، ئەقىللىق، پەزىلەتلىك بولۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم باسقۇچى بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك دەۋرى ئىكەنلىكىنى، بۇ دەۋردە ئادەملەرنىڭ ئىلىم - پەننى ئەڭ تېز ۋە ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىگىلەپ، قەلبىگە ئەڭ يۈكسەك غايىلەرنى پۈكۈدىغان مەزگىلى ئىكەنلىكىنى، ئەگەر تەربىيە ياخشى بولسا غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئۇ يەنە ئىنسان بالىسى ئانىدىن تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولۇپ قالمايدۇ. پەقەت ئاتا - ئانىنىڭ جاپالىق ئەجىزلىشىدىن بىلەن كامالەت ئىگىسىگە ئايلىنىدۇ دەپ قارىغان. مەسىلەن:

1681 ئانادىن تۇغۇلغان بىلىمسىز تۇغار،

بىلىمنى ئۆگىنىپ ئۇ تۈرگە چىقار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتە ساغلام، روھى جەھەتتە ئىرادىلىك، غەيرەتلىك، ئىقتىدارلىق بولۇشى ئائىلە تەربىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. ئەدەپ - ئەخلاق، ئىلىم ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ ئېسىل پەزىلەت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىلىمسىز كىشىلەر بىلەن بىلىملىك كىشىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ ئىلىم-ئىگىلەشنىڭ پايدىسى بىلەن ئىلىمسىزلىكنىڭ ئاقىۋىتىنى كۆنكرېت مىساللار ئارقىلىق تەھلىل قىلىپ، بارلىق كىشىلەرنى ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولۇشقا، ئىلىم - بىلىم ئۆگىنىشكە چاقىرغان. ئۇ بۇ ھەقتىكى بېيىتلىرىنى كۆرەيلى:

297 ئەقىلدىن بۆلەككە ھۆرمەت بولمىغاي،
 ئەقىلسىز كىشى ئۇ بىر ئۈچۈملا لاي.
 4076 ئەقىلسىز كىشىلەر بىلىمنى بۇزار،
 بىلىمسىز كىشى خەلقنى ۋەيران قىلار.

223 بىلىملىك، ئاقىل بەگ بولسا ئەل بېشى،
 قىلىچ بىرلە تۈگەر بىلىمسىز ئىشى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارشىچە، بىلىم ئىنسان ھاياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان قۇدرەتلىك مەنبەي كۈچ بولۇپ، ئۇ ئىنسان قەدر - قىممىتى ۋە بەختىنىڭ ئاساسىدۇر. بۇ قارشىمىز تۆۋەندىكى بېيىتى دەلىللەيدۇ:

1823 كىچىك چاغدا ئىنسان بىلىم ئۆگۈنۈر،
 چوڭايسا ئۇنىڭلە تىلەككە يىتۈر.

301 ئەقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئېسىل،
 بىلىم كىمدە بولسا، بولۇر خان ئۇ بىل.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى قاراشلىرىدىن ئائىلە تەربىيىسىدە ئاتا - ئانا بولغۇچى بالىلارنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا ھەر تەرەپتىن يېتىلىشكە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىرگە ئۇلارنى ئىلىمگە قىزىقىدىغان خاراكتېرىنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئائىلە تەربىيىسى ھەققىدىكى قىممەتلىك قاراشلىرى بىزنى غەپلەت ئويقۇسىدىن ئويغىنىپ مىللىتىمىز، كەلگۈسىمىز ئۈچۈن بالىلىرىمىزنى ياخشى تەربىيەلەشكە ئۈندەيدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتىگە نەزەر سالايلى:

2047 كۆر، ئىتقا بولۇۋەرسە باش ئەرسىلان،
 بولۇر ئىتلار ھەم ئەرسىلانسىمان.

2048 ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئەرسىلانغا باش،
ئەرسىلامۇ بولۇپ قالۇر ئىتتەك ھامان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پەرزەنتلەرنىڭ قانداق خاراكتېرىدە ئۆسۈپ يېتىلىشىنىڭ، كەلگۈسىدە قانداق ئادەم بولۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى ئائىلە تەربىيىسى ۋە ئائىلە تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىكىنى كۆرسىتىپ، بارلىق ئاتا - ئانىلارنى ئالدى بىلەن ئۆزىدىكى ئىللەتلەرنى تۈگىتىپ، بالىلارغا ئۈلگە بولغۇدەك ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. شۇنداق، ئائىلە تەربىيىسى ناھايىتى مۇھىم ھالقىلىق مەسىلە، بۇنىڭغا ئاتا - ئانىلارلا ئەمەس، پۈتۈن دۆلەت، پۈتۈن جەمئىيەت بىردەك كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك. ئەگەر بىزدە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ئەھۋاللار مەۋجۇتلا بولىدىكەن. بۇ نۇرغۇنلىغان بالىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە توسالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن بىر مىللەتنىڭ ساپاسىغىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ. سۈپەتسىز، ساپاسىز مىللەتلەر ھامان تارىخىي سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشىدۇ.

تارىخ 21 - ئەسىرگە قەدەم قويدى. 21 - ئەسىردىكى ئەڭ ئېھتىياجلىق نەرسە يەنىلا ئىختىساس ئىگىلىرىدىن ئىبارەت. يېڭى بىر ئەسىردە ئىختىساد، مەدەنىيەت، ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۆزگىچە ھالەتتە بولىدۇ. بۇ رېئاللىق ئادەملەرنىڭ ۋە مىللەتلەرنىڭ سۈپەت - ساپاسىغا تېخىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. بۇ مەنىدىن ئالغاندا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئائىلە تەربىيىسى توغرىسىدىكى ئىلمىي تەلىماتلىرى يېڭى بىر ئەسىردىكى بالىلار تەربىيىسى خىزمىتىدە ئىلھام بەخش رول ئوينايدۇ ھەم ئوينىغۇسى!

ئىزاھاتلار

- ① دىلاچار «قۇتادغۇبىلىك تەتقىقاتى»، 1972 - يىلى، ئەنقەرە. غلىيا، 1994 - يىلى 1 - سان، 138 - بەت
- ② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1994 - يىلى 1 - سان، 138 - بەت
- ③ «ئاسىيا كىنىدىكى گېزىتى»، 1995 - يىلى 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىكى سانى.
- ④ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1989 - يىلى 4 - سان.
- ⑤ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1998 - يىلى 2 - ، 3 - سان، 157 - ، 158 - بەتلەر.
- ⑥ «ئۆسمۈرلەر تەربىيىسى ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەش»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە 488 - بەت.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- ① يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى بىرىنچى نەشرى، ئۇيغۇرچە.
- ② «بالىلار پسخولوگىيىسى ۋە تەربىيىسى ھەققىدە سۆھبەت»، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، ئۇيغۇرچە.
- ③ تارىخىي مىراس «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە بايان (2)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىلى.

«قابۇسنامە» دىكى پەندە - نەسىھەتلەر توغرىسىدا

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى، ماینۇر روزى

«قابۇسنامە» مىلادى 11 - ئەسىردە ياشىغان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ گۈرگان (جۇرگان)، رەي، تەبەرستان تەرەپلىرىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، ۋەشەپىگىر خانىدانغا مەنسۇپ بولغان ۋە بۇخارانى مەركەز قىلغان سامانىيلار خانىدانىغا ئالاقىدار بولغان پارس يازغۇچىسى، شائىر شەمسۇلمائالى ۋەشەپىگىر قابۇس تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان دىداكتىك داستان. شەمسۇلمائالى ۋەشەپىگىر قابۇس زامانداشلىرى ۋە قوشنا مەملىكەت پادىشاھلىرى ئارىسىدا دانا، ئالىملىقى، سېخى، خەلقپەرۋەرلىكى، ھەربىي ئىشلاردىكى ئىختىساسلىقلىقى بىلەن يۇقىرى ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. ئۇ دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپلا قالماي، تۈرلۈك ئىلىملار بويىچە بىر قانچە ئەسەر يازغانىدى. ئۇنىڭ ناتىقلىق ۋە لوگىكا ھەققىدە يازغان «كامالۇلبەلاغەت» (ناتىقلىق ۋە لوگىكا پېنىنىڭ كامالىتى) ناملىق ئەسىرى بىلەن «قابۇسنامە» مەشھۇر ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قابۇسنامە» جەمئىي 29 بابتىن تۈزۈلگەن بولۇپ ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ چوڭقۇرلۇقى، تېمىدا ئىسسىقلىق كەڭلىكى ۋە تېمىدا شەكىللىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، تىلىنىڭ نەپىسلىكى، تەربىيىۋى ئەھمىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئەينى دەۋردىلا ئەمەس، بەلكى ئەسەر يېزىلغان 1000 يىلدىن كېيىنكى ھازىرقى دەۋردىمۇ مۇئەييەن تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەسەردە ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى ئەدەپ - ئەخلاق ۋە قائىدە - يوسۇن توغرىسىدا چوڭقۇر ۋە كەڭ مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن سىرت تېبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە، ئۆلچەش ئىلمى، دورىگەرلىك ئىلمى، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھەربىي ئىلىم، ئوۋ ئوۋلاش، ئات مىنىش، نەيزىۋازلىق، سۇ ئۈزۈش قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلارغىمۇ كەڭ ئورۇن بېرىلگەن. ئەسەردە ياشتىن - ئاياغ تەكىتلەپ بايان قىلىنغان تۇرمۇشتىكى ئەدەپ - ئەخلاق، قائىدە - يوسۇن توغرىسىدىكى بايانلار كونا كونا دىنىي ئېتىقاد، تائەت - ئىبادەت، ئاتا - ئانىنىڭ ھەققىنى تونۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، ئىلىم - پەن ئۆگىنىش، ھۈنەر - كەسپ ئىگىلەش، تىل گۈزەللىكى، يېمەك - ئىچمەك قائىدىلىرى، مېھماندارچىلىق، مېھمان كۈتۈش يوسۇنلىرى، ئىسراپچىلىقتىن ساقلىنىش، ئىقتىسادچىل بولۇش، ياشلىقنى قەدىرلەش، ۋاقتىنى بىھۇدە ئۆتكۈزۈلمەسلىك، مۇھەببەت - نىكاھ ئىشلىرى، خوتۇن - قىزلارنى ھۆرمەتلەش ۋە ئۇلارغا سىلىق مۇئامىلە قىلىش، ئۇخلاش ۋە دەم ئېلىشنىڭ سالامەتلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش، ئۇخلاش ۋاقتىنى توغرا ئىگىلەش، جۈملىدىن دوست تۇتۇش، دوستلۇقنىڭ شەرتلىرى، دۈشمەندىن ئېھتىيات قىلىش، مال - مۈلۈك جەملەش، ئامانەتكە خىيانەت قىلماسلىق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شەمسۇلمائالى ۋەشەپىگىر قابۇس بۇ مەزمۇنلارنى يورۇتۇپ بېرىشتە يۈكسەك بەدىئىي باھارەت، گۈزەل ئاممىباب تىل ۋاسىتىسىنى قوللىنىش ۋە چوڭقۇر بىلىمنى ئىشقا سېلىش بىلەن بىرگە چوڭقۇر پەلسەپىلىك مەزمۇنلارنى قىسقا، ئىخچام، چوڭقۇر مەنىلىك ھېكايەتلەر بىلەن ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرگەن. ئەسەردە تەكىتلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئائىلە

باشلىقىنىڭ بۇرچى، پەرزەنتلەرنى پەرۋىش قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدىكى پەندە - نەسىھەتلەر مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئەينى دەۋرنىڭ دەۋر چەكلىمىسىدىن، جۈملىدىن شەمسۇلمائالى ۋە شەمبېگىر قابۇسنىڭ ئۆز ئوغلىغا نەسىھەت قىلىشىدىن ئىبارەت ئائىلىۋى تەربىيە كاتېگورىيىسىدىن خېلىلا ھالقىپ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە ۋە كەلگۈسى جەمئىيەتكە يۈزلەنگەندى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، شەمسۇلمائالى ۋە شەمبېگىر قابۇس ئۆز ئەسىرىدە بايان قىلىنغان پەندە - نەسىھەتلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىچانلىقىنى ئاشۇرۇش، قايىل قىلىش كۈچىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئەڭ سۆيۈملۈك تىل بولغان «ئەي ئوغۇل، ئەي يىگىت» دېگەندەك گۈزەل ئىبارە بىلەن ئۆز پىكرىنى باشلىغان.

«قابۇسنامە» دىكى پەندە - نەسىھەتلەرنى تۆۋەندىكىچە ئومۇملاشتۇرۇش مۇمكىن. بىرىنچى، پەرزەنتلەرگە سۆز - ھەرىكەتتە گۈزەل بولۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش. «ئاۋۋال بىلىش كېرەككى، گۈزەل، ياخشى سۆزلەش ھەركىتىگە ۋاجىپتۇر (زۆرۈر)، ياخشى سۆزلەرنى ئاڭلاش ۋە پەملەش لازىم. يەنى ئۆزۈڭ ياخشى سۆزلەش ۋە سۆزلىگەن كىشىنىڭ سۆزىنى ياخشى پەملەش زۆرۈر. ئەي ئوغۇل ئەمدى ئۆزۈڭمۇ ياخشى سۆزنىڭ ياخشىسىنى سۆزلىگىن، يالغان سۆزلەشتىن ساقلان، ھەرگىز يالغان سۆزلەمە...»

«ئەي ئوغۇل ھەر سۆزنى ئورنى كەلگەندە، ۋەقەلىككە مۇۋاپىق گۈزەل ئىبارە بىلەن سۆزلىگىن، قاتتىق سۆزلىمە، قوپال سۆزلىمە، گۈزەل، كۆركەم سۆزنىڭ سۆزلىگۈچىگىمۇ پايدىسى بار، ئاڭلىغان كىشىنىڭمۇ دىلىغا ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. يامان سۆزنىڭ سۆزلىگۈچىگە زىيىنى بار، ئاڭلىغان كىشىگە ياقمايدۇ.»

«ئەي ئوغۇل، تىرىشىپ تىلىڭنى سۆزلەش ماھارىتى بىلەن ۋە پاساھەت (ئوچۇق، ئېنىق، گۈزەل سۆزلەش) بىلەن بېزىگەيسەن. خەلققە تاتلىق سۆز بىلەن گۈزەل سۆزلەشنى ئادەت قىلغايەن. ھەركىمنىڭ تىلى تاتلىق، گۈزەل بولسا دوستلىرى كۆپ بولىدۇ، ئالىملار، پەيلاسوپلار ئېيتقانىكى، «كىمنىڭ تىلى تاتلىق بولسا دوستلىرى كۆپ بولىدۇ، سۆزگە ئۈستۈن كىشى ھەر بىر سۆزنى ئورنىنى تاپمىسا ئېتمايدۇ. چۈنكى، ھەر بىر سۆز ئۆز جايىدا سۆزلەنمىسە، ھەر قانچە گۈزەل بولسىمۇ تېتىقسىز ئاڭلىنىدۇ. بەزى سۆزلەر بولىدۇكى، ئۇنىڭ سەۋەبىدىن سۆزلىگۈچى جەبىر - جاپاغا يولۇقىدۇ. ھەر بىر سۆزنى ئۆز ئورنىدا سۆزلەشنى بىلىش كېرەك.» بۇ ھەقتە «قابۇسنامە» مۇنداق ھېكايە قىلىنىدۇ: «پادىشاھ ھارۇن رەشىت باغداتتا بىر چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئاغزىدىكى چىشلىرىنىڭ ھەممىسى چۈشۈپ كەتكەنمىش. ئۇ بىر تەبىر ئالىمى چاقىرتىپ بۇ چۈشنىڭ تەبىرىنى سوراپتۇ.

«بۇ چۈشنىڭ تەبىرى شۇكى، - دەپتۇ تەبىرچى ئالىم: «بۇ چۈشنىڭ تەبىرى - بارلىق تۇغقان - قېرىنداشلىرىڭىز سىزدىن ئىلگىرى ۋاپات بولىدۇ. ھەر بىر ھارۇن رەشىت بۇ ئالىمنىڭ تەبىرىدىن رەنجىپتۇ، تەبىرچىنى قامچا بىلەن ئۇرۇشقا پەرمان قىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا خىتاپ قىلىپ: «سەن نېمەنى ئېيتتىڭ؟» دەپتۇ. ئەي سۆز بىلمەس نادان! سەن كىم ئىدىڭ، مېنىڭ بۇ چۈشۈمگە قارىتا يۈزۈمدىن يۈزۈمگە قوپاللىق بىلەن شۇنداق دەمسەن؟ قوۋم - قېرىنداشلىرىم مەندىن ئىلگىرى ئۆلۈپ كەتسە ئۇ ۋاقىتتا مېنىڭ ھالىم نېمە بولىدۇ. دۇنيادىن ماڭا نېمە لەززەت - راھەت كېلىدۇ؟ - دەپتۇ. -

ئىككىنچى بىر تەبىر ئالىمى چاقىرتىلىپ ئۇنىڭغا ئۆز چۈشىنى سۆزلەپتۇ. — ئەي خەلىپە، — دەپتۇ ئىككىنچى ئالىم، — بۇ چۈشنىڭ تەبىرى شۇكى، ھەزرەتلىرى بارلىق قوۋم — قېرىنداشلىرىدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىكەنلا. خەلىپە ھارۇن رەشىت بۇ ئالىمنىڭ سۆزىنى خۇش كۆرۈپتۇ ۋە: «ئەقىلنىڭ يولى بىردۇر» ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى بىر، لېكىن ئىبارىلىرى باشقىدۇر، — دەپ ئىككىنچى تەبىر ئالىمغا 100 ئالتۇن مۇكاپات بۇيرۇپتۇ. ئىككىنچى، پەرزەنتلەرگە كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇش، مەغرۇرلانماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بېرىش.

«كۆپرەك قېرى كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلەشكىن، يىگىتلەر بىلەن كۆپ سۆھبەتلەشمە، ھەتتا يىگىتلەر بىلەن بولغان سۆھبىتىڭىزمۇ قېرىلار بىلە بولسۇن، چۈنكى يىگىتلەر يىگىتلىك ۋاقتىدا ئىچىملىك مەست ھالدا يۈرۈيدۇ. ئۇلار شارابسىز مەستلىك، غاپىللىق، مەغرۇرلۇق بىلەن بىر خاتا سۆز قىلسا قېرىلار ئۇنى مەنى قىلىدۇ. قېرىلار يىگىتلەردىن كۆپرەك بىلىدۇ. ھالبۇكى يىگىتلەردە ئۆز بىلىمىنى قېرىلاردىن ئارتۇقراق بىلىدىغان بىر ئادەت بار. قېرىلارنى مەسخىرە قىلىپ كۈلۈشىدۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ياشلار قېرىلاردىن كۆپ بىلمەيدۇ».

«خەلق ئىچىدە ھۆرمەتلىك بولاي دېسەڭ، ئۆزۈڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلا. ئەگەر خەلق مېنىڭ سۆزۈم بىلەن ئىش قىلسۇن دېسەڭ، ئاۋۋال ئۆزۈڭنىڭ سۆزىگە ئۆزۈڭ ئەمەل قىل».

ئۈچىنچى، پەرزەنتلەرگە مېھماندارچىلىققا بارغاندا ئەدەپ — قائىدىلىك بولۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش.

«ئەي ئوغۇل تاماقلنىشتا ياخشى تەرتىپ شۇكى، ئەتىگەندە سەپرانى دەپنى قىلغۇدەك ئازراق تاماق يەپ ئىشقا مەشغۇل بولۇش لازىم، تاكى پېشىن (چۈش) ۋاقتى بولغاندا تاماقلنىش لازىم. يېگەن تاماق ھەزىم قىلغۇدەك بولسۇن، ھەزىم قىلالمايدىغان دەرىجىدە كۆپ يېمەسلىك لازىم. ئەگەر بىرقانچە كىشى بىلەن بىللە تاماق يېيىش توغرا كەلسە، كۆپچىلىك كىشىلەر تاماققا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى تاماققا ئولتۇرما، ئەگەر ئۆيۈڭدە مېھمان قوبۇل قىلساڭ مېھمانلار كېلىپ داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى تاماقنى داستىخانغا ئەكەلىپ قويما. تاماق يېگەندە ئالدىرماي، ئاستا — ئاستا يېيىشنى ئادەت قىل، تاماق يېگەندە بېشىڭنى تۆۋەن تۇتقىن. كىشىنىڭ يۈزىگە ۋە قولىغا ئالغان، ئاغزىغا سالغان لوقمىسىغا كۆز سالما. كىشىنىڭ قولىدىكى لوقمىسىغا قاراش چوڭ ئەيىبتۇر.»

بۇ يەردە مۇنداق ھېكايەت نەقىل كەلتۈرۈلگەن:

«ساھىپ كاپى دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەندى. ئۇ پادىشاھ بىر كۈنى ئۆزىنىڭ خاتىپ خادىملىرى بىلەن تاماق يەپ ئولتۇرۇپ بىرسىنىڭ قوشۇقىدا بىر تال قىل تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ۋە ئۇ كىشىگە: «قوشۇقىڭدا بىر تال قىل بار، ئېلىپ تاشلىۋەت، دەپتۇ. ئۇ كىشى قوشۇقىنى قويۇپ تاماق يېمەستىن ئورنىدىن تۇرۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. مەجلىس ئەھلى پەرىشان بوپتۇ. ئۇ كىشىنى پادىشاھ چاقىرتىپ نېمە ئۈچۈن تاماق يېمەي كەتتىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ كىشى: «قولۇمغا ئالغان لوقمىدا بىر تال قىلنى كۆرۈپ تۇرغان كىشىنىڭ تائامىنى قانداق يېيىشكە بولسۇن، دەپتۇ. پادىشاھ بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خىجىل بوپتۇ. توتىنچى، ئۇخلاش، دەم ئېلىش بىلەن سالامەتلىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش ھەققىدە تەربىيە بېرىش.»

«... بىر كېچە كۈندۈز 24 سائەت، ئۈنى 3 كە بۆلۈش كېرەك. ئىككى ئۆلۈشنى ئويغاقلىق ۋاقىتقا بىر ئۆلۈشنى ئوخلاشقا سەرپ قىلىش كېرەك. يەنى 8 سائەتنى تائەت - ئىبادەتكە ۋە ئۆزىنىڭ مەئىشىتىگە سەرپ قىلغاي، 8 سائەتنى يېمەك - ئىچمەككە، زەۋق - ساپا (ئارام ئېلىش) قا سەرپ قىلغاي، 8 سائەتنى ئوخلاپ ئارام ئېلىشقا سەرپ قىلغاي. شۇنداق بولغاندا 16 سائەت ئىچىدە بەدەنكە تەسىر قىلغان زەخمەت ۋە مۇشەققەتلەرگە تاقابىل راھەت بولىدۇ، بەدەن ئەسلىگە كېلىدۇ. ئاقىللارچە، ھۆكۈمالارچە، تېۋىپلارچە تىرىكلىك قىلىش ئەنە شۇدۇر.»

بەشىنچى، مېھمان دوست بولۇش، ئۆيگە كەلگەن مېھمانغا قىزغىن بولۇش، ئۇلارنى ئۆز لايىقىدا مېھمان قىلىش، ھەتتا مېھماننىڭ خىزمەتكارلىرىغىمۇ قىزغىن مۇئامىلە قىلىش.

«ھەر قاچان مۇساپىر مېھمانلار كەلسە ئالدىغا چىقىپ كەمتەرلىك بىلەن ئىززەت قىلىغىن ۋە ھەر بىرىگە ئورۇن كۆرسەت. مېھمانلىرىڭ بىلەن يۇمشاق، مۇلايىم سۆزلەشكىن، چۈنكى تاتلىق سۆز تاتلىق يېمەكلىكتىن ئارتۇقراق تۇر. ئۆيۈڭگە كەلگەن مېھمان مەيلى دوستۇڭ، مەيلى دۈشمىنىڭ بولسۇن كېچە - كۈندۈز خىزمىتىدە بولۇشۇڭ لازىم. ھەر قاچان مۇساپىر مېھمانلىرىڭ ئۆيۈڭگە كەلسە ئەگەر يېمىش ۋاقتى بولسا مېۋە ئەكېلىپ قوي، بىر ئاز سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن داستىخان يېيىپ تائام كەلتۈرگىن، مېھمانلارنى تائامغا تەكلىپ قىلىپ قويۇپ چىقىپ كەت، بىللە قاراپ ئولتۇرما... مېھمان تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، خۇش پۇراقلىق سۇ ئەكېلىپ مېھماننىڭ قولىنى يۇدۇرۇش كېرەك. مېھماننىڭ خىزمەتكارلىرىنىمۇ ھۆرمەتلەش لازىم. مۇمكىن بولسا سازەندە - مۇزىكانتلار تەكلىپ قىلىپ مېھمانلىرىڭنى خۇشال قىلىغىن»

«ئەي ئوغۇل، مۇساپىرلارغا ئوچۇق سۆزلۈك ۋە تاتلىق سۆزلۈك بولغىن، ئاچچىق سۆزلىمە، كىنايە سۆز قىلما، قۇدرىتىڭ يەتسە مۇساپىرغا ئىنتام - ئېھسان قىل، مېھمان ئالدىدا ئورۇنسىز كۈلمە، ئورۇنسىز كۈلۈش ساراڭلىقتۇر. ئورۇنلۇق كۈلۈش ئاقىللىق ۋە ئەدەبتۇر. ئەگەر مۇساپىر ئىچىپ مەست بولۇشنى خالسا، ئۆيۈڭدە تۇتۇپ قالما، كەتسۇن. مېھمان بار يەردە ئەھلى - ئايال، بالىلىرىڭغا ئاچچىقلانما، چۈنكى مېھماننىڭ كۆڭلى سەندىن نەپرەتلەنمىسۇن. مۇبادا مېھماندىن يارىماس گەپ ئاڭلىساڭ نارازىلىق كۆرسەتمە، سەۋر قىل، مېھماننى ھۆرمەتلە.»

ئالتىنچى، ھاراق - شاراب ئىچىشكە ئەيىش - ئىشرەتكە بېرىلمەسلىك، ھاراق - شاراب ئىچىش، ئەيىش - ئىشرەتكە بېرىلىشنىڭ زىيىنىنى تولۇق تونۇش. «ئەي ئوغۇل ئەگەر ھېچقاچان ھاراق - شاراب ئىچمىسەڭ ئاللا تائاللا سەندىن رازى بولىدۇ ھەم خەلق ئىچىدە ئىسمىڭ ئۇلۇغ، گۈزەل ئەخلاق ۋە ئىشەنچىگە سازاۋەر بولىسەن. خەلق ئىچىدە مالاھەتكە قالمايسەن. مال - مۈلكۈڭ ئىسراپ بولۇپ تۈگىشىپ كەتمەيدۇ...»، «... ياشلىقىڭغا مەغرۇرلىنىپ ئىچىپ قالساڭ ھەر قاچان تائامنى يەپلا ئىچىشكە باشلىما، ئاۋۋال تاماق ھەزىم بولسۇن، تائام ئاشقازاندا ھەزىم بولماي تۇرۇپ شاراب، ھەتتا سۇ ئىچىشىمۇ توغرا ئەمەس. ئەگەر ئارتۇقچە ئۇسساپ كەتسەڭ، ھېچبولمىغاندا تائام يەپ ئىككى سائەتتىن كېيىن سۇ ئىچ. تاكى تائامدىن بەھر ئالسۇن ۋە يېگەن تائامنىڭ قۇۋۋىتى تەنگە سىڭسۇن. شاراب ئىچىشكە دۇچ كەلسەڭ، كەچقۇرۇن ئىچ، شاراب تەسىرى بىلەن مەست بولغۇچە كەچ كىرسۇن، خەلق سېنى مەست ياكى شاراب ئىچكەن ھالەتتە كۆرمىسۇن، شاراب ئىچكەن ئەيىبىڭ باشقىلارغا كۆرۈنمىسۇن. چۈنكى، مەست بولۇپ

لەلەشىپ، لاۋزىلىشىپ يۈرۈش ناھايىتى زور ئەيىبتۇر، شاراب ئىچكەندە كۆپ يېمە، ئۇلۇغ ھۆكۈم ئالىملار: شاراب ئىچكەندە كۆپ ئىچمە، شارابنى كۆپ، مەست بولغۇچە ئىچكەننىڭ ئىككى تۈرلۈك زىيىنى بار. بىرى ھەممە ئەزالىرىڭ ئىختىيارسىز ھەرىكەتلىنىدۇ، تىلىڭ دېمەيدىغاننى دەيدۇ، پۈتۈك بارمايدىغان جايغا بارىدۇ، قولۇڭ تۇتمايدىغاننى تۇتۇدۇ. كۆزۈڭ قارمايدىغانغا قارايدۇ، ئاغزىڭ يېمەيدىغاننى يەيدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۆز ئەزالىرىڭ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ كىشىلىك ھۆرمىتىڭنى يەرگە ئۇرۇپ، رەسۋا بولىسەن. ئىككىنچى، شاراب تەسىرى بىلەن مېڭە، جىگەر، يۈرەك زەھەرلىنىپ ساغلام بەدەننى زورلاپ كېسەلگە گىرىپتار قىلىسەن، ھەر قاچان مەست بولساڭ بەدەنلىرىڭ زەھەرلىنىپ كېسەلگە مۇپتىلا بولىسەن، ئەقلىڭدىن ئايرىلىسەن. «...»

يەتتىنچى، ھالال ئەمگەككە تايىنىپ ياشاش ۋە مال - مۈلۈك يىغىش، ئىقتىسادچىل بولۇش، ھارام مال - مۈلۈككە ھېرىس قىلماسلىق. «...»

«ئەي ئوغۇل مال - مۈلۈك ۋە بايلىق ھاسىل قىلىشقا تىرىشقىن. لېكىن، مال - مۈلۈكلەر ھالال - توغرا يولدىن ھاسىل قىلىنىشى لازىم. مال - مۈلۈك، بايلىق ھاسىل قىلىسەن، دەپ ھەرگىز خەتەرلىك ئىشلارغا دۇچار بولما. ھەر قاچان ھالال - توغرا، خەۋپسىز يولدىن ھاسىل قىلغايىسەن. ھالال، توغرا خەۋپسىز يول بىلەن مال - مۈلۈك، بايلىق ھاسىل قىلساڭ ئۆزۈڭدە قالىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ساۋابلىق ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئىمكانىيەت تاپسەن. ئەگەر ھارامدىن بايلىق ھاسىل قىلساڭ ئاقىۋەت بۇ مال - مۈلۈك بايلىقلار قولىدىن كېتىدۇ ۋە ئۇنىڭ ۋابالى (جازاسى) ساڭا قالىدۇ. ھالال يول بىلەن ھاسىل قىلغان مال - مۈلۈكۈڭنى ساقلاپ توغرا يولدا سەرپ ئەتكىن. ئورۇنسىز سەرپ قىلما، ئىسراپ قىلىپ يوقىتىۋەتمە. «...»

تۆتىنچى، ئۆي - ئوچاقلىق بولۇشتا ئوبىيەتتىكى توغرا تاللاش توغرىسىدا. «...»

«... ئالغان قىز خوتۇنۇڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ، مەكتەپنىڭ توغرا تەربىيىسىنى ئالغان، ئوي تۇتۇش تەدبىرلىرىنى ئۆگەنگەن بولسۇن، مۇنداق قىز، خوتۇن قولۇڭغا كىرەر بولسا ئۇنى ئېلىشتا بىپەرۋالىق قىلما، ھېچ ۋاقىت خوتۇنۇڭغا يامانلىق قىلما، خوتۇنۇڭ ۋە ئائىلە - تاۋابىئاتىڭنى خۇش تۇتۇشۇڭ كېرەك. خوتۇنۇڭمۇ سېنى ئاتا - ئانىسى ئورنىدا كۆرۈپ مۇھەببەت باغلىسۇن، ساڭا ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلسۇن، ساڭا ئۇنىڭدىن ياخشى دوست بولمايدۇ...»

توققۇزىنچى، ھۈنەر كەسىپ ئىگىلىشىڭنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا. «...»

«ئەي ئوغۇل بىلگىنىڭ ھۈنەر - سانائەت بىلەن ئىپتىخارلىنىش نەسەپ بىلەن پەخىرلىنىشتىن ياخشى. ھۈنەر ئۆگىنىشكە تىرىشقىن، ھۈنەرى يوق كىشىنىڭ ھېچ ئادەمگە پايدىسى يوق. بەلكى ئۆزىڭمۇ پايدىسى يوق. ھۈنەرى يوق ئادەم گويا ئاق تىكەنگە ئوخشايدۇ. تىكەننىڭ ھېچ ئادەمگە سايمىسى چۈشمەيدۇ، ھەر قانداق ئادەمگە ھۈنەر زۆرۈر، ھۈنەرى يوق ئادەم ھايۋان دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ. بەلكى، ھايۋان ھۈنەرسىز ئادەمدىن ياخشىراق. چۈنكى، ھايۋان خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ. ھۈنەرسىز ئادەم «ئىنسان سۈرەتلىك ھايۋان» دېيىلگەندۇر. ئەي ئوغۇل «مەن پالانى ئۇلۇغ، ياخشى كىشىنىڭ ئەۋلادى، دەپ يۈرمەي ھۈنەر ئۆگەنگىن. شان - شەرەپ - ئەقىل ۋە ئىلىم ئەخلاق بىلەن كېلىدۇ.» «...»

ئونىنچى، ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا تەربىيە بېرىش. «...»

«ئەي ئوغۇل، تىرىشىپ ئىجتىھات قىلىپ تۈرلۈك ئىلىملەردىن خەۋەردار بول. تۈرلۈك ئىلىملەرنى ھاسىل قىلماقچى بولساڭ ئالىملارنىڭ ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ ماڭغان يولىغا

كىرىپ، ئۇلاردىن ئۆگەنگىن، كامىل بىر ئۇستازنىڭ خىزمىتىگە (تەربىيىسىگە) كىرىپ ئىلىم ھاسىل قىلىشنىڭ لازىم. شۇنداقلا دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ دۆلىتىگە ئېرىشكەيسەن. ھەر قاچان ئىلىم ھاسىل قىلىشقا تىرىشساڭ باشقا ھۈنەرلەرگە ئېھتىياجىڭ چۈشمەيدۇ. ئىلىم ھاسىل قىلىش يولىغا قەدەم قويساڭ ناچار ۋە يامان ئىشلاردىن ئۆزۈڭنى ساقلىشىڭ كېرەك. ھەق - ناھەقنى، ھالال - ھارامنى ئايرىپ ئېلىشنىڭ لازىم»

«... كىتاب ئوقۇشقا، ئوقۇغان كىتابلاردىن چۈشەنگەنلىرىڭنى ۋە ئۇستازلىرىڭدىن ئۆگەنگەنلىرىڭنى يېزىۋېلىشقا ھېرىس (ئامراق) بولغىن. ھېچقاچان كىتاب ئوقۇشتىن، يېزىشتىن بوشانما، ۋاقتىڭ بوش ئۆتۈپ كەتمسۇن. ئوقۇغانلىرىڭنى تەكرارلا ۋە يادلا. سەن بىلىمگەن ئىلىمنى بىراۋدىن ياكى ئۇستازلىرىڭدىن ئاڭلىغاندا پەملەپ چۈشىنىۋالغىن، ئىلىم ئەھلىگە ھۆرمەت قىلىپ مۇھەببەت باغلا، ئىلىم ئەھلى بىلەن ھەمسۆھبەت بولغىن. ئالىملار مەجلىسىدە ئولتۇرساڭ ئەدەپ ساقلا، ئىلىم ئۆگىنىشتىن نومۇس قىلما، ئۇستازنىڭ ئۇلۇغلىقىنى كۆرۈپ ھەققىنى ئادا قىل. ھەر قاچان يېنىڭدا كىتاب، قولۇڭدا قەلەم، يېزىق دەپتىرىڭ بىللە بولسۇن. ئاڭلىغان ئىبرەتلىك سۆز ھېكمەتلەرنى يېزىپ قوي. ئىلىم تەلەپ قىلىش ۋاقتلىرىڭدا ئىلىم ئەھلىدىن بۆلەك نادان ئادەملەر بىلەن ۋە بىھۆدە ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولما. بۇنداق ئۇسلۇبقا رىئايە قىلغان ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى ئەلۋەتتە ئازغىنە زاماندا ئالىملار جۈملىسىدىن بولىدۇ»

«ئەي ئوغۇل ئۆزۈڭنى يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىگە سېلىشتۇرۇپ قايغۇرما، ھەر قاچان ئۆزۈڭدىن تۆۋەن مەرتىۋە، تۆۋەن تۇرمۇشتىكىلەرگە قاراپ ئۆز تۇرمۇشۇڭغا شۈكۈر قىل. ئەگەر سەن يوقسۇل ئىكەنسەن، ئەقىل - ئىلىمىڭ، ھۈنەر - كەسپىڭ بولسا بايسەن. چۈنكى، ئەقىل - بىلىم، مال - مۈلۈك، بايلىقتىن ياخشى. ئەقىل - بىلىم بولسا بايلىق ئۆزى كېلىدۇ. لېكىن، ئەقىلنى، بىلىمنى پۇلغا سېتىۋېلىشقا بولمايدۇ. بىلىم بولمىسا مال - مۈلۈك، بايلىق قولىدىن كېتىدۇ، تۈگەيدۇ. ئەمما، ئەقىل - بىلىم داۋاملىق سەل بىلەن بىللە تۇرىدۇ.»

تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «قابۇسنامە» دە قىز پەرزەنتىنى ئالاھىدە ياخشى تەربىيىگە ئىگە قىلىش توغرىسىدىمۇ مۇنداق بايان قىلىنغان:

«... قىز بالىنىڭ تەربىيىسى يەنە ئالاھىدەدۇر. ئەگەر قىز بالاڭ بولسا ئالدى بىلەن ئۇنى ئىپپەتلىك، ئوقۇمۇشلۇق بىر تەربىيىچىگە تاپشۇر، ئاندىن كېيىن مۇئەللىمگە ئوقۇشقا بەر، زۆرۈر ئىلىملەرنى ئۆگەنسۇن، ھالال - ھارامنى پەرق ئەتسۇن، ھەق - ناھەقنى بىلىۋالسۇن.»

«قابۇسنامە» دە بايان قىلىنغان يۇقىرىقى مەزمۇنلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، شەمسۇلمائالى ۋە شەپكىر قابۇسنىڭ پەرزەنت تەربىيىسىنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

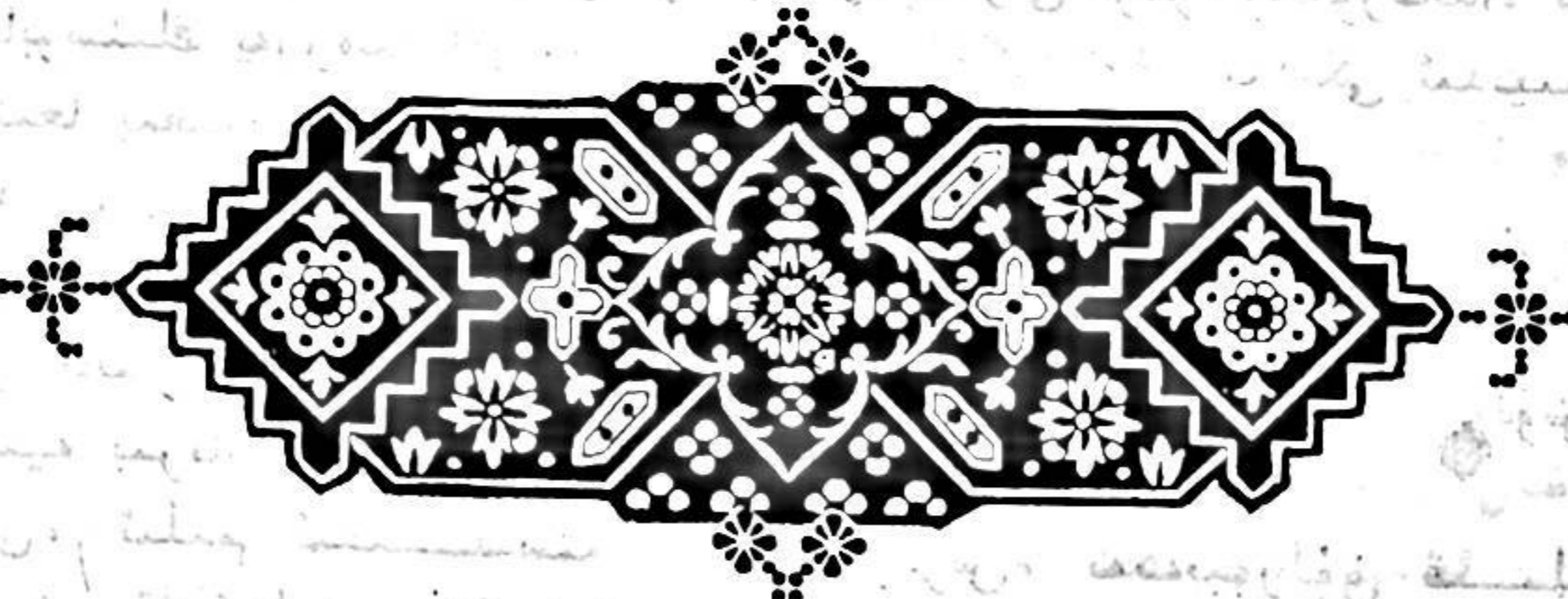
بىرىنچىدىن، ئاتا - ئانا بولغۇچى ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئاقىللاردىن تېرىشىپ بىلىم ئىگىلەش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، ئۆگەنگەنلىرىنى ئەمەلىيىتىدە ئىشلىتىپ كېيىنكىلەر ئۈچۈن مىراس قالدۇرۇش، ئەخلاق - پەزىلەتلىك، ئەدەپ - قائىدىلىك بولۇش توغرىسىدا داۋاملىق تەربىيە بېرىشى كېرەك.

ئىككىنچى، ئىلىم ئىگىلەشتە كەمتەر بولۇش، تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق، مەغرۇرلانماسلىق، قانائەتلىنىپ قالماسلىق، چېكىنمەسلىك، ئۆگىنىشنى ئىزچىلاشتۇرۇش كېرەك. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ھەقىقىي بىلىم ئىگىسىگە ئايلىنىپ ئالىملار قاتارىدىن

ئورۇن ئالغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا تەربىيە بېرىش كېرەك. ئۈچىنچىدىن، ئىلىم ۋە ھۈنەرنى مال - دۇنيا، بايلىقتىن ئۈستۈن قويۇش كېرەك. بىلىم ئىگىلەش ئۈچۈن تىرىشىپ ئىجتىھات قىلىش، بىلىم بولمىسا مال - دۇنيا ئۆزلىكىدىن كېلىدىغانلىقى توغرىسىدا تەربىيە بېرىش كېرەك. تۆتىنچىدىن، پەرزەنتلەرگە سۆز ۋە ھەرىكەتتە گۈزەل بولۇش، مېھمان دوست، خۇش پېئىل بولۇش، كەيپ - ساپاغا بېرىلمەسلىك، ھالال ئەمگەك قىلىپ، توغرا يولدا مېڭىپ مال - مۈلۈك يىغىش، ئۇنى ياخشى ئىشلارغا سەرپ قىلىش توغرىسىدا تەربىيە

بېرىش كېرەك. ئالتىنچىدىن، بالىلارغا زۆرۈر ئىلىم ۋە ھۈنەر - كەسىپنى ئۆگىتىشتىن سىرت زۆرۈر ھەربىي بىلىملەرنى ئۆگىتىش، يەنى ئوۋ ئوۋلاش، ئات مىنىش، سۈ ئۈزۈش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆگىتىش كېرەك.

تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، ئەسەردە ئىسلام ئەقىدىچىلىكى مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئەينى دەۋردە ئالىم زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ قىز پەرزەنتلەرنىمۇ ئوقۇتۇپ، بىلىملىك قىلىشتىن ئىبارەت قىممەتلىك پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان. زامانداشلىرىغا نىسبەتەن ئوقۇمۇشلۇق، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئادىر ئۈستىسىنى شەمسۇلمائالى ۋە شەمپىگىر قابۇس ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئىلمىي ھېكمەتكە بولغان تەشۋالىقىنى قاندۇرۇش ئىستىكىدە، ئانا تىلىنىڭ گۈزەل ھەم پاساھەتلىك دۇردانىلىرى بىلەن سەھىپە تۈزەپ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ھايات تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن بۇ دىداكتىك داستاننى يېزىپ، ئەينى دەۋردىكى ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئەسەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك كەڭ دائىرىلىك ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق پەند - نەسەتلەر بىلەن ئەينى دەۋردە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىنىسكلوپېدىيىسى، دۇنيا ئەدەبىيات سەنئەت گۈلزارلىقىدىكى بىباھا گۆھەر دەپ تەرىپلەنگەن بولسا پەرزەنت تەربىيىسى ھەر بىر ئاتا - ئانىنىڭ ئەڭ باش قاتۇرىدىغان مەسىلە بولۇپ قالغان، كەلگۈسى ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشى دەپ قارىلىۋاتقان ھازىرقى دەۋردىمۇ يەنىلا مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە.

يەر ناملىرى توغرىسىدا

نياز كېرىمى

لوپ ۋە لوپنۇر كۆلى دېگەن يەر ناملىرى توغرىسىدا

لوپنۇر كۆلى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىگە، چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 90 گرادۇس بىر مىنۇت، 47 سېكۇنت بىلەن 90 گرادۇس 27 مىنۇت 45 سېكۇنت ئارىلىقىغا، شىمالىي كەڭلىك 40 گرادۇس ئىككى مىنۇت 43 سېكۇنت بىلەن 43 گرادۇس 43 مىنۇت 38 سېكۇنت ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. كۆلنىڭ سۇ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 766 مېتىر ئېگىز. لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ تۆۋەن جايى بولۇپ، تارىم دەرياسى، كۆنچى دەرياسى ۋە چەرچەن دەريالىرى مۇشۇ جايدا قوشۇلۇپ چوڭ كۆل ھاسىل قىلغان. رۇس ئالىمى پىرژىۋىلىسكىينىڭ 1876 -، 1877 - يىللىرى لوپنۇر كۆلىنى تەكشۈرۈپ يازغان ماتېرىيالدا كۆرسىتىلىشىچە، لوپنۇر كۆلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىم (106.7 كىلومېتىر)، كەڭلىكى 20 چاقىرىم (21.34 كىلومېتىر) كېلىدىغان غايەت زور تەبىئىي كۆل ئىكەن. يېقىنقى يىللاردا بۇ كۆلگە قۇيۇلىدىغان دەريا سۈلىرى يۇقىرى ئېقىنىدىلا تىزگىنلىنىپ كەتكەچكە، 60 - يىللاردىن كېيىن كۆل سۈيى تەدرىجىي قۇرۇپ، كۆل ئورنى ھازىر قۇرۇق قاقاس شورلۇققا ئايلاندى.

لوپنۇر كۆلى «خەننامە» دە (پوچاڭخەي) دەپ خاتىرىلەنگەن. يۈ ۋېيچىڭ («شىنجاڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىش خاتىرىسى ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى» ناملىق كىتاب، 57 - بەتكە قارالسۇن.) يۈ ۋېيچىڭ ئەپەندى يەنە: «(بىز ئەلۋەتتە پوچاڭ)» نى ئەسلى (پىچان) نىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى دېيىشىمىز كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن (شۇ كىتاب 31 - بەت ۋە «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1993 - يىل 21 - ئاپرىل سانى).

دېمەك، «پوچاڭخەي» ئەسلى ئۇيغۇرچە «پىچانكۆل» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. پىچان دېگەن سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى توغرىسىدا «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دېگەن كىتابتا «پىچان قەدىمكى تۈركىي تىل بولۇپ ئوت - چۆپ نامىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئىمىن تۇرسۇن يازغان «تارىمدىن تامچە» ناملىق كىتابتا (پىچان) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ مەنىسى يىكەنلىك دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. («تارىمدىن تامچە» 427 - بەتكە قارالسۇن).

لوپنۇر كۆلى «تارىخىي خاتىرىلەر پەرغانە تەزكىرىسى» دە شور كۆل دەپ خاتىرىلەنگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر» 490 - بەت.) يەنە شۇ كىتابنىڭ ئىزاھات قىسمىدا: «بۇ كۆلنىڭ سۈيى شورلۇق بولغاچقا، شور كۆل دەپ ئاتالغان» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ كۆل تارىختا يەنە «لوپ كۆلى» دەپ ئاتالغان. يەرلىك پىشقەدەم ئۇيغۇرلار ھېلىمۇ «لوپ كۆلى» دەپ ئاتايدۇ. تارىختا لوپ رايونىدا يەنە «لوپ شەھىرى» دېگەن ئاۋات شەھەر مۇ بولغان. كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىمۇ «لوپ دەرياسى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدىن باشقا لوپ لەڭگەر (لوپ چاڭزا) لوپ ناھىيىسى (خوتەندە) دېگەن جايلار بولغان. ئۇنداقتا لوپ كۆلى دېگەن ئىسىم قاچان

پەيدا بولغان؟ بۇ ھەقتە ئوچۇق يازما ھۆججەت تەپسىلىمىغا بولسىمۇ، لوپ كۆلى دېگەن ئىسىمنىڭ «لوپ شەھىرى» دېگەن ئىسىم پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى بار ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. چۈنكى، شەھەر تەبىئىي دەريا، كۆل قاتارلىقلاردىن بۇرۇن پەيدا بولمايدۇ.

مىلادى 1276 - يىلى لوپ ئويمانلىقىدىن ئۆتكەن ساياھەتچى ماركوپولو ئۆزىنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» دە «چەرچەندىن چىقىپ بەش كۈنلۈك يولنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ چېتىدىكى رابات لوپقا بارغىلى بولىدۇ، لوپ چۆللۈكنىڭ كىرىش ئېغىزىغا جايلاشقان. ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. چۆلدىن ئۆتكەن كارۋانلار ئومۇمەن راباتتا بىر مەزگىل يېتىپ دەم ئالىدۇ» دەپ يازغان. («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1994 - يىلى 2 - ماي) بۇنىڭدىن لوپ رايونىدا تارىختا يەنە لوپ دەيدىغان ئاۋات شەھەر بولغانلىقىنى، كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداقلا «لوپ كۆلى» دېگەن نامنىڭ 1000 يىلدىن ئوشۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«لوپ» نىڭ تىل تەۋەلىكى توغرىسىدا: «غەربىي ئەللەر سۇ ئېقىنلىرى ھەققىدە» ناملىق ئەسەردە «تارىم دەرياسى» يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. مۇسۇلمان (ئۇيغۇر) تىلىدا لوپ «سۇ يىغىلىپ قالغان جاي دېگەننى بىلدۈرىدۇ» دېيىلگەن، («تارىمدىن تامچە» 428 - بەت).

1893 - يىلى تۇنجى قېتىم ئاسىيانى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان شۋېتسىيەلىك سەيياھ سۋېن ھىدىن: «ئاخىر كۆل، قارا كۆل، تايىق كۆل ۋە ئارچا كۆل قاتارلىق تۆت كۆلنىڭ تۇتاشقان جايى جۇڭگونىڭ جۇغراپىيە كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان لوپنۇر كۆلى بىلەن ماس كېلىدۇ» دەيدۇ. («يىپەك يولىدىكى 99 سەر» 49 - بەت). بۇنىڭدىن «لوپ» سۆزى تارىختا تەبىئىي كۆللەرنىڭ قوشۇلغان جايى دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ نام شۇ كۆل جايلاشقان يۇرتنىڭ نامى ئورنىدا قوللىنىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخشۇناس موللامۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدى» دە «ئالتە شەھەرنىڭ شەرق ۋە جەنۇب بۇرجىكىنىڭ ئارىلىقىدا لوپ دېگەن مەشھۇر چوڭ زېمىن بار. لوپنىڭ شەرقىي چېگرىسى لەنجو تەۋەلىكىدىكى سۇجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇچۈەن ۋىلايىتى). ساجو (دوخان) شەھەرلىرىگە ئۇلىنىدۇ. شىمالىي چېگرىسى بولسا قۇمۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلارغا چېگرىداش. غەربىي تەرىپى بولسا شاھيار (ياشا)، چەرچەن، خوتەن، لاسا، چابە دېگەن ۋىلايەتلەرگە تۇتىشىدۇ. بۇ زېمىن ناھايىتى كەڭرى بىر جايدۇر. بۇ زېمىندىن خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى (تارىم دەرياسى) ئۆتىدۇ» دەپ يازىدۇ. («تارىخى ھەمىدى» 703 - ، 704 - بەتلەرگە قارالسۇن).

«تارىخى رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى مىرزىلەر «لوپ» دېگەن جايدا 17 چوڭ شەھەر بولغان. شەھىرى كىتىك، شەھىرى تەركەن، شەھىرى چەرمەن ۋە ۋاششەھىرى دېگەن شەھەرلەر بولسا، ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر» دەپ يازىدۇ. («تارىخى رەشىدى» 703 - بەت).

ماركوپولو نىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن قارىغاندا ۋاششەھىرى قەدىمكى لوپ شەھىرى بولۇشى مۇمكىن. («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1994 - يىلى 2 - مارتتىكى سانغا قارالسۇن). ھازىر لوپنۇر ئويمانلىقىدا، لوپنۇر كۆلى، لوپ لەنگەر (لوپچاڭزا) لوپنۇر ناھىيىسى،

«لوپ مەھەللىسى» دېگەن ناملار بار. خوتەندە لوپ ناھىيىسى بار. لوپنۇر كۆلى — لوپقا (لوپنۇر ئويمانلىقىغا) جايلاشقان كۆل بولغاچقا ئەسلىدە «لوپ كۆلى» دەپ ئاتالغان. لوپنۇر دېگەن بۇ نام مىلادى 1772 - يىلى موڭغۇللارنىڭ دوغىلات قەبىلىسى روسىيىدىكى دىنىپىر دەرياسى ياقىسىدىن كۆچۈپ بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان.

لوپنۇر ناھىيىسى دېگەن نامغا كەلسەك، تارىختا بۈگۈنكى لوپنۇر بازىرى «كۆنچى» دەپ ئاتىلاتتى، 1898 - يىلى قاراقۇرۇم (ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىن 20 يول شىمالدا) نى ناھىيە مەركىزى قىلىپ «شىن پىڭ شەن» دەپ نام بېرىلگەن. مەنىسى «يېڭى تىنچتىلغان ناھىيە» دېگەنلىك بولدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (مىلادى 1914 - يىلى) ناھىيە مەركىزىنى ھازىرقى ئورنىغا (كۆنچى) گە كۆچۈرۈپ سېپىل سوقۇلغان. يەنە شۇ يىلى «شىن پىڭ شەن» دېگەن ئىسىم يۈننەن ئۆلكىسىدىكى شىن پىڭ شەن ناھىيىسى نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالغاچقا، «يۈىلى شەن» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ناھىيە بازىرىنى لوپنۇر دەپ ئاتاش قارار قىلىنغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ناھىيىنى خەنزۇلار «يۈىلى شەن»، ئۇيغۇرلار «لوپنۇر ناھىيىسى»، «كۆنچى ناھىيىسى» دەپ ئاتايدىغان بولدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن لوپنۇر دېگەن ئىسىم لوپنۇر كۆلىنىڭ، لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ۋە لوپنۇر بازىرىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. ئەسلىدىكى كۆنچى دېگەن نام ھېلىمۇ يوقاپ كەتمىدى.

لوپچاڭزا دېگەن ئىسىمغا كەلسەك بۇ جاي ئىلگىرى قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى بولۇپ لوپلەڭگەر دەپ ئاتىلاتتى. لوپچاڭزا دېگەن ئىسىم لوپلەڭگەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدۇر.

يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئۆستىڭى سىڭگىم دېگەن يەر نامى توغرىسىدا

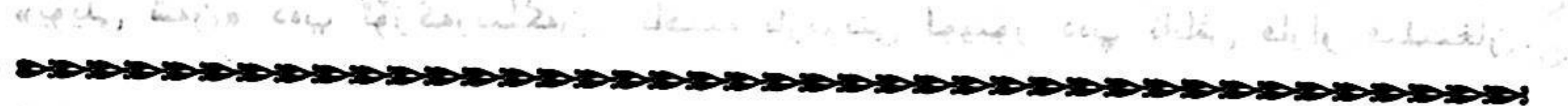
سىڭگىم: تۇرپاندىكى بىر يېزىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ نام توغرىسىدا يەرلىك كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار.

قەدىمكى زاماندا «يالغۇز ئوغۇل» دەپ ئاتالغان بىر باھادىر بولۇپ، قارا يۈزى ئېقىنى (تەڭرى تاغنىڭ بىر قىسمى بولغان چالقان تېغىدىن چىقىدىغان ئېقىنلارنىڭ بىرى) نىڭ سۈيىنى لۈكچۈنگە (لۈكچۈن ئەينى چاغدا تۇرپان رايونىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى ئىكەن، ھازىر پىچاننىڭ بىر يېزىسى) ئاپىرىش ئۈچۈن قارا يۈزى ئېقىنىنىڭ باش قىسمىدىن لۈكچۈنگە قاراپ ئۆستەڭ چېپىپ ماڭغانىكەن. يالغۇز ئوغۇلنىڭ كەتمىنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئېغىرلىقى 7 پاتمان (بىر پاتمان 57.3 كىلوگرام) كېلىدىكەن ئۇ كۈنگە بىر تۆگە نان يەيدىكەن، ئىشلىگەندە كىيىم - كېچىكىنى سېلىۋېتىپ ئىشلەيدىكەن، ئانىسى ھەر كۈنى بىر تۆگە نان ئەكىلىپ بېرىدىكەن. ئۇ ئانىسىغا نان ئەكىلىدىغان تۆگىنىڭ بويىغا بىر قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇپ، قوڭغۇراقنى تۆگىنىڭ بويىدىن ئاجراتماسلىقىنى تاپىلايدىكەن. ئانىسى يېقىنلاپ كەلگەندە قوڭغۇراق ئاۋازىنى ئاڭلاپ كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىۋالىدىكەن. ئەھۋال مۇشۇ تەرىقىدە بىر نەچچە يىل داۋاملىشىپ، ئۆستەڭ پۈتەي دېگەندە، بىر كۈنى ئانىسى بالامنىڭ تۆگىگە قوڭغۇراق ئېسىپ كەلگەن دېيىشىدە بىر سىر بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلاپ، تۆگىگە قوڭغۇراق ئاسماي بېرىپ باقماقچى بولۇپتۇ، كېلىپ قارىسا،

بالىسى قىپپالنىڭچا ھالەتتە ئىشلەۋاتقۇدەك. ئانىسىدىن قاتتىق ئۇيالغان يالغۇز ئوغۇل «ئۆزۈڭگىمۇ قىلىدىك، ماڭىمۇ قىلىدىك» دەپ باشقا يۇرتقا باش ئېلىپ كېتىپتۇ. كېيىن كېپىش بەگ (لۆكچۈننىڭ بېگى) نۇرغۇن ھاشار توپلاپ ئۆستەڭگە سۇ باشلىغانىكەن، سۇ ئېقىپ ھازىرقى سىڭگىمنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىپ ئاياغ تەرەپكە ئاقمىغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي «سۇ سىڭگەن» دەپ ئاتالغانىكەن. ئەسىرلەر، يىللار داۋامىدا ئۆزگىرىپ، «سىڭگىم» بولۇپ قالغانىكەن.

يالغۇز ئوغۇل چاپقان بۇ ئۆستەڭنىڭ خارابىسى ھېلىمۇ تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە «يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئۆستىڭى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئاستى كەڭلىكى 6 - 7 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 14 - 15 مېتىر. چوڭقۇرلۇقى ئادەم بويى، قارا يۈزىدىن لەمچىگە سوزۇلغان ئومۇمىي ئوزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر كېلىدۇ.

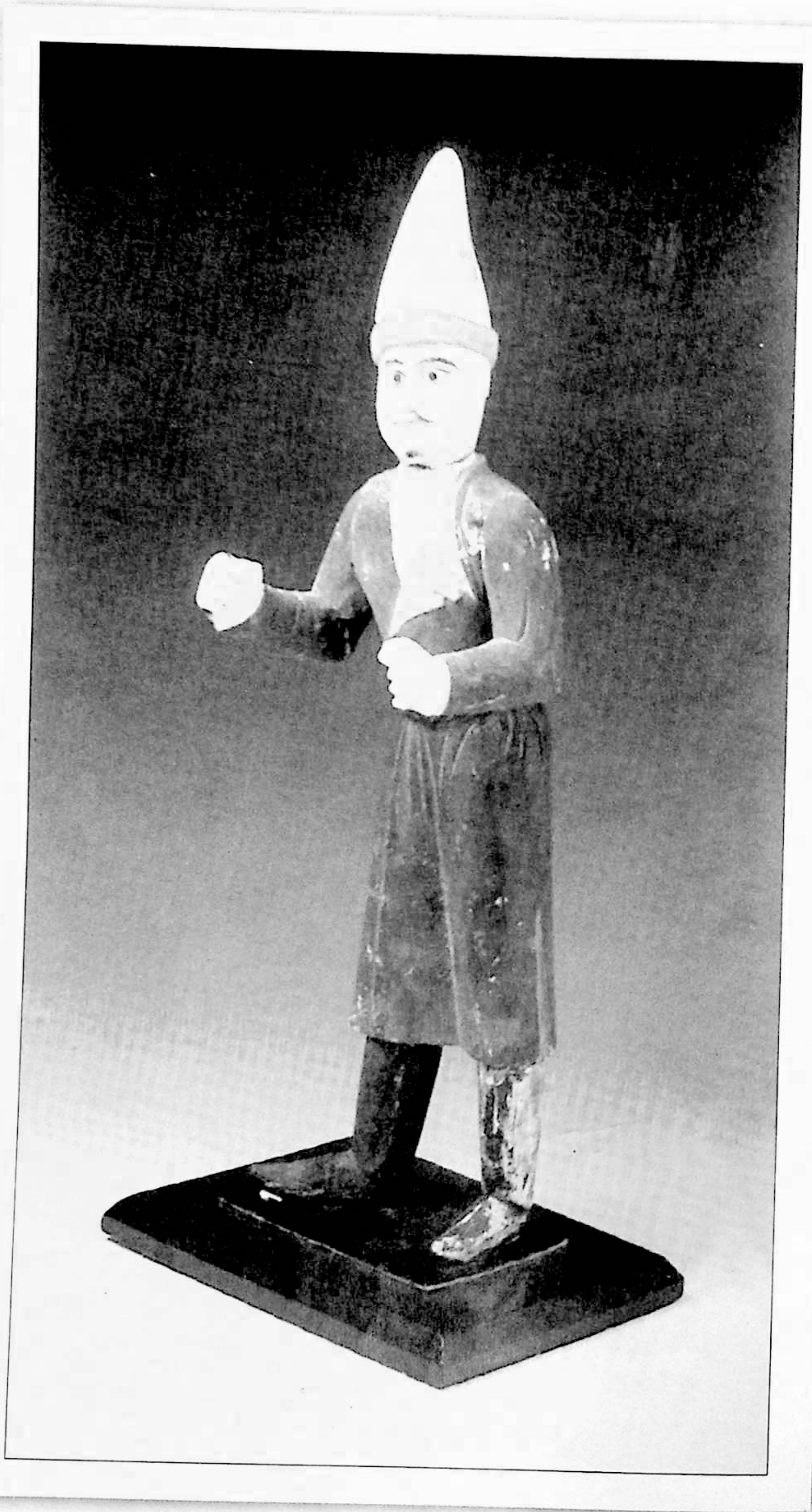
ئالدىنقى سان ئۈچۈن تۈزىتىش

كومپيۇتېر مەشغۇلاتى جەھەتتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن ژۇرنىلىمىزنىڭ 2000 - يىللىق 1 - سانىدا ئۇقۇم ۋە ئىملا جەھەتتە بەزى خاتالىقلار كۆرۈلدى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

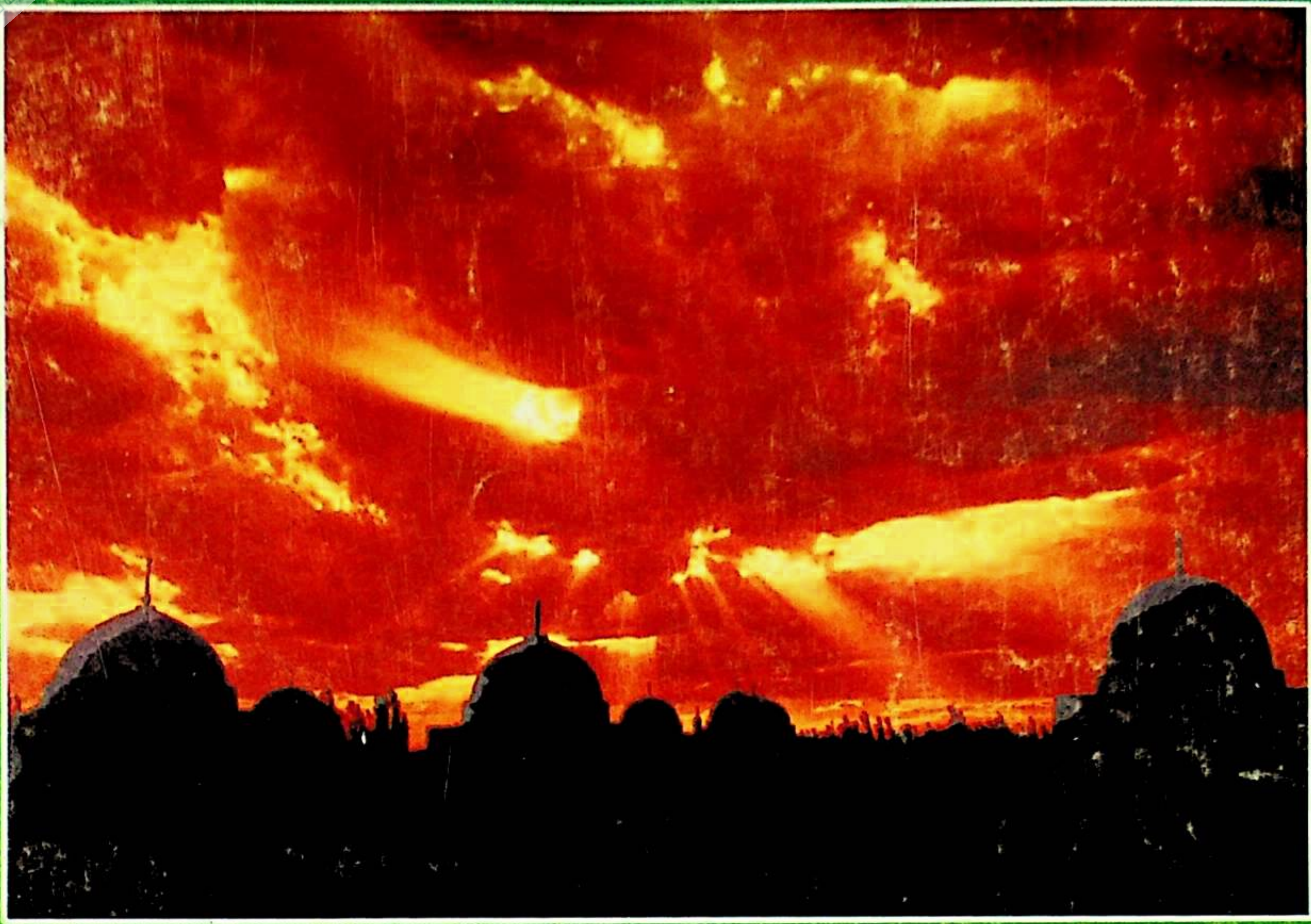
مۇندەرىجە ئىككىنچى بەت تۆۋەندىن 8 - قۇر «ئۈچىنچى بېتىدە» نىڭ توغرىسى «ئىككىنچى بېتىدە»، 9 - قۇر «ئىككىنچى بېتىدە» نىڭ توغرىسى «ئۈچىنچى بېتىدە».

7 - بەت يۇقىرىدىن 10 - قۇر «يېتۈك» نىڭ توغرىسى «يېتۈك»، 10 - بەت تۆۋەندىن 2 - قۇر «ئىھسات» نىڭ توغرىسى «ئېھسان»، 47 - بەت ئاستىدىن 9 - قۇر «تۈپ» نىڭ توغرىسى «تۈرۈپ»، 48 - بەت يۇقىرىدىن 16 - قۇر «سەئىدىيە» نىڭ توغرىسى «سەئىدىيە»، يەنە شۇ بەت تۆۋەندىن 13 - قۇر «غەلبىسىدىن» نىڭ توغرىسى «غەلبىسىدىن»، 54 - بەت يۇقىرىدىن 14 - قۇر «مىرزا» نىڭ توغرىسى «مىرزا»، «بېگى» نىڭ توغرىسى «بېگى»، يەنە شۇ بەت تۆۋەندىن 5 - قۇر «سېنى» نىڭ توغرىسى «سىز»، 55 - بەت يۇقىرىدىن 11 - قۇر «ۋاقىتلىرىدىن» نىڭ توغرىسى «ۋاقىتلىرىنى»، 57 - بەت تۆۋەندىن 1 - قۇر «مەسۇردىن» نىڭ توغرىسى «مەسۇردىن»، 58 - بەت يۇقىرىدىن 8 - قۇر «ئابدەدەرۇ» نىڭ توغرىسى «ئابدەدۇر»، يەنە شۇ بەت يۇقىرىدىن 19 - قۇردىكى «بۇخاردىكى» نىڭ توغرىسى «بۇخاردىكى»، يەنە شۇ بەت تۆۋەندىن 13 - ، 14 - قۇرلاردىكى «ئەسەر» نىڭ توغرىسى «ئەسەد»، 71 - بەت يۇقىرىدىن 17 - قۇر «نزامىدىن» نىڭ توغرىسى «نزامىدىندىن»، 75 - بەت تۆۋەندىن 16 - قۇردىكى «تەرەپلەر» نىڭ توغرىسى «تەرەپلىملىك»، 85 - بەت تۆۋەندىن 23 - قۇر «ماقار» نىڭ توغرىسى «ماجار»، 86 - بەت يۇقىرىدىن 14 - قۇر «ۋاقىرى» نىڭ توغرىسى «ۋامبىرى»، يەنە «سۆزلەشتى. ئارتۇقچە» نىڭ توغرىسى: «سۆزلەش ئارتۇقچە»، 87 - بەت يۇقىرىدىن 5 - قۇر «ئەرەبلەرنىڭ» نىڭ توغرىسى «ئەرەبلەرنى»، 100 - بەت تۆۋەندىن 4 - قۇر «بىكەند توغرىسىدا دەريانىڭ ئۇ ساھىلىدىن بۇ ساھىلىغا زەنجىر قارىتىلغانىدى» نىڭ توغرىسى «بىكەندتە دەريانىڭ ئۇ ساھىلىدىن بۇ ساھىلىغا توغرىسىغا زەنجىر تارتىلغانىدى».

مۇشتەرىلىرىمىزنىڭ شۇ بويىچە تۈزىتىپ ئوقۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز ۋە بۇ سەۋەنلىكىمىز ئۈچۈن ئۇلاردىن ئۆزۈر سورايمىز.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكەتى
www.uyghurkitap.com

源泉 (布拉克) (维吾尔文) 总 71 期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 71- سان
MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

بولاق

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەتئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一刊号: CN65—1050/1 : نۇمۇرى ژۇرنال كەلگەن : نۇمۇرى :
本刊代号: 58—108 定价: 4.50元 ۋاكالىت نومۇرى: 108—58 . باھاسى: 4.50 يۈەن
ISSN 1005—0876/国外代号: Q1118 Q1118 : نۇمۇرى ۋاكالىت تارقىتىش چەتئەللەرگە

ISSN 1005-0876
9 771005 087006 04 >